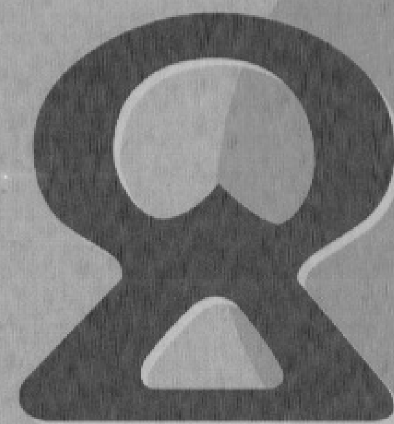
ДИМИТЪР СЪСЕЛОВ

В НАЧАЛЕ БЕ СЛОВО

БЪЛГАРИ В ДРЕВНОСТТА ОТСАМ И ОТВЪД ПАМИР

Книга втора

СЛОВО

ISBN 978-954-439-943-6

ДИМИТЪР Д. СЪСЕЛОВ-син

БЪЛГАРИ В ДРЕВНОСТТА ОТСАМ И ОТВЪД ПАМИР

Книга втора

ВЕЛИКО ТЪРНОВО
2011

Любезен дар от автора-съставител

Димитър Съселов-син

СЪДЪРЖАНИЕ

ВЪВЕДЕНИЕ

Преди всичко смятам за свое първо задължение да споделя намеренията си за това, с което предстои да занимавам благосклонния читател. Затова най-напред ще се опитам да очертая приблизителния обхват на предлагания труд.

Още на пръв поглед заглавието подсказва основните рамки на темата, която ще бъде предмет на вниманието ни. И все пак, както и на друго място съм споделял, исторически период и географска територия в предварително определени граници на която и да е разработка в много случаи, както и тук, се оказват в определено отношение незадоволителни и тесни.

Това уточнение изглежда съществено, тъй като същинското начало на голяма част от процесите, свързани с развитието на различно формираните човешки общества, датират от периоди, предхождащи рамките на Античността, понякога значително повече от цяло хилядолетие.

Сериозни исторически развития и взаимосвързани с тях събития и тенденции от по-ранни – предисторически, времена не са отразени в писмени извори. Това разбираемо се дължи преди всичко на все още липсваща писменост в този предхождащ период. Известно е, че появата на някакъв вид писменост за различни общества или географски региони става обикновено независимо едно от друго през различни времена и по различен начин, с използване на различни изразни средства.

При оскъдност или липса на писмени сведения частична информация за събития и общности ни предоставят находките и резултатите на археологическото дирене, а също така и останки в лексиката и особено в традиционно запазената топонимия. Надеждни изводи се правят и като резултат от понякога убедителни сравнителни анализи на езикови белези.

в известна степен определена възможност за приемливи предположения може да се търси и в легендарни предания.

Освен това логиката на определена приемственост в историческите процеси, както и миграцията на отделни групи или общества и възможностите за взаимни влияния налагат по-нататък да се хвърли поглед както към райони било в съседство, така и понякога сравнително далеч от Средна Азия и природногеографските граници, които поставят Памир и свързаните с него планински бариери. Оправдано е също така и припомнянето на исторически факти и събития от по-предишни времена. Това ще се опитваме да правим възможно по-пестеливо.

Памир – „Покривът на света", представлява труднодостъпен за човешки крак и за нормално човешко обитаване обширен масив от планински възвишения. Почти еднакво отдалечен е от Северния Ледовит, от Тихия и донякъде от Индийския океан, както и от Егейско и от Черно море. Извиращите от тези планини реки, нормална люлка за формиране на трайно и устойчиво човешко обитаване, се отправят по всички световни посоки. Като резултат на този водораздел най-ярко се очертава природната бариера *източно и западно от Памир*.

Заедно с това оттук ветрилообразно на североизток и на югоизток, тръгващи от природно обособен възел, се издигат най-високите планински вериги на планетата.

На нашата стара земя съществуват значителен брой природни дадености, които са предопределяли, а и продължават в различна степен да предопределят битието на отделни групи хора или общества в исторически и в културен план. Това са най-често препятствия на общуването като планински вериги, морета или океани, негостоприемни пустини и други природни дадености. Такива могат да бъдат посочени в значителен брой и на различни места на земното кълбо.

Изборът ни именно на Памир като същност и символ на по-нататъшните разработки не е случаен, макар и явно условен. И това, уверени сме, ще проличи при последващото излагане на темата.

На това природно образувание е било съдено да играе съществена роля в историята на различни човешки общества, като е дало ясен отпечатък в сравнително самостоятелно битие и формиране на специфично културно развитие на обитателите от двете страни – откъм запад и откъм изток на Памир и свързаните с него непристъпни планински вериги като Тиеншан, Каракорум, Хиндукуш, Хималаи и др.

Китайските хроники изобилстват със сведения от най-разнообразно естество, които разкриват точно и подробно събития от ранното второ хилядолетие преди Христа. Там обаче не можем да намерим истории, които са се случвали на запад от Памир, огромната географски и природно обособена територия, често позната и наричана от античните „западни" писатели Трансоксиана. В китайските извори няма дори откъслечни отражения на забележителните походи на персийските царе Кир и Дарий през VI и V в. пр.Хр., на завоеванията на Александър Велики през последната третина на IV в. и последвалата Гръко-бактрийска държава, които предопределят задълго историческото развитие на съдбоносни взаимоотношения ИЗТОК – ЗАПАД. Най-ранните разкази за този район – Западна Средна Азия, в китайските летописи се датират едва от II в. пр.Хр. От своя страна, западните антични автори ни запознават с многобройни истории за драматичните събития, свързани с племенните общности и държавици в тази част на Азия, за походите на перси, а след това и на Александър Велики, чиито войски достигат до Индия. Те обаче не съобщават каквото и да било за онова, което съществува на изток от Памир. Очевидно контактите и познанията им са спирали дотам.

Тук се изкушаваме да припомним определен факт от съвременната ни действителност (2009 г.). Западните предели на днешен Китай (провинция Xinjiang) граничат с Таджикистан, Афганистан и Пакистан. Изброените три страни отбелязват своето часово време +5 часа от Гринуич, докато отвъд Памир и Кунлун (буквално на една крачка отстояние) на китайска територия часовото време е +8 часа от Гринуич. Необичайната на пръв поглед разлика от три часа е показателна. От този факт може да се заключи, че природното пре-

пятствие (разделителната бариера „отсам и отвъд Памир") продължава да е актуално, макар и вече не със същите измерения и последици.

* * *

Уточнението „отсам и отвъд" конкретизира регионите на две трайно разделени групи човешки поселения, обитавали на запад или на изток от тази естествена граница. В случая дали „отсам Памир" обозначава „западно от Памир" или пък „на изток от Памир", е само въпрос на гледна точка. В изложението, което ще предложим в следващите страници, географските посоки ще бъдат ясно очертани.

Насочваме нашия поглед към най-съществените исторически моменти на развитието основно в периода на Античността. Това не е случайно.

Известно е, че историческото разделение, предизвикано от природната бариера на труднопроходимите планински вериги, тръгващи от Памир, постепенно затихва няколко века преди Христа. Още към началото на Второто столетие пр.Хр. се появяват най-ранните сериозни реални контакти между групите поселения отсам и отвъд Памир. По-късно, след епизодични военни походи и сблъсквания, решаващата роля логично се отрежда на икономическите отношения, технологията на стопанството и преди всичко на търговските връзки. Общоприето е да се смята като знаково явление експортът на коприна от Китай на запад и появата на т.нар. „Път на коприната".

В работата си ще се опитаме да избегнем едностранчивия поглед върху историческите факти и тяхната интерпретация. Един от подходящите пътища за осъществяване на това намерение смятаме привличането на достатъчен и конкретен материал от разнообразни, понякога откровено противоречащи си автори, сведения, предположения и мнения. Освен общопознатите съчинения, които е немислимо да бъдат пропуснати или пренебрегнати, към изворите по-нататък ще се стремим да причислим значителен брой публикации от по-широк спектър на историографията. Някои от тези съчинения датират от последните едно-две десетилетия;

някои дори от последните две-три години. Освен че понякога се опират на нова фактология и разработки, те във всеки случай допринасят още и за съществено обогатяване от различни гледни точки на проблематиката.

Ще се стремим към постигане на по-ясна прегледност и „визия" при неизбежното позоваване на текстове, твърдения, интерпретации, тълкувания, мнения и заключения от използваните публикации на различни автори. За задължително условие смятаме точното, дословно цитиране.

Често за определени дадености или събития съществуват повече от едно обяснение, твърдение или предположение. Тогава искрено ще се опитаме да отразим различията, и то възможно най-добросъвестно.

Естествено това е важно, особено ако в случая нашето лично виждане гравитира по-силно към някое от представените становища. Във всеки случай ще трябва да бъде ясна възможността читателят да достигне сам до приемливо за него мнение.

* * *

Разработката на темата в предложения труд се базира преди всичко на съчинения, които имат определено отношение към тази проблематика. Използваните автори и техните публикации подреждаме в раздела „Извори". Най-напред намират място съчиненията, публикувани на латиница, а след тях тези на кирилица. И в двата случая се спазва азбучният ред. За всяка отделна публикация е отредено изписване на автора чрез подбран от нас символичен белег. Срещу този *„символичен белег"* в раздела „Извори" представяме възможно най-пълна библиографска справка. По този начин всеки заинтересован читател е в състояние да издири използваното съчинение за по-широка и по-точна информация. От друга страна, в текста ще фигурира само краткият „символичен белег", включително съответната страница, на която се позоваваме. Този „символичен белег" използваме и в другия нарочен раздел „Извадки – Бележки". Вероятно ще направи впечатление сравнително големият брой включени в раздела „Извори" автори и съчинения. Трябва да отбележим, че съвсем естестве-

по тежестта на отделните ползвани публикации далеч не е равностойно. Обяснението за това е стремежът ни да не пренебрегнем съществуващи в научния оборот разнообразни виждания, твърдения и изводи, което пренебрежение би могло да се тълкува като едностранчиво поддържане на предопределена теза и липса на обективност. Все пак, далеч сме от претенции за *„ортодоксална обективност"*, което и при най-добро желание изглежда непостижимо.

Извадките и цитатите от някои подбрани от нас съчинения отразяваме сравнително по-разширено и по-подробно. Това наше поведение се обяснява както от значимостта на съответния труд, така и от факта, че някои от тези съчинения отдавна са библиографска рядкост и поради това са труднодостъпни. Такъв е случаят с трудовете на Де Гроот, на които придаваме особено значение.

Тук трябва да отбележим обстоятелството, че на мнозина синолози, в това число В. Бешевлиев, Й. Вълчев, Гумильов, П. Юхас, J. P. Mallory, V. Mair и др., на които се позоваваме в настоящата работа и които имат значителен принос в научната разработка на събитията, свързващи Китай с най-западните им съседи – държавиците от двете страни на Памир, в Таримската котловина и на север от Тиеншан, изглежда е познат и затова бива цитиран **само** първият том на **Де Гроот** (1921). А именно издаденият посмъртно **втори** том (1926) на това фундаментално съчинение (превод на древни китайски хроники и обстоен коментар на автора) съдържа огромна, най-ранната от китайска гледна точка информация за общностите и държавиците от двете страни на Памир с характерните за китайците точност и прецизност, достигаща до педантичност.

Трябва да изразим своето съжаление, че тази констатация се отнася и за трудовете на проф. Веселин Бешевлиев. Няма съмнение, че той е имал на разположение само споменатия първи том на **Де Гроот**, от който черпи дословни цитати като база за интерпретации и коментари. Убедени сме, че ако и вторият том му би бил достъпен, то със сигурност щяхме да придобием едно по-просторно виждане за идентифициране на *първобългарите*, преди да поемат дългия си път към Европа.

Смятаме за изключително важно да подчертаем, че в съчиненията на авторите, на които се позоваваме, изобилстват значителни както по обем, така и по богатство информация, размисли, коментари, изводи и мнения. Без всякакво съмнение това има своята висока научна стойност. Липсата на особено внимание в предлаганата от нас разработка към всички страни и достойнства на споменаваните от нас съчинения се дължи на няколко причини. От една страна, това би утежнило изложението, а от друга, би отместило до някаква степен вниманието към основната цел на нашия труд.

Използването на голям брой различни съчинения, публикувани на различни езици и в различни преводи, писани в различни времена, обуславят обстоятелството, че в по-нататъшната разработка едни и същи исторически лица, едни и същи общества, племена или народи, едни и същи местности, географски обекти – области, планини, реки, селища и мн. др., често се споменават с различни имена. Това в повечето случаи се дължи на стремежа ни цитирането и позоваването да бъде възможно най-близо до оригинала, до езика на автора или на преводача.

Коректно е за илюстрация на това отсега да посоча няколко примера: Общоприетото име на Александър Велики (Alexandros Meghalos) мнозина автори заменят с Александър Македонски; Herodotos = Herodotus; Kara-Koram = Каракорум; Mo-Tun = Мо-Тун = Мо-Ду = Мао-дун = Мортур = Багатур; Hsiung-nu = Hunor = Hunnen = Hung-noch = Hung-no = Hunoch = Хуни = Хун-ну = Хунор; Lop Nor = Lob Nor = Лоп Нор = Лоб Нор = Лопнор; Yueh-chi = Yueh-zhi = Юе-джи = Гоатси и ред други.

* * *

Определеният справочен кратък начин за отправяне към конкретен автор и/или съчинение – „символичният белег", в текста обикновено представлява част от наименованието на автора. Когато някой от авторите присъства с повече от една публикация, към този символичен белег прибавяме още някой допълнителен знак: *или буква, или цифра, или дата (година)*.

Във всички случаи смятаме за най-важна пълната коректност към цитираните текстове. Това изглежда съвсем естествено и подчертаването му е донякъде излишно, ако все пак не съществуваха примери за не-буквално цитиране, дори за вмъкване на авторови виждания и интерпретации към оригиналния (а понякога дори изопачен) текст от позоваваното съчинение, вероятно за да бъде подчинен на една предпоставена теза.

На обособения раздел „Извадки – Бележки" отдаваме особено значение и заедно с това определени очаквания. Подробните автентични цитати извадки, представени в „Бележките", се стремим да се превърнат в своеобразни жалони за цялостното развитие на темата в основния текст. Вместо да се „натрапват" на читателя, като в определени случаи могат да го отклонят от водещата нишка в изграждане на главната мисъл, ако бяха намерили мястото си в самия текст, цитатите ще могат да бъдат на разположение за разнообразни справки, проверки и анализи. Подчертаваме обстоятелството, че представените цитати в раздела „Бележки" са точна, непроменена извадка от съчинението, което цитираме. В случаите, когато съчинението е публикувано на друг, небългарски език (руски, немски, английски или друг), извадката цитат е дословна на езика в оригиналната публикация. Това позволява евентуалната проверка на коректността на превода, който е заложен в разсъжденията ни при развитие на сравненията, анализите и обосновките на тезите. Възможността на читателя сам да се увери в достоверността на извадката цитат се надяваме да постигне необходимото доверие към предлаганите разработки. Позволили сме си обаче при представяне на някои от извадките цитати определени термини или названия да изобразим с подчертаване чрез използване на ***bold scrypt***, който е различен от оригинала. Това правим за изтъкване на предимство на съответната дума или израз и преднамерено насочване вниманието на читателя към тях.

Нашият стремеж за максимално изчистване на изложението от утежняващи бележки в текста или под линия (като например многократното позоваване на някое съчинение чрез възприетото съкращение op.cit.) реализираме с единствено-

то условно посочване на цитирания автор в самия текст, като отправяме вниманието към конкретни подробности и задължителната библиографска справка единствено в нарочния раздел „Извори", където използваните автори и съчинения са в последователен азбучен ред.

Очертаването на два различни *„СВЯТА"*, единия *„ОТСАМ"*, а другия *„ОТВЪД"* Памир, не е самоцел, а исторически факт. Това напомня географското присъствие на Атлантика като задълго непреодолима бариера, когато се разглеждат различията между „Новия свят – Америка" и „Стария – Европа", макар и седемнадесет столетия по-късно.

Конкретната причина за интереса ни към това не би могла лесно да се разкаже. Много са основанията, които предопределят значимостта на темата. При предстоящото ѝ развитие, уверени сме, те ще проличат ясно. Накратко казано, стремежът ни е да се очертае възможно най-пълно картината на тези географски области в продължение на достатъчно дълъг исторически период от време. Тя трябва да обхваща съществуващи „държавни" образувания, организация на обществото, народностна характеристика, начин на живот, познания за Вселената – астрономически постижения, вярвания – светоглед – календар, наличие на писменост, строителни умения, способи във военното изкуство, културни постижения, степен на родова памет, вид и характер на предмети на бита: керамика, тъкани, добиване, обработка и използване на метали в ежедневието или за водене на военни действия, а също и за украса; наличие и използване на монетосечене, образни символи в украсата и други артефакти. Естествено е да не е възможно да се намерят отговори на всички тези характерни белези едновременно. Това явно не е възможно нито за всеки отделен регион, нито за всеки отделен отрязък от време. Надяваме се обаче, че и частичното очертаване на тези въпроси може да допринесе за правдоподобни изводи.

Структурата на предлаганата разработка представлява последователно насочване на погледа към поредица от теми. Подходът към всяка от подбраните теми се състои в опи-

Във всички случаи смятаме за най-важна пълната коректност към цитираните текстове. Това изглежда съвсем естествено и подчертаването му е донякъде излишно, ако все пак не съществуваха примери за не-буквално цитиране, дори за вмъкване на авторови виждания и интерпретации към оригиналния (а понякога дори изопачен) текст от позоваваното съчинение, вероятно за да бъде подчинен на една предпоставена теза.

На обособения раздел „Извадки – Бележки" отдаваме особено значение и заедно с това определени очаквания. Подробните автентични цитати извадки, представени в „Бележките", се стремим да се превърнат в своеобразни жалони за цялостното развитие на темата в основния текст. Вместо да се „натрапват" на читателя, като в определени случаи могат да го отклонят от водещата нишка в изграждане на главната мисъл, ако бяха намерили мястото си в самия текст, цитатите ще могат да бъдат на разположение за разнообразни справки, проверки и анализи. Подчертаваме обстоятелството, че представените цитати в раздела „Бележки" са точна, непроменена извадка от съчинението, което цитираме. В случаите, когато съчинението е публикувано на друг, небългарски език (руски, немски, английски или друг), извадката цитат е дословна на езика в оригиналната публикация. Това позволява евентуалната проверка на коректността на превода, който е заложен в разсъжденията ни при развитие на сравненията, анализите и обосновките на тезите. Възможността на читателя сам да се увери в достоверността на извадката цитат се надяваме да постигне необходимото доверие към предлаганите разработки. Позволили сме си обаче при представяне на някои от извадките цитати определени термини или названия да изобразим с подчертаване чрез използване на *bold scrypt*, който е различен от оригинала. Това правим за изтъкване на предимство на съответната дума или израз и преднамерено насочване вниманието на читателя към тях.

Нашият стремеж за максимално изчистване на изложението от утежняващи бележки в текста или под линия (като например многократното позоваване на някое съчинение чрез възприетото съкращение op.cit.) реализираме с единствено-

то условно посочване на цитирания автор в самия текст, като отправяме вниманието към конкретни подробности и задължителната библиографска справка единствено в нарочния раздел „Извори", където използваните автори и съчинения са в последователен азбучен ред.

Очертаването на два различни *„СВЯТА"*, единия *„ОТСАМ"*, а другия *„ОТВЪД"* Памир, не е самоцел, а исторически факт. Това напомня географското присъствие на Атлантика като задълго непреодолима бариера, когато се разглеждат различията между „Новия свят – Америка" и „Стария – Европа", макар и седемнадесет столетия по-късно.

Конкретната причина за интереса ни към това не би могла лесно да се разкаже. Много са основанията, които предопределят значимостта на темата. При предстоящото ѝ развитие, уверени сме, те ще проличат ясно. Накратко казано, стремежът ни е да се очертае възможно най-пълно картината на тези географски области в продължение на достатъчно дълъг исторически период от време. Тя трябва да обхваща съществуващи „държавни" образувания, организация на обществото, народностна характеристика, начин на живот, познания за Вселената – астрономически постижения, вярвания – светоглед – календар, наличие на писменост, строителни умения, способи във военното изкуство, културни постижения, степен на родова памет, вид и характер на предмети на бита: керамика, тъкани, добиване, обработка и използване на метали в ежедневието или за водене на военни действия, а също и за украса; наличие и използване на монетосечене, образни символи в украсата и други артефакти. Естествено е да не е възможно да се намерят отговори на всички тези характерни белези едновременно. Това явно не е възможно нито за всеки отделен регион, нито за всеки отделен отрязък от време. Надяваме се обаче, че и частичното очертаване на тези въпроси може да допринесе за правдоподобни изводи.

Структурата на предлаганата разработка представлява последователно насочване на погледа към поредица от теми. Подходът към всяка от подбраните теми се състои в опи-

сание на становищата или предположенията на привлечените от нас автори. Стремежът е да се очертаят евентуалните противоположни мнения и техните обосновки. Естествено, във всички случаи ще присъства и нашият коментар. Крайният извод остава право само на читателя. Тези теми вероятно ще достигнат около 30 на брой, а разработката на всяка от тях се отделя като самостоятелна глава.

Иска ни се да вярваме, че тези, които разгърнат страниците на предложения труд, ще се съгласят, че за резултат от всяко проучване може да се смята не само утвърдителният извод, че даден факт или дадено събитие е възможно да се случи само на едно място, само в даден район и в конкретно историческо време, заедно с установяването, че друг, и то различен факт или събитие, не е могло да се случи едновременно в същия този район и през същия конкретен исторически отрязък от време. И двата противоположни възможни отговора ще имат своя важен принос в научното дирене и са в състояние да предопределят евентуалните изводи.

Струва ни се, че е необходимо да споделим принадлежността си към едно разбиране, което между другите главни движещи идеи при разработването на предлаганата работа е фундаментално решаващо. Става дума за целта и търсените резултати по принцип, изхождайки от основните мотиви на автора на едно научно проучване, към което се стреми всеки труд.

Тук, в съгласие с конкретната задача на този труд, ограничаваме своите по-нататъшни разсъждения, които имат връзка главно с проблеми на историографията. А всъщност мотивите ни за очертаване на реалните различия на процесите *ОТСАМ И ОТВЪД ПАМИР ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА* могат накратко да се обяснят с убеждението ни, че именно тук е възможно да бъдат правдоподобно защитени представите ни за най-вероятната прародина на българите.

През 1918 г. проф. Васил Златарски подсказва в част I от том I на своя капитален труд за българската държава през Средновековието за далечните корени на българите, обитаващи вече районите северно от Черно море и балканските зе-

ми по долното течение на река Дунав в Европа, като ѝ постави подзаглавие „Епоха на хуно-българското надмощие".

Баща ми Димитър Съсълов посвещава своите дирения в началото на тридесетте години на XX в. именно в тази посока. Това предопределя интересите му за изясняване на забулени във времето сведения за хуните. Игра на съдбата или чиста случайност е откриването и придобиването на фундаменталния труд на J. J. M. de Groot „Die Hunnen der vorchristlichen Zeit – Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens", Erster Teil, 1921. Доколкото ми е известно, по онова време единствен екземпляр от тази ценна книга в България е този, който е закупен от Съсълов в Германия преди около осемдесет години. Едва значително по-късно с екземпляр от посочената книга успява да се сдобие и проф. Бешевлиев. Данни предимно от този труд на Де Гроот, а заедно с него и работите на G. Chavannes, L. de Saussure, H. Maspero, F. Krause, F. Hirth, В. Златарски, Ив. Шишманов, Й. Иванов, Г. Фехер и мн. др. стават основата за написването на книгата „Пътят на България" (1936). В нея за прародина на българите Съсълов убедено посочва Тарим. Таримската котловина географски се намира *отвъд* (източно) от Памир в подножието на Небесната планина – Тенгридаг (Тиеншан).

През последните близо двадесет години в научно обращение се появиха многина автори, които поддържат тезата за произхода на българите от регион, свързан също със Средна Азия. Някои от тях обаче намират основания за места, които са разположени *отсам* (западно) от Памир и западно от свързаните с Памир планински вериги.

Заедно с това през последните две-три десетилетия се проведоха мащабни археологически работи в районите на Централна Азия и бяха постигнати забележителни резултати. Разкопаването на елинистичния град Ай Канум в днешен Афганистан (антична Бактрия) и на погребенията в некропола Тилия тепе обогатиха световната наука с още по-пълна картина за непрекъснатата историческа съдба на Трансоксиана – районите и народите западно от Памир. Споделя се мнението, че откриването на Ай Канум като събитие напомня на разкриването на римския Помпей.

Източно от Памир – общо взето в Таримската котловина, бяха открити погребения, датирани повече от едно хилядолетие преди Христа. Благодарение на специфичните климатични условия и благоприятния почвен състав в сравнително голям брой от погребенията бяха открити *мумифицирани трупове*. Запазените белези на човешкото тяло като цвят на кожата, на косите, на очите, формите на главата, носовата част, а също така и облекло, аксесоари към него, начин на обработката на тъканите и редица други артефакти предоставиха възможности за неоспорими изводи за индоевропейската принадлежност и културните постижения на народите там през епохата преди Христа.

Част от научните публикации, които разглеждат и интерпретират посочените резултати, представляват съществен обект на внимание в предлаганата от нас разработка и по наше убеждение са в състояние да допринесат съществено за избистряне на историческите проблеми по време на – обобщено казано – Античността.

* * *

Общоприето е, изглежда, да се смята, че целта на всяко изследване е да се постигнат възможни резултати, които са в състояние да установят доколко едно очаквано явление, събитие или предположение е правдоподобен факт. Естествено е това да бъде дефинирано в ясно определен период от време и за ясно очертана географска територия. Когато това бъде достатъчно недвусмислено постигнато, обикновено трябва да се приеме, че е намерен задоволителен положителен резултат.

От друга страна, съществува възможността да се получи и негативен резултат. За подобно заключение могат да се изредят многобройни различни основания. В такъв случай и някои от тези негативни изводи, според нас, също крият съществени възможности за по-нататъшните спекулации по темата. Това са предимно изводи, че в конкретен район и в даден исторически отрязък от време не може едновременно да са разположени и да съществуват реално различни поселения със свое различно име, свое развитие, различни културни

постижения, участие в различни политически събития и исторически факти.

Сигурно всички ще се съгласим, че на една и съща сцена, при възможното провеждане на само един-единствен спектакъл, в един и същ момент няма място едновременно да се играят две различни пиеси – с различно съдържание, с различна сценография, с различни актьори и на различни езици.

Едната от двете постановки трябва задължително да се пренебрегне и да отпадне! Те са реално и физически, а и исторически несъвместими.

* * *

Нашето старание е насочено преди всичко да представим възможно по-ясно аргументацията на различните автори. Естествено ще споделим и своята пристрастност към някои от вижданията. Това обаче не предотвратява възможността на любезния читател да определи самостоятелно своето отношение и позиция. И ако предлаганият труд постигне подобни цели, ще бъдем удовлетворени, че усилията ни не са били напразни.

♦ ♦ ♦

Това въведение е поместено като неразделна уводна част на първата част на нашия труд, издаден от издателство АБАГАР през 2010 г.

Тук представяме наново този текст с незначителни съкращения, но без всякакви промени.

Авторът

ВСТЪПЛЕНИЕ КЪМ КНИГА ВТОРА

В следващите редове предлагаме преглед на темите, отразяващи вижданията, изводите, твърденията, а също и предположенията и колебанията, които намираме както в съчиненията на някои учени, така и в други трудове, проявяващи отношение – пряко или косвено, към основната задача на нашата разработка. Посредством припомняне, съпоставяне, позоваване и коментиране на различните становища, някои от които противоречащи едни на други, желаем да предоставим неотменимата възможност на любезния читател да формира своето суверенно мнение и да се присъедини към по-близко според неговите разбирания правдоподобно виждане. В повечето случаи обаче нашият коментар, неизбежно субективен и целенасочен, разкрива нашата позиция.

Изложението по-нататък разпределяме на отделни обособени части – глави. Всяка от тях се занимава със своя тема, но без съмнение всички те са свързани и заедно преследват изясняването на общата картина. Едновременно с това се стремим всяка глава да достигне свой завършен вид и да се чете и ползва самостоятелно – по конкретната разглеждана тема. Това изискване налага в определени случаи да използваме едни и същи извори, данни и факти, които вече сме ползвали и цитирали в други глави. Така в общата цялост на предлаганата от нас разработка се

появяват редица повторения както на вече цитирани съчинения и виждания на отделни автори, така и повторения на наши коментари. Надяваме се това да бъде прието като неизбежна необходимост при възприетата от нас структура.

Нашето изложение, както подчертахме, основава своята главна цел на сравняването и съпоставянето на понякога вече установени факти, но по-често на различаващи се становища и мнения по въпроси, които поставяме на вниманието на читателя. Това изисква да се посочват съответните извори – автори и техни съчинения.

Трябва да отбележим наново, че обстоятелството на позоваване и цитиране на съчинения от различни автори, от различни страни и с различни езици, при това публикувани през различни епохи, води до някои особености. Преди всичко различие съществува в изписването и звученето на много думи. Така географски наименования на едни и същи места, планини, реки, езера, селища или дори на отделни племена и народи, на исторически личности у различните автори намираме различно отразени. Поради тази причина нашето изложение по-нататък не може да не бъде изпъстрено с тези различия. Обяснимо това се отразява и на приложения ПОКАЗАЛЕЦ – ИНДЕКС. За неудобствата, причинени от това, се надяваме да получим разбиране от читателя.

Когато се пише за нашите предшественици – българите, различни автори в своите съчинения ги разграничават от съвременното им наименование и ги споменават по различен начин. Някои ги пишат „прабългари", други „първобългари", „старобългари", „протобългари", „древни българи", а има и автори (примерно Петер Юхас), които ги наричат „тюркобългари". Проф. Васил Златарски използва в подзаглавието на едно от забележителните си съчинения понятието „хуно-българи" („Епоха на хуно-българското надмощие"). Все пак за появилата се в историята преди седми век край Итил (река Волга) българска държава Юрий Брегел изписва „Bulghar Kingdom". В текста по-нататък се стремим да използваме предимно названието „българи", но в отделни случаи, по необходимост от разграничаване, ще използваме „прабългари". Този похват можем да обясним със съществуващите в ежедневието ни понятия като „прабаба", „прадядо", „прастар", „правнук", „праистория" и други от този род.

Смятаме за необходимо да изтъкнем друга съществена особеност в структурата на предлаганата тук работа. В текста на изложението избягваме безусловно бележки „под линия". Вместо това в самия текст изписваме автора, на когото се позоваваме или когото цитираме. Това правим чрез възприет от нас символичен белег, който включва достатъчна част от името на автора и съответстващата страница от неговото съчинение. Когато от един и същ автор използваме повече от едно съчинение, тогава към името му прибавяме или пореден номер, или година на публикацията. По този начин отпраляме читателя към обособената част от тази книга „Извори". Там са изписани необходимите библиографски данни на цитирания труд. Освен това подробни цитати и извадки от текстовете, на които се позоваваме, са представени в първоначално издадения наш труд под същото наименование (2010). Остава читателят да използва тази книга отделно. Там обозначе-

нието на авторите и техните съчинения следват същия подход – символичен белег на автора и съответната страница.

Преобладаващата част от тук предлаганата разработка насочва поглед към исторически познатите дадености за отделни региони, които са „подозирани" за наша прародина. За някои от тях историографията е твърде щедра и позволява правдоподобна картина далеч в миналото. Така е с районите от Средиземноморието до Индия и Памир по Южната дъга. Сравнително по-късни са писмените сведения, които ни предоставят китайските хроники за местата източно от Памир – Таримския басейн. Все пак и едните, и другите според нас съдържат необходимата информация за задълбочен анализ и задоволителна възможност за съпоставяне и разнообразни изводи.

В привлечените извори се съдържа широк спектър от данни, които са в състояние да хвърлят светлина върху други важни белези в търсене на нашата идентичност. Такива са: светоглед и вярвания, държавност, начин на живот и препитание, рударство и металургия, монетосечене, умения и изкуство, вид на въоръжения и начин на воюване, ритуали и традиции и много други. На тези особености, живот и здраве, ще се опитаме да се спрем в някоя следваща работа.

ГЕОГРАФСКИ ПОГЛЕД

ПАМИР – „Покривът на света", представлява почти идеалният център на това, което в географията на земята е познато най-общо като СРЕДНА АЗИЯ, а също и като ЦЕНТРАЛНА АЗИЯ.

През 1995 г. акад. Юрий Брегел предлага дефиниция за обхвата на *Централна Азия*, която в географски смисъл според него се простира от Каспийско море и басейна на река Урал откъм запад до Алтайските планини и оазиса Турфан на изток, и от границите на степния пояс, където той достига до горите на Западен Сибир, тайгата откъм север до Хиндукуш и Копетдаг на юг. Копетдаг е планинският хребет, който се простира от югоизточния край на Каспийско море в посока на изток. Днес това е границата между Иран и Туркменистан. Според Брегел докъм 2003 г. не са се появили предложения за корекции на тази дефиниция и затова тя изглежда общоприемлива (**BREGEL**, p.VII). Няма причина в по-нататъшните редове да не се придържаме общо взето към това географско определение. Единствено територията на древна Бактрия, на която посвещаваме по-нататък особено внимание, обхваща в определени периоди земи не само северно, но и южно от Хиндукуш.

Успоредно с това в географски и исторически смисъл широко е възприето наименованието на значителна част от Азия като *Средна Азия*. То обхваща още и други

области на континента като част от пояса южно на Каспийско море докъм Индия, или значителни части от териториите на днешен Иран, Афганистан и Пакистан.

От друга страна, обширните територии западно от Памир до Каспийско море и източно от Памир до горното течение на Жълтата река (Хуанхо, Хуанхъ) са известни като Туркестан – съответно Западен и Източен Туркестан. Това частично географско разделение всъщност донякъде покрива двете най-близки по отстояние области, които представляват основният обект на настоящия труд „Българи в древността отсам и отвъд Памир" – области, задълго изолирани една от друга поради непристъпните планински вериги.

През 1988 г. Хенри-Пол Франкфорт разглежда Централна Азия в епохата преди нейното завладяване от Ахаменидите, като разделя територията на три хидрографски басейна. Това са Аралското езеро откъм север, езерото Хамун (Hamun) южно до Хиндукуш и езерото Лопнор (Lob Nor, Лоб Нор, Лоб-нор, Лоп Нор, Лоп-нор, Лоп Нур, също Луобубо и Ло пу по – всичките означаващи *езерото Лоп, Странстващото езеро*) източно от Памир. Към първия басейн принадлежат големите реки Сърдаря (Jaxartes) и Амударя (Oxus). Като цяло тази област граничи с обширния степен пояс откъм север и от Каспийско море до пустинята Сеистан (Seistan), басейна на река Инд, Памир и Хималаите.

Този район се поделя на равнини и планински зони. Последните включват Хиндукуш, Памир, Алай, Тиеншан (Taengri-Tagh – Тенгридаг, Тенгри-даг, Небесната планина: също Тиен-шан, Тяншан, Тян Шан, Тиян Шан), Алтай и техните подножия, докато равнинните зони са разположени по поречията на Амударя, Сърдаря и в Сеистан, Тарим (Xinjiang), Джунгария, Тува и Монголия.

Централна Азия северно от Сърдаря и източно от Памир, населена от саки и родствени на саките племена, остава извън административната власт на Ахаменидите (**FRANCFORT**, p.165, 168).

Тази обширна част от Азия исторически е била обект на разнообразни икономически и политически интереси, които засягат обществата от двете страни на Памир още от най-ранни периоди на Античността. Това е отразено в редица писмени описания, разкази и опити за картографиране.

В историята на картографията съществуват примитивни карти на тогава познатия свят още от времето на древен Вавилон, като поне една от тях е отпреди VI в. пр.Хр. Век след това, вероятно по времето на Дарий I (Dareios I, 522/1–486/5/4), е изготвена карта на персийската империя. За съжаление по-конкретни свидетелства за подобна карта, поне засега, няма.

Главно основание за съставянето на точна карта представлява подробното и точно географско и политическо познание на тази част от земята. Това е отразено в наименуването на исторически безспорните обособени административни области – така наречените *сатрапии*, след персийското завоевание, познати ни още от Херодот. Описанията на Херодот за най-отдалечените на изток места, както е известно, се основават на разкази на пътешественици, на сведения за походите на персите и донякъде на легенди. Част от тези описания заедно с данните от придружаващите Александър Велики географи залягат в забележителните карти на Ератостен (**MALLORY 2000**, p.47).

Съгласно свидетелството на *Ератостен* (Eratosthenes, 276–194) най-старата карта е създадена около 550 г. пр.Хр. от *Анаксимандър* от Милет (около 611–546 г.

пр.Хр.). Тази карта е станала неотменна основа на по-късни разработки и прибавки.

Самият Ератостен изготвя своята световна карта (карта на „земята“) към 200 г. пр.Хр. Картата се придържа към вече съществуващата традиция – световните посоки да са както следва: север – горе; юг – долу; изток – вдясно; запад – вляво. Основният (нулев) меридиан преминава в посока север – юг през делтата на река Дунав и делтата на река Нил. На картата са отбелязани Скития (Scithae) северно от Танаис, Азовско море, Кавказ, Каспийско море и на изток северно от река Яксарт (Jaxartes). Югоизточно от скитите, по горното течение на Яксарт, са нанесени саките (Sacae). Южно от Каспийско море и река Окс (Oxus) се простира Таурус (Taurus). На юг са посочени перси, а на изток – Ариана (Ariana) и Индйя (India) (**ERDKARTE**, S.158-160).

Птолемей (Ptolemaeus, Claudius, 83–161) в своето „Въведение в географията“ (Geographike Hyphegesis) дава близо 8000 наименования на места с определени координати по географска ширина и дължина според меридиана 0 градуса. Този нулев меридиан, приет от Птолемей, този път преминава през Канарските острови и е предложен от предшественика му *Маринус от Тир*. Основна историческа предпоставка за опознаването на тази обширна територия са походите и завоеванията на Александър Велики. Картата на Птолемей се датира към 140 г. сл.Хр. Тя обхваща пространството от Канарските острови и Исландия откъм запад, до Централна Азия на изток, без да включва Китай (**PTOLEMAEUS**, S.159, 160, 452, 453). Съчинението и изключителната коректност на информацията на Птолемей и до днес са крайъгълен камък в историческото дирене на събитията, отразени в други съобщения не само за периода на Античността, но също

и от автори, които по някое време на Средновековието преразказват отдавна минали за тях истории.

Меридианът през делтата на река Нил тук вече не е нулев и освен това вече не преминава на север през устието на река Дунав, както е при Ератостен, а по-скоро през полуостров Крим, което говори за по-точна топография.

Скития в тази карта се простира северно от Каспийско море и достига далеч на изток. Различават се две отделни скитски образувания – *вътрешна и външна*, разграничени от планината Имаус (Имеон) – (Scythia intra Imaum до Imaus mons, и отвъд нея на изток – Scythia extra Imaum). Още по на изток е Серика (Serica), която се свързва с представата за Китай или „Страната на коприната“.

В конкретни разграничения Птолемей в гл. 2 на книга втора пише: „Нашият населен свят се разделя на четири квадранта... Третият квадрант включва северната част на Велика Азия – Хиркания, Армения, Матиана, **Бактриана**, Касперия, **Серика**, Савроматика, Оксиана, Согдиана и районите североизточно от населения свят...“ (**ПТОЛЕМЕЙ**, с. 51, 55).

В прегледа на топонимията на определени части от Памирския планински възел значение има географското разположение на Имеон. Тази планина се споменава в немалко исторически съобщения не само от епохата на Античността и има пряко отношение при коментирането и тълкуването на исторически извор, разказващ за ранното обитаване на българите преди преселването им на запад.

Д. Димитров, позовавайки се на Британската енциклопедия и тълкувайки Птолемей, описва Имаус (Имеон) като планинска верига, насочена от север към юг и извиваща на изток. Той определя Югоизточен Имаус (Имеон)

като Хималех (Хималаите) на древните китайци и илюстрира това с карта 2. (Орбис Птолемей, средата на II в. сл.Хр.) и карта 3. (Ориенс, средата на I век сл.Хр.), на която Имаус (Имеон) е идентифициран с днешен Тиян Шан, а Емоди – с Хималаите (**ДИМИТРОВ, Д. 5**, с. 239 и сл., 242).

Птолемей описва тази част на Средна Азия по следния начин: реката Окс (Oxus) разделя равнината западно от Памир на две части. Северно от реката се намира Согдиана (Sogdiana), а Бактрия (Bactria) – южно от реката. На изток от Согдиана докъм Имаус (Imaus M.) (тук вероятно Памир) са отбелязани обиталищата на саките (Sacae). Като продължение на Имаус на изток Птолемей очертава друга планинска верига – Емодус (Emodus M.) (**ERDKARTE**, S.159,160).

Природата на така очертаната територия на Централна Азия е твърде разнообразна. Това естествено рефлектира върху значителните различия в начина на живот и условията за развитие на отделните групи общества, населяващи тези райони.

Северната част на Централна Азия е заета от обширния пояс на СТЕПТА. Природно-климатичният характер на степта предопределя специфично обитаване и историческо развитие и човешките общества тук обикновено се характеризират като т.нар. „номади". Вероятно не е случайно придържането на значителен брой автори към дефиницията за „степния пояс" като „коридор", който е свързвал Европа с Азия през всички периоди на историята, без задълго да създаде свое трайно държавно образувание. Този широк около 10 000 км пояс на Евразия от Дунав до Великата китайска стена в продължение на хиляди години обаче представлява исторически път за разпространение на стоки, технологични новости, религиозни вярвания, произведения на изкуството (**KUZMINA**, p.63-64).

В периода 1700-1200 г. пр.Хр. на част от тази територия се развива т.нар. *андроновска култура*. Гумильов очертава обхвата на тази култура, включваща западната половина на Южен Сибир и днешен Казахстан до Урал и по Минусинската котловина. Богатите материали от археологическите дирения позволяват да се стигне до извода, че носителите на тази култура принадлежат към бялата раса. Те са били земеделци, уседнали скотовъдци. Познавали са бронза и са създали изящно орнаментирани глинени съдове (**ГУМИЛЬОВ**, с.24).

Степният пояс, който включва на запад и европейските поречия на реките Волга, Дон, Днепър, Днестър и достига до устието на Дунав, е бил населен през първото хилядолетие преди Христа от народи, познати под общото название скити. Съгласно Херодот (буквален цитат от превода на български): „Скитите номади... живеели в Азия, но масагетите ги притиснали с война и те, преминавайки през река Араксес, се отправили към Кимерия..." и „... бягайки в Азия от скитите, кимерийците се установили да живеят на полуострова, където днес е елинският град Синопе" (**ХЕРОДОТ 2**, с.12 – „11", „12").

Известно е, че Херодот е пропътувал големи разстояния в периода 455–444 г. пр.Хр., като е посетил егейското крайбрежие на Мала Азия и далечните Египет, Киренайка, Сирия, Кипър, Понтос (край Черно море), Крим, Тракия и Македония. Сведенията и описанията му на тези страни са резултат на непосредствени лични наблюдения и е трудно да се оспорят. Информацията му обаче за географията и народите в по-далечни области често страда от очевидни неточности, а дори понякога е плод на приказни митове. Херодот проявява все пак нужната

коректност, като споделя, че определени факти е научил от други хора. В тази връзка Б. Богданов пише: „Днес се смята, че основните му източници са устни разкази... така, както ги е чул или прочел, като оставя читателя сам да направи заключение. „Аз съм длъжен, казва той, да кажа какво се говори, но не и да му вярвам напълно“ (**ХЕРОДОТ 1**, с.10-11).

Граков напомня, че най-напред сведения за скитите намираме в Илиадата, без там да се назовава името им. Появата им по поречието на Днепър той определя на хилядолетие преди Херодот. В езика на скитите Граков отбелязва следи от ирански произход и заключава, че всички езици с тези корени са произлезли от Средна Азия (древната Хоразмия) или сегашния Хорезъм (**ГРАКОВ**, с.6, 18, 22).

Към Западен Сибир и поречието на река Иртиш в източните подножия на Уралските възвишения насочва вниманието ни Петер Юхас. Историческото време на тези събития е повече от хилядолетие по-късно от епохата на андроновската култура. Днешното име на областта Сабир П. Юхас свързва със сабирите, преселили се тук от Източен Туркестан (Таримската котловина) и заели местата на сарагури, оногури и огури, като образували държавата Сабир (**ЮХАС**, с.17). Това той свързва с проблема за местонахождението на тюркско-българската прародина.

За историческата роля на пояса на степта през тези ранни времена пише и Дейвид Антъни. Още през бронзовата епоха населението на Тарим е било тясно свързано със степите на запад. Техният физически тип, тъкани, технология за изработване на колесници и погребални ритуали подсказват произход от западните степи. Степите не са били само еднопосочен коридор, водещ от

запад към изток, но също и мост през центъра на Евразия. След като този мост е бил вече отворен, според Антъни, динамиката на историческото развитие се променя постоянно не само за обществата на изток на Тиеншан, но и за всички хора на Евразия.

Няма един-единствен фактор, който е предизвикал отварянето на степния коридор около 2000 г. пр.Хр. Еволюцията на културата Андроново представлява кулминацията на промените в развитието на западните степи през 3-те хиляди години пр.Хр. Три фундаментални фактора, главно от съседни на степта зони, революционизират начина на живот през този дълъг период.

Първият е възприемането, главно от външни страни, на двата основни вида опитомени тревопасни животни – крави и овце. Вторият е усъвършенстването на придвижването – язденето на коне и използването на колесниците. Третият кулминационен фактор е комплекс от технологични и идеологически промени след 2000 г. пр.Хр. Преди средата на третото хилядолетие преди Христа източно от Каспийско море, край делтите на двете пълноводни реки Окс и Яксарт, се развиват стопанства, основани на отглеждането на домашни животни и на земеделие. Към 5000 г. пр.Хр. се отнася опитомяването на тревопасните животни крави и овце между Днепър и Волга. Ездитните коне са документирани в културата на Средни Стог край Дерьовка на Днепър (4500–3500 г. пр.Хр). Първите колесници – каруци със солидни, плътни колела, вероятно теглени от волове, са открити западно от Каспийско море в контекса на културата Ямна (3500–2500 г. пр. Хр.) (**ANTHONY**, p.94, 95, 96, 99-100, 101-102).

На изток от Каспийско море до подстъпите на Памир и свързаните с него планински вериги са плодородните поречия на Сърдаря (Jaxartes) и Амударя (Oxus).

Тук природните условия са способствали за групиране на отделни човешки общества в някаква форма и организация на съвместно съществуване. В много случаи през епохата на Античността те представляват вече малки държавици, които участват в определени исторически събития. За някои от тях и местообитаването им ни говори Херодот (буквален цитат от превода на български): „Когато Кир (Kyros II, 558–529) подчинил на властта си и този народ (вавилонците), появило му се желание да прибави към поданиците си и масагетите (по Jaxartes). Този народ, разправят, е многоброен и храбър, обитава земите на изток към изгрева на слънцето, на оттатъшния бряг на река Аракс (Араксес), срещу мъжете иседони. Има някои, които разправят, че този народ е скитски"; и по-нататък: „Един от ръкавите на Аракс тече през открита местност и се влива в Каспийско море", и още „... това море, наречено Каспийско, е преградено от Кавказ; а в посока към зората и към изгрева на слънцето се разкрива равнина, широка и необгледна. Една съвсем малка част от тази равнина заемат масагетите, срещу които на Кир му се дощяло да воюва" (**ХЕРОДОТ 1** с.99: „201", „203", „204"). Малко по-късно Дарий I разделя империята си на сатрапии на основата на завладените държавици, повечето от които със своя история, различна по форма и степен на самостоятелно съществуване. „Тъй Дарий, синът на Хистасп, бил признат за цар и всички в Азия му били подвластни, освен арабите"; „Дарий установил в Азия двайсет области, които самите перси наричат сатрапии, като установил областите и им назначил управители. Дарий наредил всеки народ да му плаща данък" (**ХЕРОДОТ 1**, с.203; „88", „89"). Измежду тези сатрапии заслужава да се изтъкнат Бактрия (Bactrians /Bactrianoi), Сака (Sacae, Eastern Scythians), Согдиана (Sogdiana), Парта

(Parthians), Хорезъм (Chorasmians), Ария (Areians), Индия (Indians) (**HERODOTUS**, p.255; **MUSTI**, p.187). Освен Херодот, сведения от многобройни персийски извори – например древния триезичен надпис от известния скален релеф край Бехистун (недалеч от Екбатана), приписван на Дарий I, а след тях и от многобройните свидетели на походите на Александър Велики и неговите наследници, разказват подробно за наличието на значителен брой повече или по-малко самостоятелни държавици в този обширен район по времето на Античността, който днес е познат като Западен Туркестан.

Според известния исторически географ Юрий Брегел „първите надеждни (при все че още оскъдни) съобщения за Централна Азия" датират от първата половина на VI в. пр.Хр., когато всички региони южно от езерото Арал в западната част на Централна Азия са били включени в персийската империя на Ахаменидите. Тогава се появяват първите големи градове в Согдиана, Бактрия, Маргиана, Партия и малко по-късно в Хорезъм. Тези региони са били населени от уседнали общества, говорещи езици, които принадлежат към източния клон на иранската езикова група: согдски, бактрийски, партски и хорезъмски. Степите, съседни на тях, са били доминирани от номадски племена, наричани обобщено от гърците скити, а от персите саки (**BREGEL**, p.6; **WHEELER G**, p.759).

Към природните прегради, които разделят исторически и географски областите, условно обозначени *ОТСАМ и ОТВЪД ПАМИР*, задължително трябва да се причисли и планинският хребет Хиндукуш. Той се спуска от южната част на Памирския възел в посока приблизително север – юг, но и в отделни хребети на югозапад. Източно от Хиндукуш и успоредно на него протича река Инд. Оттук започва историческата Индия. Значението на Хин-

дукуш като преграда не може да се сравнява с ролята на Памирския възел. Тази планина е сравнително по-ниска и е било възможно да се прекоси дори при оскъдните транспортни средства на ранната Античност. Поради това за античните автори страната Индия не е непозната. Определен културен взаимен обмен от двете страни на Хиндукуш и протичащата откъм изток пълноводна река Инд може да се отбележи от най-ранни времена. По-късно персите и след тях Александър Велики пресичат Хиндукуш и река Инд със значителни военни сили. Херодот съобщава за основаните от Дарий сатрапии, от които персите събират данък, и между тях двадесета поред е Индия (Indians) (**HERODOTUS**, p.255). По-късно, по време на гръко-бактрийската държава (след Александър), се включват и райони източно от Хиндукуш.

Това обаче не са трайни завоевания. Историческо присъединяване на части от територии отвъд Хиндукуш, по поречието на река Инд, се постига едва по времето на Кушанската империя – наследник на Гръко-Бактрия.

Дотук този кратък историко-географски преглед обхваща онова, което в настоящата работа определяме като *ОТСАМ ПАМИР*, или *западно от Памир.* За епохата на Античността черпим сведения от историци и географи, живели и творили на запад. Авторът на настоящата работа разглежда географските разположения, за които ще става дума, естествено от гледна точка, намираща се в Европа, и така *„отсам"* и *„отвъд"* имат своята точна ориентация *„откъм запад"* и *„откъм изток"* на Памир.

Аналогично на тези познания за света западно от планинските вериги, свързани с Памир, но несъдържащи сведения източно от тази бариера, от своя страна китайските географи до късно не споменават за западните части от региона.

Така идва ред да прекрачим Памир и да разгледаме географските, климатичните и геополитическите дадености *източно от Памир.*

Както се знае, дълги столетия тази обширна част от Централна Азия е непозната земя за Запада, или най-малкото за западните географи и историци. Сега тя най-често е наричана Източна Централна Азия, а също и Източен Туркестан. Значителната по обхват територия задълго остава отразена само в китайските хроники и карти.

Предполага се, че най-старият документ, достигнал до нас, е Yu Kung (Tribute of Yu), глава от Шу шинг (Shu-shing), отнасящ се вероятно към V в. пр.Хр., почти по времето на предсократовата философия в Гърция. Според *Джоузеф Нийдъм* Ю Кунг представлява първото натуралистично-географско изследване в китайската история, почти едновременно със създаването на географските карти в Европа (Анаксимандър, около VI в. пр.Хр) (**NEEDHAM 3a**, p.500, 502-503).

На изток – *ОТВЪД ПАМИР,* е разположена Таримската котловина, позната още и като Източен Туркестан. Общата площ на Тарим, обграден от подножията на Тиеншан, Памир и Кунлун и на изток до районите около селищата Турфан и Хами, е приблизително 1 280 000 кв. км. Тази стойност е почти равна на сумарната площ на девет държави в съвременна Средна Европа, а именно Унгария, Австрия, Чехия, Швейцария, Германия, Франция, Люксембург, Белгия и Холандия – общо 1 273 000 кв. км (**ТОПОГРАФСКИ ДАННИ**). Нейната овална по форма територия граничи от три страни с едни от най-непристъпните планински вериги на земята. Откъм север се простира Тиеншан, която отделя Тарим от просторната

предалтайска област – днешната Джунгария. Хребетът на Тенгридаг достига над 7000 м, като през него преминават малко на брой и високо разположени проходи. Памирският възел откъм запад също представлява непристъпната и досега преграда към двете исторически реки Окс (Амударя) и Яксарт (Сърдаря). Местоположението на Памир в картата на земята представлява точка, отдалечена най-много от световните океани в сравнение с всички други възможни места в Западното полукълбо. Откъм юг се простират Кунлун и Алтъндаг и паралелно разположени планински вериги, които завършват след Тибет с Хималаите и зад тях – Индия. Пустинен район откъм изток на Тарим, от депресията Хами до Дун хуанг и Алтъндаг, столетия наред е бил труднопреодолимата „Западна врата на Китай".

Памир заедно с радиално разположените от него планински вериги разделят двете обособени части на Централна Азия – Източна и Западна, или в по-ограничен географски обхват – Източен и Западен Туркестан.

Самият Памир достига 7496 м височина във веригата Дарваз (в Западен Туркестан) и 7719 м във веригата Конгур (в Източен Туркестан). Юрий Брегел споделя, че тези планински вериги са препятствали придвижването на хората, особено на по-значителни групи, в направленията изток – запад по географска ширина (специално Памир – Алтай), без обаче тези бариери да са били абсолютни (**BREGEL**, p.2).

Най-ранните писмени сведения за Тарим и езерото в източния му край са едва от средата на второто столетие преди Христа, отразени в хрониките на китайските династии Хан (206 г. пр.Хр.–220 г. сл.Хр.). Там се съобщава за две реки – едната извираща от Памир, а другата – от планината Кунлун. Тези реки се събират към източната

част на пустинята Такламакан и се вливат в езерото Лопнор. Все пак по-стари сведения вероятно са били отразени на китайски карти, но всички карти, създадени преди 1137 г. пр.Хр., са изчезнали. Изображение върху каменна плоча се смята за най-ранната запазена китайска карта. Тя се съхранява в музея на Сиан (Sian) и е най-старата, която представя (макар и по-скоро информационно) Таримската котловина и езерото Лопнор.

Значително по-късно се появяват и първите съобщения за тази просторна област в писанията и картографията на учените от Запад (напр. Птолемей) Между тях е важното описание на този воден басейн от *Маринус от Тир*. Той е живял по времето на китайската династия Хан и е събирал сведения от търговци, чиито кервани са пътували по Пътя на коприната. Птолемей разказва за източника на информацията на своя съвременник Маринус. Последният е закупил карта (вероятно скица) от македонския търговец Маес Тицианус (Maes Titianus), който е познавал пътя на керваните, тръгващи от Сирия на изток към столицата на Бактрия – Бактра, и през Памир до Касия (*Kasia*) (вероятно Кашгар = Qashgar) в Тарим, а след това по южния път – по южните склонове на Тенгридаг към Троана (*THROANA* – Dunhuang) – външното предмостие на китайската цивилизация (**MALLORY 2000**, p.50-51).

Както по-горе посочихме, през втория век след Христа Птолемей използва тези данни за своята карта на Азия, като вписва най-далечната страна на североизток с наименованието Серика (Serica) или Страна на коприната (**HEDIN 1937**, S.244-245).

В резултат на значителен археологически материал, натрупан особено през последните вече близо тридесетина години, след откриването (1980 г.) на добре запазе-

ната мумия – т.нар. *Красавица от Лоулан*, Виктор Меър достига до твърдото заключение, че в Източна Централна Азия, в частност в Тарим, в сравнение с повечето други части на земята, населени от *Homo sapiens*, човекът е дошъл много по-късно. С датирането на откритите най-ранни мумии от Qawrighul (Gumugou) 3800 г. пр.Хр. и другите археологически материали се потвърждава, че няма никакви данни за човешко присъствие в Тарим преди това (около 1800 г. пр.Хр.). За тогава се определя и първото проникване тук на хора, и то на индоевропейци. Според Меър това е станало през най-източната част на котловината, откъм Джунгария и заобикаляйки източните подножия на Тиеншан – вероятно през района на Хами. Определената историческа посока на най-ранните човешки заселвания на Тарим – от изток към запад – Меър основава на конкретно датирани археологически резултати при използване на най-безспорните научни способи и инструменти, включително изследване с помощта на ДНК и С-14 (въглероден анализ). По-нататък Меър напомня, че Тарим е било едно от най-трудните места на земята за населяване от човека и трябва да е едно от последните места на земята, заселени от хората. Той е съгласен със Спенсър Уелс, който правилно е установил, че Хиндукуш, Хималаите, Тиеншан и други централноазиатски планински вериги са представлявали непристъпна преграда за проникване на ранни човешки мигранти, както те са направили това при първоначалното си разпространение по цялото земно кълбо, тръгвайки от Африка (**CHIEN**, p.768; **MAIR 2005**, p.2-4, 13; **MAIR 2010a**, p.24).

Като се съди по откритите семена, оцелели в почвата на пустинята Такламакан, типът на вегетацията съответства на климатичните дадености още преди заселването тук на човека преди около 4000 години. Животът е

бил възможен почти изключително по протежение на ръбовете (периферията) на солената пустиня, където единствено от планинските склонове е протичала вода (**MAIR 2006**, p.305). Тези резултати от проучванията през последните няколко десетилетия опровергават предположенията на Рихтхофен и Съсълов, според които Таримската котловина, включително просторната пустиня Такламакан, някога е била плодородна градина.

През 1998 г. Дъглас Адамс търси отговор на проблемите с населяването на Таримската котловина в наличието на важни неоспорими обстоятелства като трансфер на технологии („technology transfer“). Като подходящ аргумент Адамс посочва задължителното оросяване на тази не съвсем гостоприемна част на изток от Памир – Тарим, като неотменимо условие за трайно човешко присъствие. Той изтъква древното (поне от VI в. пр.Хр.) използване на иригацията в отглеждането на земеделските култури на запад от Памир, което намира отразено в сравнителната етимология, включително в тази на Китай. По-нататък Адамс свързва проникването в Тарим на иранскоговорещи хора, които практикуват аграрно оросяване, да е станало вероятно откъм север по времето, когато други хора – източни иранци, са започнали населяване от посока югозапад. Освен тези възможности Адамс предлага и още няколко пътища за проникването на иранскоговорещи в Тарим, като търси взаимни връзки и влияния по долината на река Или, в северозападните склонове на Тиеншан (**ADAMS 1998**, p.375-377). Все пак археолозите успяват да разкрият изключения от твърдо установеното отсъствие на човешко общество в това негостоприемно място. Виктор Меър изрежда няколко примера. Високо в източните склонове на Памир, „... на 34 км югоизточно от Таш курган, са регистрирани данни за

огнища, направени от хора в речен бряг в хоризонт на късния *плейстоцен*". Там са събрани едно голямо сечиво от камък и няколко каменни отломки. Датират се от късната каменна епоха отпреди 20 хиляди години. Все още в рамките на Тарим, в подножието на планинската верига Кунлун, в брега на река *Ñiya* е открит каменен чук, който се отнася към периода на мезолита. Други находки от тези най-ранни свидетелства за присъствие на човешка дейност са открити далеч по източните граници на Тарим – в района на Хами (**MAIR 2010b**, p.27-28).

Фернандес-Арместо в пространния си историко-философски труд „Цивилизациите", като разглежда постиженията на човека в различни места по земното кълбо в зависимост от природните условия, достига до съществени заключения. Много от тях съвпадат с действителната история на населяването от човека на Таримската котловина и това е от значение за настоящия труд, тъй като именно Тарим представлява основен момент в него. Арместо пише, че „в цялото животинско царство само човекът е в състояние да оцелее във всяко кътче на планетата...", и по-нататък: „На езика на еколозите човешкият вид притежава широк „толеранс на приспособяване". В същото време посочва, че в определена среда цивилизацията се поддържа с повече усилия, отколкото в други. От друга страна, в различни части на света сходна природна среда предизвиква различни решения. „В този смисъл историята на цивилизациите е обусловена от средата, но не и „детерминирана" от нея, въпреки че тя влияе силно и към едни е благосклонна, а към други не;... нещата се случват напосоки, в граници, положени от смесицата между воля и крайна материална принуда" (**ФЕРНАНДЕС-АРМЕСТО**, с.11, 46).

Природната характеристика на Таримската котловина и значителните постижения на археологическите проучвания в последните десетилетия показаха, че някои предишни виждания за населяването на този район не могат повече да бъдат научно подкрепяни. Такава е често изразяваната през първата половина на миналия XX в. идея за човешко присъствие и наличие на индоевропейско население в Тарим много преди второто хилядолетие преди Христа, както и тезата, че оттук вероятно е протекло разселването на много народи и племена: „... почти всички средноазиатски, североизточноазиатски, от Уралската област, от Западен Туркестан, от Прикаспийската низина, от Иран, от Индия, дори и от Кавказ и Месопотамия, изглежда, водят своето далечно потекло до голяма степен от Таримската котловина". Това обобщение на вижданията на Фердинанд фон Рихтхофен, Свен Хедин и Аурел Стейн четем в труда на Д. Съсълов, който също вярва, че преди четири хилядолетия на мястото на сегашната пустиня е била процъфтяваща градина. Той все пак посочва и несъгласието на Prof. Krause с тези идеи (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.28-29, 327). Трябва да посочим, че доскоро в българската историография е изразявана в известна степен поддръжка на историческата роля на най-ранните поселения на Таримската котловина, очертана от Фердинанд фон Рихтхофен, примерно от проф. д-р Георги Бакалов (**БАКАЛОВ 2000**, с.13-14). Сега вече тази историческа хипотеза, споделяна от Свен Хедин (1936), Аурел Стейн, Д. Съсълов (1936), Г. Бакалов (2000) и др., изглежда неоснователна. До неотдавна не са били обобщени още резултатите и конкретните изводи от значителните археологически проучвания през последните десетилетия в тази част на Източна Централна Азия, а именно – че това е било едно от най-късно населените места на земята и че населяването на Тарим е

станало не по-рано от началото на II хилядолетие пр.Хр., както заключава Виктор Меър (**MAIR 2005**, p.2-4, 13).

Заслужава да се припомни, че надлъжната географска ос изток – запад, която пронизва Таримската котловина, преминавайки през езерото Лопнор, е паралелът 40 градуса северна ширина. Същият този паралел преминава малко на юг от Черно море, Северна Гърция, Южна Италия, Испания (Мадрид) и Ню Йорк.

Тази котловина е обградена от планински вериги с височина над 7000 м, чиито била и върхове са покрити с вечен сняг. При все това огромната част е заета от една от най-просторните вечни пустини на земята – Такламакан. Това странно състояние се дължи на обстоятелството, че и от трите ограждащи планински хребета – Кунлун, Памир и Тиеншан – не протичат пълноводни реки към котловината.

За сравнение напомняме, че при същата географска ситуация и при значително по-ниски планини в други области на земната повърхност от десетки хилядолетия протичат пълноводни реки. Там от най-ранни времена са намерили своето място за развитие значителни човешки общества.

Известни са многобройни опити за обяснение на различното и странно климатично състояние на Таримската котловина, където преобладаващата част е заета от пустинята Такламакан. Наименованието на котловината се свързва с река Тарим, която събира водите си от източните склонове на Памир, протича на изток по северната граница на пустинята, като приема няколко притока от южните склонове на Тиеншан, и достига до езерото Лопнор (Странстващото езеро – „Der Wandernde See“ – **HEDIN 1937**). Тук тя заедно с реката от Котан, която очертава южата граница на Такламакан, се влива в сменящото мястото си езеро. Макар и захранвани от целогодишно заснежени планини, и двете реки, и езерото едва създават условия за трайно обитаване. Още от началото на населяването на тази котловина е трябвало да бъдат изградени системи за запазване на оскъдните водни ресурси и за оросяване, особено през сухите летни месеци. Подземни канали в Тарим, запазени и до нашето съвремие, макар и отдавна вече неизползвани, стават известни преди близо столетие благодарение на забележителни учени изследователи като сър Марк Аурел Стейн, Бергман, Свен Хедин (**MURRAY** – „Stein...“, **HEDIN 1936**, S.35).

Съществуващите от хилядолетия природни и климатични условия от двете страни на Памир и свързаните с него непристъпни планински вериги не само са представлявали значителна бариера за нормална взаимна комуникация в древността. Заедно с това решаващ фактор за развитието на човешкото присъствие тук се оказват различията в състоянието на водните ресурси. Както е известно, откъм запад на Памир протичат пълноводните реки Амударя и Сърдаря, докато от същото планинско образувание в посока на изток към Тарим, освен незначителните притоци от Тиеншан, картината е коренно различна – недостатъчно оросяване. Тези съществени разлики предопределят и различия в изграждането на човешките общества. Докато на запад от Памир постепенно са се образували трайни държави дори още отпреди VI в. пр.Хр., някои със значително място в историята (**DE GROOT 1921**, p.76-79; **HERODOTUS**, p.255 (позоваването на тази книга правим поради обстоятелството, че тя е не само превод на оригинала на Херодот, но съдържа и съвременни – от 2007 г., изследвания, изводи, коментари и разяснения); **MUSTI**, p.187; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.27-28, 119-120), то в Таримската котловина в подножията на

планинските вериги се обособяват общества само от типа на „градове държавици" или „градове оазиси". Частично изградените иригационни системи по северната периферия на Тарим се смятат за подражания на отдавна съществуващи съоръжения западно от Памир, но очевидно не са дело на централизирана държавна власт.

Александър Велики (356–323) покорява Бактрия, побеждава номадите на север, пристъпва и към великата река Инд, но изглежда не е проявил интерес на изток – отвъд Памир. Географите му не говорят за тези области. Дори Аристотел (384–322), възпитателят и учител на Александър, е на мнение, че когато някой се изкачи на Хиндукуш, ще види огромен Океан – Краят на света (вместо река Инд, която непосредствените наследници на Александър вече познават). Малори припомня, че първата конкретна историческа информация за Западните земи (западно от тогавашен Китай и общо казано, западно от Памир) в извори, които произлизат от Китай, се появява едва в хрониките от времето на китайските династии Хан (206 г. пр. Хр. – 220 г. сл.Хр.) (**MALLORY 2000**, p.47, 55-56).

За да се оцени действителната преграда, която е представлявал високопланинският възел Памир, вероятно е достатъчно да се припомни, че проходите, които свързват долините откъм запад (примерно богатата Фергана) с тази откъм изток – Тарим (Кашгар), се издигат на повече от 18 000 стъпки (приблизително 5400 м надморска височина) и това е трябвало да се преодолява със съществуващите през епохата на Античността оскъдни технически транспортни средства (**BARBER, E. 1995**, p.349**)**. Това състояние е позволявало само единични успехи в преминаването на пътешественици от едната до другата страна на Памир – препятствието не е било абсо-

лютно. Във всеки случай подобни епизоди не са оставили следи в историческото развитие. Тук паралел би могло да се намери в множеството, вероятно основателни, хипотези за преодоляване на Атлантическия океан далеч преди Колумб от викинги или други, като тези възможни събития не са предизвикали каквито и да са исторически, културни или демографски последици.

В дълъг период от столетия регионът, който обхваща високопланинския възел от южните хребети на Памир към веригата на Каракорум, Кунлун и Хиндукуш, е представлявал важен кръстопът на исторически интереси и произтичащите от това събития. Там се намира и високият над 4000 м единствено достъпен планински проход от Таримската котловина към долината на река Инд (днес северен Пакистан).

Йетмар припомня, че северен Пакистан, към който се включва Дардистан, защитен от множество планински хребети с високи проходи и опасни клисури, е останал независим и е успял да запази удивителен културен сепаратизъм до средата на деветнадесети век. По време на един по-ранен период, по-точно през първото хилядолетие, значението на този район като кръстовище на двупосочна обмяна на стоки и религиозни идеи е било далеч по-голямо, отколкото през следващите векове с нахлуването на влияния от страна на европейците (**JETTMAR 1980**, p.1).

През различните исторически периоди и в описанията на различни географи и историци отделни по-големи или по-малки части от Централна Азия, като наименования на планини, планински проходи, реки, езера и селища, се споменават с различни имена. Историческата логика предопределя определена приемственост на тези имена през епохите. Заедно с това обаче значителни ст-

нически, културни или верски промени поставят своя печат върху топонимията и в много случаи напълно изменят традиционните наименования. След походите и завоеванията на персите, а след тях и на Александър Велики, наименованията на планински вериги, реки, местности и селища придобиват ново, понякога далеч по-различно звучене; появяват се и нови градове. Значителни са последиците от проникването по-късно на исляма и на Китай в тези области, които се изразяват често с коренни промени в географските имена.

ЮЖНАТА ДЪГА – ЗАПАДНО ОТ ПАМИР, ОТ СРЕДИЗЕМНОМОРИЕТО ДО ИНДИЯ

Историята на народите ОТСАМ ПАМИР е позната от дълбока древност.

От източните брегове на Средиземно море през Месопотамия и Иранското плато до долината на река Инд и планинските вериги Хиндукуш, Каракорум, Памир и Тиеншан, включително басейна на реките Окс и Яксарт, се развиват динамични културни и политически събития в течение на столетия. Археологическите находки заедно със сведенията от най-ранните писмени паметници са позволили да се очертае една достатъчно достоверна картина за това минало.

Редуващите се народи и държавни структури на тази сцена, тяхното развитие във всички посоки – противоборства, въоръжение, възход и падения, познания за природата, за земята, оцеляване, нрави, начин на живот, селища, жилища, покъщнина, облекло, постижения в науката и технологиите, а също във философията, религията, нравствеността и моралните ценности, изкуствата заедно със забележителния принос на древните Египет и Месопотамия са създали основата не само на античната средиземноморска и близкоизточна култура, но и за развитието на огромна част от човечеството за дълги векове напред.

Тази *Южна дъга*, която се простира от районите около източните брегове на Средиземно море, под възви-

шенията на Кавказ, южно от Каспийско и Аралско море до Памир и Хиндукуш, като доближава и река Инд, представлява наситена с разнообразно културно развитие и съдбоносни събития територия от най-ранна древност, та и до днес.

С намерение да се очертаят по-ясно характеристиките на народите и държавните образувания си позволяваме един кратък преглед на наречената от нас просторна *Южна дъга*. Основната ни цел е да се припомнят отдавна известни исторически събития, които са се случили в сравнително дълъг период от време и удостоверяват едно непрекъснато присъствие на организирани общества по тази територия. Започваме от източните брегове на Средиземно море. Това се оправдава от обстоятелството, че от най-ранна древност страните и народите по протежение на цялата Южна дъга от Средиземноморието чак до Памирския възел са имали различни по степен и значение, но реални и достоверни контакти – често с решаващи исторически последици.

Покрай брега на Средиземно море, защитена откъм изток от хребетите на Ливанската планина, е възникнала ФИНИКИЯ. Още през третото хилядолетие преди Христа тя е главен търговски обменен пункт (Umschlagplatz) между Египет, Месопотамия, Кипър и Мала Азия. Според египетски извори от средата на III хилядолетие пр. Хр. първоначалното семитско население *„phenesch"* е създало градовете държавици Угарит, Арвад, Бибъл (Библос), Сидон и Тир. Предмет на търговия са били преди всичко строителна дървесина, лековити билки, вино, зехтин, занаятчийски произведения (особено златни, сребърни и стъклени съдове, оцветени вълнени и ленени тъкани). През II хилядолетие пр.Хр. Финикия за кратко време е частично под господството на Вавилон. През същия период тя е предимно под властта на Египет, а Бибъл е изцяло подчинен. По-късно страната преживява забележителен разцвет и в края на второто хилядолетие основава свои колонии – най-напред на Кипър, по-късно по бреговете на Северна Африка, Южна Испания, Сицилия, Корсика, Сардиния и Малта. След VIII в. пр.Хр. Финикия попада под зависимостта на Асирия, късен Вавилон, Персия, а през 332 г. пр.Хр. Александър Велики покорява Тир.

Около средата на II хилядолетие пр.Хр. в Угарит вече съществува азбучна писменост на основата на клинообразни букви – 29 на брой. Към края на същото хилядолетие възниква южнофиникийска азбука от 22 букви, позната най-рано от Бибъл, която става основа на гръцката и латинската писменост (**SCHROT**, S.561-562).

СИРИЯ е една от най-старите културни страни на земята. Характерната керамика на културата *Тел Халаф* се датира в V хилядолетие пр.Хр. От ранното III хилядолетие пр.Хр. се отбелязват последователни преселения на нови групи човешки общества, които оставят ясни следи от земеделие и градинарство, както и от скотовъдство. Познати са рударството и обработката на метали. Същевременно се развива и търговия по море – главно с Египет, а по суша с Акад и по-късно с Асирия (**RATHMANN**, S.670-671).

През XVIII и XVII в. пр.Хр. в Сирия настъпва господството на *хиксосите*, а към 1520 г. пр.Хр. – на *митаните*. След 1380 г. пр.Хр. тук са повторно *хетите*. В течение на IX и VIII в. пр.Хр. Сирия е част от Асирия, а от 605 г. пр.Хр. е под властта на Вавилон. През 539 г. пр.Хр. е завладяна от персите (**HERODOTUS**, p.40 „1.70", 161 „2.104", 250 „3.90"). В 333 г. пр.Хр. е превзета от Алек-

сандър Велики и после остава под властта на неговите наследници *Селевкиди и Птолемеи.*

Рим завладява и присъства в по-нататъшното развитие на Сирия в продължение на повече от четири века – от 64 г. пр.Хр. до 365 г. сл.Хр.

ЛИДИЯ е разположена в плодородна долина в западните части на Мала Азия и следи от организирано общество са открити тук откъм края на II хил. пр.Хр. След разпадането на държавата Фригия около 690 г. пр.Хр. Лидия отхвърля господството на кимерийците и настъпва разцвет на търговията и културния живот. Засилва се значението на столицата Сардис като значително средище на керванските пътища. Смята се, че тук е станало откриването и приложението на монетите като разменно платежно средство. Те са „били първите, които са секли и пуснали в обръщение **златни и сребърни монети**". Според Херодот лидийците и елините имат доста близки обичаи. В античната история своето легендарно място намират Кандулес – цар на Сарди (Лидия), мъдрецът Солон, династията на Мермнаден – Гигес, Алиатес и последният цар Крез (560–546), победен и изгорен на клада от персийския завоевател Кир II. Това поставя край на самостоятелното развитие на Лидия и е познато главно от разказите на Херодот (**ХЕРОДОТ 1**, с.31, 56-62, 63 „94"; **HERODOTUS**, p.40 „1.69", 56 „1.95", 250 „3.90"; **KLENGEL**, S.326).

МЕСОПОТАМИЯ се брои измежду страните със забележителни свидетелства за най-древно присъствие на организирано човешко общество – в северните части

има ***селища*** от времето на каменната ера, а в южните е създадена и развивана още от IV хилядолетие преди Христа най-старата ***висока култура*** (*Hochkultur*). Според професор Кленгел (Dr. habil. Horst Klengel, Berlin) носители на това развитие в най-ранни години са били шумерите, а и донякъде заедно с тях в променливи периоди семитите, повече познати като акадийци (**KLENGEL**, S.349).

Като обобщава общопризнатите гледища за възникването на цивилизациите, Пюет се спира на извода на Ho Ping в книгата му *The Cradle of the East,* че льосовият район на Северен Китай заслужава да се нарича *Люлката на Изтока* (1960), както Месопотамия с основание се смята за *Люлката на Запада* (**PUETT**, p.702).

Развитието на производителните сили на границата на петото с четвъртото хилядолетие преди Христа в Двуречието естествено се отразява на основния начин на живот на човешките общности, като от поминък *лов* постепенно се преминава към *земеделие* (**MEYER**, S.60-61).

Богатите на вода реки Тигър и Ефрат, от една страна, са представлявали главното условие за трайно обитаване, като са създавали благоприятни условия за този преход. В същото време пролетното пълноводие често е нанасяло тежки щети на обработваемите площи, а понякога и на цели селища. Това е довело до необходимостта от организирани усилия, от възникването на държавни структури за изграждане на мащабни иригационни системи. Както и в други страни (напр. Египет, Западна Централна Азия и др.), осъществяването на тази задача и после поддържането на системите предопределят неизбежната поява на разделение на труда и силна централна власт и администрация.

Към края на IV хил. пр.Хр. тази историческа роля се

осъществява чрез обединяването в единна държавна формация – ШУМЕР – на вече съществуващите в Южна Месопотамия отделни шумерски общности *Киш, Нипур, Исин, Ума, Лагаш, Урук, Ларса, Ур* и *Ериду*. През III хил. пр.Хр. политически връх постигат Ур, Урук, Ума и Лагаш, а към началото на II хил. пр.Хр. – Исин и Ларса.

Като издирва първите индоевропейци в историята, иранистът W. B. Henning насочва вниманието си към племената гути и тукри, обитавали планинските райони на Загрос, които успели да упражняват близо цяло столетие през III хил. пр.Хр. доминация върху Вавилон. Присъствието на тези племена в Иран се датира малко по-рано от появата на хетите в Мала Азия (**OPIE**, p.431-432).

Особено важни са резултатите от археологическите разкопки на хълма Warka, някогашния шумерски град Урук. Най-старите пластове – VI-IV хоризонти, отговарят на приблизително 3000 г. пр.Хр. (днес „канонизирана" като *епоха Урук*). Най-съществени културни придобивки от това време са изнамирането на писмеността (отначало образно-картинна, преминала в клинообразно писмо) и сведенията, които тези най-ранни писмени документи ни доставят днес.

Историята и на ШУМЕР, и на АКАД, включително създаването на едни от най-ранните закони, договори, стопански данни и отчети, а също и древните литературни произведения на шумерите като *Песен за Сътворението на света, Песен за Гилгамеш, Песен за Потопа* сега са ни познати в своя първоначален вид единствено благодарение на разчитането на клинообразното писмо, станало възможно едва преди почти двеста години (**MEYER**, S.61-63).

Според проф. Лангдън календарът е рамката на всяка цивилизация. Той припомня, че когато шумерите са

изграждали своите градове, много преди това са били изобретили (4000 г. пр.Хр.) своя лунен календар, заедно с десетдневен период, който по-късно става „седмица" (**SOOTHILL**, p.52-53, 63).

Семитите на Акад към 2350 г. пр.Хр. със Саргон I завземат властта над шумерите и поставят началото на разширяването на държавата. Заедно с определената консолидация забележително развитие в технологията настъпва през времето на III династия (2112–2004). След разпадането на акадската държава (2065) шумерите са наново начело и до 1955 г. със столица град Ур постигат нов разцвет, като завладяват областта на *Акад* и *Ашур;* разширяват и подобряват иригационите мрежи.

Известно е, че към началото на второто хилядолетие преди Христа откъм североизток нахлуват каситите и благодарение на притежавания от тях кон „планинско магаре", както го нарекли шумерите, към 1750 г. пр.Хр. вече напълно узурпират властта върху Месопотамия и господстват там близо 600 години (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.30). В последно време, след успешното разчитане на клинообразното писмо, става възможно уточняването на историческата хронология. Показателен пример (заедно и с десетки други) представлява определянето на действителния период на управление на древния законодател, вавилонския владетел Хамурапи – 1728–1686 г. пр.Хр. вместо дълго време и доскоро приеманите 2077–2025; 1792–1750 (при **KLENGEL**, S.350) или 1704–1662). Сега така вече се налага да се приеме като най-вероятен периодът 1680–1160 г.пр.Хр. за нашествието и продължилото господство на каситите. Всъщност, както изтъква Герхард Майер (1962), едно от най-важните, но и най-трудните задачи при проучване на старата история на страните от Предна Азия представлява точната хронология.

До началото на XIX в., когато за пръв път Grotefend (1802), гимназиален учител от Гьотинген, поставя основите за разчитане на клинообразното писмо, а и в много случаи дълго и след това някои от датировките се базират на античните автори на древна Гърция и Рим, както и на Стария завет (**MEYER**, S.238-239, 240). Естествено, сравнителното забавяне на разчитането на клинообразно изписаните паметници в някои случаи се обяснява с известна историографска инерция, но по-скоро се дължи на необходимото технологично време за обработване, сравняване и осмисляне на огромната по съдържание информация от десетките хиляди клинообразни надписи.

Тук смятаме за необходимо да отбележим някои доказателства от археологически находки в шумерски селища, датирани от III хил. пр.Хр. Немалко от тях показват връзки с древната индийска култура, като например откритите индийски **печати** (клейма) (**GUENTHER**, S.67). Те илюстрират историческата роля на географската Южна дъга в контактите между Близкия изток и Средна Азия и Индия (древните градове *Харапа* и *Мохенджо-даро* от края на IV хил. пр.Хр. и началото на III хил. пр. Хр. по долината на река Инд).

Един от най-ранните известни периоди на цивилизацията в Месопотамия е историята на една от най-древните държавни образувания там – АКАД.

В средата на III хил. пр.Хр. на източния бряг на река Ефрат, където тази река протича в най-голяма близост до река Тигър (недалеч от по-късния Вавилон), е възникнал древният град Акад. Към 2350 г. пр.Хр. Саргон I (Шарукин) завладява съседните области и се спуска на юг към Месопотамия, покорява шумерите и създава мощната шумерско-акадска държава. Разширява се и се подобрява мрежата от канали за напояване. Повишава се продукцията и се засилват търговският обмен и занаятите. Това развитие предизвиква създаването на единна система от мерки за тегло и количество. Измежду далечните страни, с които се обменят стоки – съществен исторически факт, споменат вече малко по-горе, са връзките с древната култура на индийските градове (**GUENTHER**, S.51).

По време на царуването на *Нарамсин* (около 2272–2235 или 2254–2218) са покорени областите на Елам и Мари по средния Ефрат и на изток племената край планината Загрос. Границите на държавата достигат на север до Армения, а на запад до Сирия. Смята се, че това време е свързано с най-големия разцвет на държавата.

Сведения както за Акад, така и за Шумер няма в съчиненията на Херодот. Историята на Акад е достигнала до нас благодарение на надписи. Преобладаващата част от оригиналите са били унищожени и сега са познати само по техни преписи. Значителен брой от тези преписи са намерени в известната библиотека на асирийския цар *Ашурбанипал* (686/5–627/6, управлявал в периода 669/8–627/6 г. пр. Хр.) в Ниневия.

С настъпването на бронзовата техника в северните (планински) области на Месопотамия през първата половина на II хил. пр.Хр. възниква АСИРИЯ. Самостоятелното развитие на тази държава се разглежда като следствие от различието на природните условия. Страната е била богата на дървен материал (гори) и на метали и това е била основата на значителен търговски обмен с Акад и Вавилон. Столицата *Ашур*, разположена на горното течение на река Тигър, през второто хилядолетие преди Христа е представляла най-важната военна крепост в Североизточна Месопотамия (**GUENTHER**, S.72-73). През втората половина на XVIII в. пр.Хр. границите на Асирия се разширяват на запад и достигат Средиземно море.

По-късно държавата попада в зависимост от Вавилон. През XV–XIV в. пр.Хр. Асирия е част от държавата на митаните. По-късно, особено по времето на *Тиглатпаласар I* (около 1115–1077 или 112–1074 г. пр.Хр.), Асирия става най-мощната държава по Ефрат, завземайки големи части от Вавилон. Своя връх на военна мощ и завоевания Асирия постига от IX до VII в. пр.Хр. и този период е познат като третото време на голям разцвет и на културно развитие. Тогава се открояват силните и жестоки управления на царете *Ашурназирпал II* (883–859 г. пр. Хр.) и *Тиглатпаласар III = Pulu* (745/4–727 г. пр.Хр.) (**MEYER**, S.143 f., 189, 240 f.). Синът на Саргон II, *Синахериб*, провежда няколко унищожителни похода срещу Вавилон и той е напълно разрушен (689). След няколко десетилетия мидийците отхвърлят властта на Асирия и от нейната империя възникват наново Вавилон и Мидия (**MOSHREF 1**, p.3). Този период предхожда с почти две столетия исторически потвърдения поход на персийския цар Кир II Велики до земите на саките и масагетите в подстъпите на Памир в Средна Азия (529 г. пр.Хр.). Освен тази съпоставка, която подчертава значението на Южната дъга (от древна Месопотамия до Западна Централна Азия), трябва да отбележим и още едно по-ранно съобщение. То касае известната асирийска царица *Семирамида* (по Херодот) или Шамурамат (по разчетените клинописи) (управлявала през 809–805 г. пр.Хр.). Според надписа, издялан върху каменна стела, тя е доведена дъщеря на асирийския цар *Салманасар III* (858–824). След смъртта на нейния съпруг цар Шамшиадад V (познат от някои антични автори и като цар Нин) Семирамида заема престола като царица регент на невръстния си син Ададнирари III (809–782) (**HERODOTUS**, p.100 „1.184, 1.185“; **MEYER**, S.215, 229, 241; **KLENGEL**, S.503). За връз-

ките на Асирия и Мидия с мощното царство на Бактрия и участието на Семирамида във военни действия в далечна Бактрия, почти до границите с индийските земи, съобщават античните гръцки историци *Ктезий (Ctesias, Ktesias)* от Книдос и *Ксенофонт (Xenophon)* (около 400 г. пр.Хр). Асирийският цар Нин, съпруг на Семирамида, провел неуспешен поход към Бактрия. По-късно *Оксиарт*, цар на Бактрия, бил победен при новите набези на асирийците, предвождани вече от Семирамида (**FRANCFORT**, p.169). Това не е намерило отражение в историите на Херодот, което изглежда странно. Но тъй като липсва и в известните и разчетени досега клинообразни надписи, можем да го приемем с известно съмнение. Инак описаната военна експедиция в края на ранния IX в. пр. Хр. би трябвало да представлява най-отдалечената по време историческа връзка по Южната дъга от Месопотамия до река Инд. Това „събитие“ предхожда с близо 50 години похода на Тиглатпаласар III към същата Бактрия и с близо 250 години завоеванията там на Кир II. След проведени с променлив успех военни кампании най-сетне през 612 г. пр.Хр. Вавилон завладява Ниневия и седем години по-късно армията на Асирия е унищожена, а държавата изчезва от историята.

Управлението на споменатия по-горе Тиглатпаласар III се свързва с една според Брентйес *приказна история*. Тя заслужава специално внимание. Известният античен автор Диодор през II в. пр.Хр. се позовава на Ктезий от Книдос, от около 400 г. пр.Хр. личен лекар на Артаксеркс II (404-359), автор на множество произведения, най-значимите от които (достигнали до нас в отделни фрагменти и преписи) са „История на Персия“ (*Persika)* в 23 книги, „История на Индия“ (*Indika),* „Описание на земята“, медицински трактати и др. Тези творения се оце-

няват по-скоро като романизирани предания, отколкото като истински верни истории *(Dr. habil. Heinz Schulz- Falkenthal).* Разказът на Диодор ни запознава с похода на асирийския цар Тиглатпаласар III на североизток към древна Бактрия. Между другото той получил от царя на Abdadani почти десет тона от скъпоценния камък Lapis lazuli (лазурит) (**BRENTJES**, S.110).

Доколко тези сведения са легендарни и доколко в тях се съдържа някаква историческа истина, досега липсва обосновано становище от страна на специалистите историографи и можем да бъдем скептични относно тяхната достоверност. Все пак не може да се пренебрегне ранният период, през който е „извършен" този легендарен поход – 745–727 г. пр.Хр.

Почти по времето (първата половина на II хил. пр. Хр.), когато в северните райони на Месопотамия възниква Асирия, в южната половина ВАВИЛОН вече представлява най-значителната държава на Близкия изток и постепенно разширява своите владения върху почти цялото Двуречие. Към 1830 г. пр. Хр. аморейски племена отново нахлули в териториите на Вавилон, успели да застанат начело на властта в Исин и основали своята първа династия на Вавилон (около 1830–1530 г. пр. Хр.). Най-забележително е управлението на *Хамурапи (Hammurabi,* 1728–1686 г. пр. Хр.). Доизградена е системата за напояване и се развива обработването на земята, като се увеличава добивът на земеделски продукти. В световната история Хамурапи остава като първият владетел, създал цялостен сборник от закони (**GUENTHER**, S.84).

Синът му *Самсулина* (1685–1648 г. пр. Хр.) е принуден да отблъсква набезите на касити, улами и племена от „Морската страна" (бреговете на Персийския залив).

Към 1530 г. пр. Хр. хетите завладяват столицата на

Вавилон и дават възможност на морските племена да основат II династия. В периода от 1450 до 1160 г. пр. Хр. върховенство над Вавилон постигат каситите. Това време се свързва с развитие на обществото и стопанството. Каситите са били полуномадско племе от планинските райони северно от Елам, които са се занимавали със скотовъдство и примитивно земеделие. Във Вавилон те основават II каситска династия.

Доскоро повечето автори отбелязваха, че IV династия започва със забележителния владетел *Навуходоносор I* (1136–1113 г. пр. Хр.), който успешно воюва срещу Асирия и Елам. Сега се приема, че той е четвърти цар от II династия. Все пак към 1100 г. пр. Хр. Вавилон е завладян от Асирия и след променливи военни поврати се редят години на разцвет и на упадък. След въстание във Вавилон през 689 г. пр. Хр. асирийците разрушават града, но не след дълго, към 677, той е наново изграден.

Със свое особено място в историята на човечеството е епохата на Ашурбанипал (669/8–627/6). Територията на държавата обхваща земите от Средиземно море на запад, Задкавказието на север, Персийския залив на юг и просторното Иранско плато на изток. Това е вече империя, в която са обединени много на брой и различни по своята етническа принадлежност народи. Най-забележителното обаче са постиженията в развитието на науките и технологиите и утвърждаването на културни ценности, които са възникнали и усъвършенствани в течение на предходните две хилядолетия (**НИКОЛОВ**, с.7, 9).

Асирийското владичество приключва със смъртта на Ашурбанипал и нова вавилонска династия е основана от *Набополасар* (626–604). През 605 г. пр. Хр. са унищожени остатъците на асирийската армия от *Навуходоносор II* (604–562), който наново присъединява Сирия и Палестина.

Младата персийска държава начело с *Кир II* (558–529) покорява Вавилон. Управлението на духовниците предава без съпротива града на персите в 539 г. пр.Хр.

Херодот раказва за страните на Близкия изток в една епоха, предхождаща приблизително със стотина години неговото време, но не стига много по-назад, а отражението на предишни събития в съчиненията му има по-скоро легендарен характер. Както вече споменахме, историите, които ни поднася той за тази важна Южна дъга от Източното Средиземноморие до Памир, представляват информации, по негово признание, които е чул или прочел, и предупреждава, че невинаги вярва на истинността им.

В своята книга VI, от гл. 48 до гл. 140, Херодот се занимава с походите на Дарий. Според Кристофър Тъплин всъщност близо половината от творчеството на Херодот е посветено на Персийската империя (**HERODOTUS**, Appendix M, p.791, § 1.). Допреди разчитането на клинообразните надписи сведенията за народите по Южната дъга, предоставени от Херодот, са главният източник за познаване на историята им. Частични известия съвременно съществуват в писмени паметници от Египет и Индия. Припомняме, че доскъм средата на II в. пр.Хр. китайските хроники не познават райони на запад от Таримската котловина.

ПЕРСИЯ

ПЕРСИЙСКАТА ИМПЕРИЯ поставя реалното начало на трайно административно и културно развитие на тази обширна част от Азия – *Южната дъга от Двуречието (Месопотамия) до западно от Памир.*

Иранските общности откъм изток още от най-ранни периоди са най-силните и решаващи фактори на всестранното развитие на Предна Азия. Това е предопределено от взаимодействията с древна Месопотамия, както пише Браун, разглеждайки внушителната сцена, на която се създават забележителните „исторически цивилизации" с участието на Елам и по-късно на Персия на Ахаменидите (**BROWN**, p.674). През IV хил. пр.Хр. в Иранското плато се появява рисуваната керамика, позната като стил *Суза*. През средата на III хил. пр.Хр. вече *еламитите* формират своя държава със столица *Аван* (по-късно наименувана Суза). Тези области на планини и плодородни долини южно от Каспийско море стават историческата люлка на по-късната персийска държава. След падането на III династия на Ур (2024 г. пр. Хр.) ЕЛАМ завладява Южен Шумер и до поражението от Ашурбанипал (645 г. пр. Хр.) са главният противник на Асирия.

Страната Персия = *Parsua* е спомената най-рано в надписи от асирийския цар Салманасар III (858–824 г. пр.Хр.). Столици на Персийската империя са последователно *Пасаргада (Pasargadae),* основана от Кир II, *Персепол(ис) (Persepolis)* – от Дарий I, също и древната *Суза*, основана още през III хил. пр.Хр. и свързана с Елам. Историческа роля през всичките столетия играе някогашната столица на Мидия *Екбатана (Ekbatana)* – древната Ушкая (**MEYER**, S.107).

Иранско индоевропейско население навлиза към началото на II хил. пр.Хр. откъм североизток. Около 800 г. пр.Хр. се реформира староиранската религия от посланията на Зороастър и се засилва царската власт. В северозападните райони се утвърждава държавата на *мидийците* (най-рано споменати в 836 г. пр.Хр.) със столица Ушкая, наречена по-късно (678 г. пр. Хр.) Екбатана. МИДИЯ става силна държава при управлението на цар Квахшатра, по Херодот – Киаксар (625–585) (**HERODO-**

TUS, p.65), който заедно с Вавилон разбива Асирия. По това време в района на Елам източно от река Тигър заселените там перси се управляват от Кир I (645/640–600).

На юг от мидийците възниква държавата на *персите (Parsai)* – сроден на мидийците народ. Техният цар Кир II (558–529), наричан Велики, син на *Камбиз I* от династията на Ахаменидите, неоспорим основател на персийската държава, отхвърля господството на мидийците и завладява последователно Екбатана (550 г. пр. Хр.), Лидия на цар Крез (560–546) и Вавилон (539 г. пр. Хр.). След това, както Херодот разказва (I, „201"): „... когато Кир подчинил на властта си и този народ (вавилонците), появило му се желание да прибави към поданиците си и масагетите". Този откъс свидетелства безспорно за няколко обстоятелства, и най-вече за това, че още към VI в. пр.Хр. вече е било известно съществуването на средноазиатската държава на масагетите. Според Херодот тя е заемала обширна равнина източно от Каспийско море и е притежавала легендарни богатства. Това е очевидно реалният мотив на Кир *да му се „появи желание"* да завладее страната на масагетите. Условие за осъществяване на това „желание" без съмнение представлява опознаването на дългите пътища, по-които трябва да се мине, организирането на похода и провеждането на самата операция. Предварителна информация е била събрана изглежда въз основа на разказите на пътешественици и на участници в търговски кервани. Според Херодот по-късно, след неуспехите на Кир II, за проучване на възможностите за поход през последната четвърт на VI в. пр.Хр. Дарий I ангажирал *Скилакс (Scylax)* от Karyanda (в Karia) – гръцки мореплавател, със задача да проучи реките на Южна Азия. Скилакс преплавал от Червено море през Суец, край Арабия до делтата на Инд *(Dr. Hans Ditten)*.

Първият исторически отразен и реално регистриран далечен поход от Близкия изток към Западна Централна Азия на персите е насочен срещу *саки* и *масагети*, извършен от Кир II. Държавата на масагетите е първата вписана в хрониките, разположена недалеч от подножията на Памир, западно от него по течението на историческата река Яксарт. Най-напред за нея пише Херодот. След това масагетите фигурират почти неизменно в съчиненията на повечето антични автори, а от края на I в. пр.Хр. – и в китайските хроники от времето на Хан. Според Херодот те обитават (§ 201): „... земите на изток, към изгрева на слънцето, на оттатъшния бряг на река Аракс (Араксес), срещу мъжете иседони. Има някои, които разправят, че този народ е скитски". И по-нататък, че (§ 204): „... един от ръкавите на Аракс тече през открита местност и се влива в Каспийско море... в посока към зората и към изгрева на слънцето се разкрива равнина, широка и необгледана. Една съвсем малка част от тази равнина заемат масагетите" (§ 205). Персите прехвърлили „мостове през реката, за да мине войската, а върху ладиите... издигнали бойни кули". Срещу нашествието на Кир царицата на масагетите, овдовялата Томирис, успява да организира своята отбрана край река Яксарт и въпреки забележителната подготовка на персите Кир II е отблъснат и загива (529 г. пр. Хр.). Освен тези истории Херодот разказва още (§ 215): „... масагетите носят облекло, подобно на скитското, и водят начин на живот, подобен на скитския, бият се на коне и без коне (владеят и двата начина), стрелят с лък, хвърлят копие... За всичко използват злато и мед. Каквото им трябва за копията, за върховете на стрели и за сагари, все от мед го правят; а за главата, коланите и ремъците през рамо използват злато за украса... Конете им: около гърдите им слагат медни ризници, а по-

водите, юздечката и начелниците украсяват със злато; желязо и сребро изобщо не използват" (§ 216). „Не сеят нищо; живеят от добичета и риба... пият много мляко... Единственият бог, който почитат, е слънцето, на което принасят жертва коне" (**ХЕРОДОТ 1**, с.99, 100, 101). Тъй като река с наименованието Аракс, която протича западно от Каспийско море и се влива в югозападната му част, е позната също от времето на Античността, основателно се поставя въпросът за действителното местоположение на отбелязаната от Херодот река със същото име, която той свързва с масагетите. Последната е най-вероятно или Окс, или Яксарт, които се вливат в Аралското езеро, докато античният Араксес протича западно от Каспийско море, както заключават редакторът *Robert W. Strassler* и последният преводач и коментатор на Херодот *Andrea L. Purvis* за Araxes в изданието Herodotus 2007 (**HERODOTUS**, p.107, 109).

Херодот споделя и важния факт, че „... тази земя Кир разделил на триста и шейсет канала". По-нататък заявява, че е научил за обичаите на персите и изрежда: „... те не издигат статуи, храмове и олтари..." и допълва, че за разлика от гърците „не вярват, че боговете имат човешки качества"; персите се изкачвали на най-високия връх и там принасяли жертва на Зевс, като всъщност наричали целия небосклон Зевс, а малко по-късно започнали да принасят жертви и на небесната Афродита. Това те научили от асирийците и арабите. И Херодот заключава, че асирийците наричат Афродита *Militta,* арабите *Alitta,* а персите *Mithra* (**ХЕРОДОТ 1**, с.99 „I-201", „I-202", „I-203", „I-204"; 100 „I-205"; 103 „I-215", „I-216"; **BERNARD**, p.81; **BREGEL**, p.6, 8; **HERODOTUS**, p.65 „1. 131"; 107 „I-201"; **ROMM**, p.745-746).

Напоителните канали, които Кир II направил, не са

били непознати за тази част на Азия. Там е съществувала система за иригация – мрежа със значителен обхват, още от късната бронзова епоха, преди набезите на персите (**FRANCFORT**, p.183).

Пределите на завоюваните от Ахаменидите земи обхващат Согдиана до Яксарт и западните подножия на Памир, Хорезъм, Маргиана и Бактрия по Окс и достигат до река Инд (**ХЕРОДОТ 1**, с.56-62, 64 „95"; „103"; „215"; (**BREGEL**, p.6; **HERODOTUS**, §4.11, 56 „1.95",65 „1.114", 71-73 „1.129", „1.130", 101 „1.188").

Завоеванията в Централна Азия през 550–530 г. пр. Хр. на Кир II се превръщат в основа на изграждането на първата могъща империя на Античността, която е просъществувала повече от два века, преди да бъде завладяна от Александър Велики през 334 до 330 г. пр. Хр. (**BERNARD**, p.81).

След гибелта на Кир Велики негов наследник е Камбиз II (529–522). Той присъединява и Египет към създадената империя, но липсата на единна структура причинява появата на противоречия и неподчинение, довели до кризи в управлението. Наследникът му Дарий I (522/1 –486/5/4) е син на *Хистасп* и първите му съпруги са Атоса *(Atossa)* и Артистона *(Artystone)*, дъщери на Кир Велики (**HERODOTUS**, p.249-250, „3.88"). Дарий I скоро е принуден да води 19 битки срещу въстанали държавици и племена (разказани в скалния надпис край Бехистун) (**WHEELER, G**, p.759). Заедно с ангажиментите на изток Дарий I предприема историческите походи срещу скитите по Долен Дунав (513) и по-късно срещу Гърция, завършил с поражението му край Маратон (490). Негов изключителен принос представляват въведените мащабни новости в структурата на империята. Огромната и разнородна държава се разделя на 20 административни

района – сатрапии, както вече споменахме по-горе. Всяка от тях включва обикновено по няколко от подчинените съществуващи преди завоеванието държави, които запазват частично автономно самоуправление, стопанство и военна организация. Херодот съобщава подробно списъка им. В най-източния край са се намирали сатрапиите: VII, включваща Сатагидия, Гандария, Дадикия (Дардания) и Апаритиия; IX – Вавилон и Асирия; XII – Бактрия и Айглой; XV – Сака, Източна Скития, Согдиана; XVI – Партия, Хорезъм, Ария; XVII – Парикания; XX – Индия (**HERODOTUS**, p.250-255; **MUSTI**, p.187). В коментара на Брентйес за административната организация на Дарий I се казва: „... **2. Бактрия** – със столица **Бактра (днес Балх)**...“ (**BRENTJES**, S.110). Столица на империята при Дарий I е Персепол(ис), а по цялата територия е изградена известната царска пътна мрежа. Дарий I въвежда единна парична система в страната (знаменитите златни монети *Daric stater* – всяка с тегло около 8,35 грама, с близо 4 000 000 от които е разполагал синът му Ксеркс в подготовката за похода към Гърция) (**HERODOTUS**, p.509, „7.28“ и p.776-777). Дарий I реформира армията – неговата гвардия са т.нар. *„10 000 безсмъртни“*, които са подбирани само измежду етническите перси, докато в общата армия са били интегрирани бойци от всички покорени земи и народи. Херодот се спира на разнородния състав на армията, която Ксеркс подготвя за похода към Гърция, като описва приликите и различията в облеклото и въоръжението им. Общият брой на бойците е бил 1 700 000. Персийците носели меки вълнени плъстени шапки, които се наричали *tiaras*, многоцветни туники с ръкави, железни ризници на гърдите и панталони; въоръжени били с къси копия, дълги дървени лъкове и кинжали. Мидийците са имали облекло и въоръжение

като персите. Киситите се отличавали от персите само по шапките си – носели са „тюрбани“. Асирийците са имали бронзови шлемове, щитове, копия и кинжали, подобни на египетските. Бактрийците са имали шапки „точно еднакви“ на тези на мидийците и са били въоръжени с дървени лъкове и къси копия. Скитите – саки, носели „тюрбани“ със заострен връх, панталони, лъкове и кинжали, и като допълнение боен меч, познат като *sagareis*. Ареаните, партите, хорезмите, согдианите, гандарианите и дадикаите са имали лъкове като мидийците, а всичко друго – като бактрианите (**HERODOTUS**, p.523-529, „7.61“, „7.62“, „7.63“, „7.64“, „7.65“, „7.66“, „7.83“, „7.86“). Сатрапиите още по времето на Дарий I са били задължени да внасят определени суми както за издръжката на държавата, така и за строителството на пътищата и на новата столица. Така сумите, внасяни от отделните сатрапии, както свидетелства Херодот, са били: от I – 400 таланта (сребро); от II – 500; от III – 360; от IV (Киликия) – 360 бели коня, по един за всеки ден на годината, и 500 таланта (сребро); от V – 350 таланта; от VI (Египет и Либия) – 700 таланта; от VII – 170 таланта; от VIII – 300 таланта; от IX (Вавилон и част от Асирия) – 1000 таланта (сребро) и 500 младежи евнуси; от X – 450 таланта; от XI – 200 таланта; от XII (**Бактрия**) – 360 таланта; от XIII – 400 таланта; от XIV – 600 таланта; от XV – 250 таланта; от XVI (Партия, Хорезъм, Согдиана и Арея) – 300 таланта; от XVII – 400 таланта; от XVIII – 200 таланта; от XIX – 300 таланта; и от XX (Индия) –360 таланта... Херодот преизчислява вноските в златни таланти и намира, че за година „Дарий събира общо до 14 560 таланта“. Според данните му теглото на *един талант е близо 26 кг.* Това прави приблизително общо 378 560 кг злато. Херодот ни съобщава още (1,94), че „монетите на лидийците са най-

ранните“. И по-нататък, че Крез е сякъл „златни (и сребърни)“ монети; златните монети, наричани *Croesids,* изглежда са имали два различни стандарта – *stater с тегло приблизително* или *10,9*, или *8,9* грама. Тези на Дарий – *Darics*, са тежали около 8,35 грама. Херодот преценява съотношението между злато и сребро 13:1 (**HERODOTUS**, p.250-256, 777).

По времето на Дарий I писмеността се базира на клинообразните знаци. Тук вече тя е усъвършенствана в степен, близка до практичната фонетика. Ярка илюстрация за това представлява надписът на споменатия вече скален релеф край Бехистун. Описаните събития са изсечени последователно на **три различни езика**, като са използвани едни и същи клинообразни знаци-букви за различни думи, които успешно отразяват звученето на всеки един от езиците. Оригиналният текст е на *Old Persian, Akkadean, and Elamite-forms.* Според обобщението на Everett L. Wheeler копия от този текст са били разпространени в цялата империя, а също така открити и в частично запазен папирусов документ на *Aramic,* намерен в Египет (**WHEELER, E**, p. 759). Заедно с оценката за историческата информация на този писмен паметник, той също показва вече постигнатите възможности на усъвършенстваното клинообразно писмо. Надписите край Бехистун, обявени от Юнеско преди няколко години за паметник на световното културно наследство, говорят за съществуващите толерантни отношения между етносите и уважението към отделните езици и белези на идентичност на народите в състава на най-ранната световна империя. Трябва да се припомни, че няколко от многобройните клинообразни надписи по каменните структури на Персепол(ис), столицата на Дарий I, също са на три езика.

При управлението на Дарий I седмата сатрапия обхваща Dadicae (по-късно Dardae), Gandarians и Aparytae (**HERODOTUS**, III/91). По-късно, по времето на сина на Дарий I – Ксеркс I (486–465) и до Артаксеркс II (404–358) – син на Дарий II, райони отвъд Хиндукуш по-надолу до долината на река Инд са включени в една по-голяма сатрапия – Бактрия. Златото, добивано в планинската област Dardae, съгласно Страбон е било прочуто като *„златото на Бактрия“*. Този обширен район в най-югоизточния ъгъл на Средна Азия е бил включен в еднородната административна персийска система столетия преди възникването на елинистичната Гръко-Бактрия, а след това Кушана (**JETTMAR 1980**, p.11).

Ксеркс I подновява опитите за овладяване на Гърция и докато той е още в Тесалия, неговият военачалник *Мардоний* с армия от 300 000 воини (включително кавалерията) – мидийци, саки, **бактрийци** и индийци, се насочва на юг към Пелопонес. Флотът претърпява поражение в морската битка край остров Саламин (480 г. пр. Хр.). Три десетилетия по-късно с мирния договор от Калия (449 г. пр.Хр.) по времето на Артаксеркс I (464–424), син на Ксеркс I, персите изоставят гръцките градове по западното крайбрежие на Мала Азия (**HERODOTUS**, p.648-649, 680) – „8.112-113-114“, „9.31-32-33“).

Синът на Дарий II – Артаксеркс II, управлява Персия през дълъг период – от 404 до 358 г. пр.Хр.

Дарий III (336–330) води без успех битки срещу Александър Велики, но загива от последния персийски сатрап на Бактрия – Бес(ос), и така през следващите няколко години (334–337) настъпва краят на империята на Ахаменидите.

В „Енциклопедия за археология, история и открития“ Стюарт Браун обобщава историческите периоди на

ИРАН, както следва: Ахаменидски (550–331 г. пр.Хр.), Елинистично-Селевкидски (331–175 г. пр.Хр.), Партски (175 г. пр.Хр. – 224 г. сл.Хр.) и Сасанидски (224–651 г. сл. Хр.) (**BROWN**, p.674-675).

Измежду най-рано отбелязаните в писмени източници държавни образувания западно от Памир е това на ***масагетите***. Както посочихме вече, Херодот разказва за тях във връзка с походите на ахаменидския цар Кир Велики. След него за масагетите се намират сведения в повечето антични исторически съчинения, а също така и в китайските хроники от времето на Хан.

Едва почти четири столетия след похода Кир II и две столетия от завладяването на тези земи от Александър Велики информация в Китай за страни и държави западно от Памир за пръв път се намират в докладите на високопоставения китайски пратеник *Джан Циен* (или Чан Киен, *Tsang K'ien* на традиционен китайски, също и Чжан Цзян, *Zhang Qian* на пинин), дворцов първенец през 140–134 г. пр.Хр. Той произлиза от китайската провинция Ханджун (Han Tsung, днешната Sen-si). Джан Циен е изпратен през втората половина на II век пр.Хр. (138 г.) да се свърже с наскоро прогонените далеч на запад от хунорите *гоатси* (Yueh-zhi, юеджи) със задача да ги привлече за съвместни бойни действия на Китай срещу хунорите *(Hung-no)*. Пътят му е преминавал през земите, контролирани от хунорите, и той е бил задържан от тях. След близо десетгодишно пребиваване в двора на предводителя на Западното крило на хунорската държава като полусвободен заложник той успява да продължи на запад (според Де Гроот в 129 или 128 г. пр.Хр.) и достига главната си цел – гоатсите. По пътя нататък Джан Циен открива *Ta-wan* (Да-ван = Фергана), забележителната държавица, заемаща плодородна долина в западните склонове на Памир. Откъм юг земите са били под властта на гоатсите, а откъм **изток** – на **хунорите** (**CHIEN**, p.771; **BRENTJES**, S.85; **DE GROOT 1926**, S.9-10; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.130). Де Гроот приема, че Джан Циен се завръща в императорската резиденция на Хан през 126 или началото на 125 г. пр.Хр. (**DE GROOT 1926**, S.11).

Около 109 г. пр.Хр. китайският император У-ди (Вути) изпраща повторно Джан Циен на запад в нови опити да привлече за съюзници гоатсите и осуните. Той, от своя страна, изпратил пълномощници далеч на юг и на запад. Летописите на Китай се обогатяват с голям брой племенни образувания и държавици западно от Памир. Между тях за пръв път е *An-sik* (Арсак = Персия – Партия). В описанието се казва, че Ан-сик има укрепени градове, занимава се със земеделие, отглежда ориз, пшеница, грозде и вино. Градовете са еднакви с тези на *Ta-wan* (Фергана), които очевидно са били познати на Китай по-отрано и са неколкостотин на брой. Тя е най-голямата страна. Има много базари и стоките се търгуват по далечни земи на много хиляди *ли (Li)* разстояние. Секат се сребърни монети, пише се на кожа (пергамент) и така се изготвят книги. Според Де Гроот наименованието Арсак възпроизвежда партската династия на Арсакидите (**DE GROOT 1926, S.17**).

Така след това пратеничество в Китай вече се знае и за Син-ток (Индия), Да-(Та)-ван (Фергана), Да-ся (Тохара), Ан-сик (Персия – Партия), О-и-сан-ли (Александрия), бу-луй (българите), Da Qin (Римска империя) и много други (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.142; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.40, 78; **CHIEN**, p.771-773).

АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ

Александър III Велики е роден в Пела през 356 г. пр. Хр. и както легендите говорят, тъкмо в нощта, когато Херострат опожарява Артемизиона в Ефес (**ПЛУТАРХ**, с.12). Починал е на 13.06.323 г. пр.Хр. във Вавилон. Животът и делата му са подробно описани както от негови съвременници, така и от многобройни проучвания, извършвани след това и до наши дни. Син е на Филип II Македонски и Олимпия.

Заедно с дотук представената кратка картина за историческото и културно развитие на общностите по Южната дъга според извори, датирани в отделни случаи далеч назад към IV-ото и III-ото хилядолетие пре.Хр., богатата информация, която е възможно да се извлече от събитията през епохата на Александър Велики и неговите наследници, представлява основен масив достоверен и надежден сравнителен материал при обособяване на различията *ОТСАМ и ОТВЪД ПАМИР*. Това е всъщност една от основните цели на настоящата разработка.

И така, нека посегнем към тази информация и нейното тълкуване.

Плутарх разказва за любознателността и амбициозните мечти на все още невръстния Александър. По време на едно от посещенията на пратеници на персийския цар в Македония се случило баща му цар Филип II да отсъства. Приел ги малкият Александър и ги „спечелил с изисканото си отношение и с това, че не им задавал дребнави детски въпроси, а се интересувал от дължината на пътищата, от това как трябва да се уреди един поход нататък, от отношението на персийския цар към неприятелите, от персийската отбрана и военна сила“ (**ПЛУТАРХ**, с.14). Какви са били сведенията, които персийските делегати са дали, засега не е известно. Все пак, за състоянието на

пътя от Сарди до Суза Александър е имал представа от лекциите на Херодот, а за пътните станции (Stathmoi) от Ефес до Бактрия и Индия – от точните описания на Ктезий (**SEIBERT**, S.15).

Поведението и интересите на малкия Александър не са случайни. Преди всичко, от 342 г. пр.Хр. той е обучаван от гръцкия философ Аристотел (384–322), а според историка *Полибий (Polybius,* около 200–120) причините за подготовката на война с персите още по време на царуването на Филип II (382–336) са нахлуването през 400–399 на *Десетте хиляди* (*Безсмъртните)* на Артаксеркс II в Гърция и през 396–394 в Мала Азия, които завършили без успех и така убедили Филип II в отслабналата военна мощ на персите. Съгласно *Диодор (Diodor,* (около 80–29) той е замислил такава военна операция още по време на мира на *Филократ (Phylokrates*, 346 г. пр.Хр.). Предстоящият поход се обяснявал като отмъщение за вредите, нанесени от персите на гърците. Прокламирана е общогръцка отмъстителна война, а не само в интерес на македонците. И все пак, според сравнително по-късния историк и точен анализатор Ариан (около 95–175 г. сл.Хр.), истинският повод за нахлуването в Азия е очакването за огромно обогатяване на агресора (**AUSTIN**, p.118-122, 127).

Допреди периода на елинизма (след втората половина на IV в. пр.Хр.) гръцките писатели причисляват македонците към „варварите“. По-късно този етикет отпада. Хезиод (около VII в. сл.Хр.) определя древните македонци като гръцкоговорещи. Известно е, че Александър и неговите войници са говорели стандартния гръцки език *koine*. На този език са се обучавали персийските воини, които е трябвало да се сражават заедно с македонците (**HAMMOND I**, p.20-21). В най-отдалечената страна, по-

корена от Александър Велики – Бактрия, гръцкият език е продължавал да бъде използван от негърци обикновено за официални нужди дори още пет столетия. Това трайно се отбелязва с надписи по предмети на изкуството и особено при монетосеченето – от 165 г. пр.Хр. до 308 г. сл. Хр. (**HIEBERT 2008 IV**, p.60-62; **PURI**, p.31). Бактрия с нейната „свещена" столица **Bactra** е последната поред провинция на персийската империя, завоювана от Александър Велики (**MOSHREF 2**, p.3).

Александър Велики не достига по-далеч на изток от Бактрия и както по-горе вече споменахме, Аристотел е на мнение, че когато някой се изкачи на Хиндукуш, той ще види Великия океан – Края на света. Друг, сравнително близък по време на събитията, е Ератостен (276–194 г. пр.Хр.). Той, един от най-забележителните учени на Александрийската библиотека, познаващ, коментиращ и популяризиращ както хода и завоеванията, така и последствията през десетилетията след похода на Александър, определя за източни географски граници на позната му земя река Ганг и Хималаите (Imaus) (**MALLORY 2000**, p.47).

На историческата роля на планината Хиндукуш, преграждаща откъм запад долината на река Инд, се спират мнозина писатели и хроникьори още от ранната Античност. Якоб Зайберт припомня сведенията на Ариан за опитите на Александър да прекоси планината. Когато македонските войски са били отхвърлени от *Арахозия* към *Парапамисос*, главната посока е към Кавказ, т.е. към *Хиндукуш*. Пътят трябва да е преминавал през *Кабул* и *Беграм*. Преди да прекосят планината, Александър основава град *Александрия в Парапамисос* (или *под Кавказ*), може би днешния Беграм (**SEIBERT**, S.125). Поглед върху картата показва, че походът на Александър се е движил южно от Хиндукуш (край днешния Кабул) и изкачва хребетите на планината от юг към север в посока към днешния град *Баглан* и по-нататък към *Кундуз*. Изкушени сме да посочим, че в съвременните карти след спускане от планината към тясната долина на Баглан е отбелязано селище с названието ***Pol-e*** или *Khomri*. Мястото не съвпада точно с разположението на средището, с което е позната древната гранична държавица ***Po-le***, или както е звучало нейното име според Де Гроот – ***Bolor,*** но не е и твърде далеч от там. На тази държавица, която просъществувала повече от 15 столетия, **без да загуби** името си, ще се спрем нарочно отделно по-нататък. Все пак търсената от нас аналогия в наименованията на съвременното селище в Афганистан и държавата Болор е случайна, необоснована и в крайна сметка доста рискована. Друг момент, провокиран от разказа на Зайберт, който следва да се отбележи, е, че още в редица древни извори днешната планина Хиндукуш е наричана *Кавказ – Kaukasos – Caucaso*.

След трудното преодоляване на Хиндукуш първият град, в който Александър оставя бойците си да отморят, е *Drapsaka* (днес Кундуз). След това те атакуват и превземат един от най-големите и **укрепени** градове на Бактрия *Aornos*, където в замъка Александър установява свой гарнизон (Arr.3.29) (**SEIBERT**, S.126) Днешният град Кундуз се намира в северните подножия на Хиндукуш, недалеч от сегашната граница на Афганистан с Туркменистан.

Зайберт пише по-нататък, че походът продължил към столицата *Baktra* (Arr.3.29), днес *Balkh,* а в древността познат също така с наименованието *Zariaspa* (**SEIBERT**, S.126-127). Източно от Хиндукуш, към Индия, войската на Александър не достига.

По времето на Филип II и особено при Александър Велики естествената заплаха за останалите „самостоятелни“ гръцки държави вече не са персите, а македонската държава, превърнала се в империя. Въпреки сродната етническа принадлежност, демонстрирана от македонците, в тези години на подготовка и осъществяване на покоряването на Азия мнозина от именитите гръцки първенци не са били склонни да подкрепят Александър. Напротив, например Демостен (384–322), известен политик и оратор, автор на трите речи срещу Филип, както и цар Агис получават златни дарове от персите (**BRUNT**, p.45-46; **HAMMOND II**, p.136).

Александър Велики е бил (и все още е според Браун) споменаван в устната традиция и в иранския национален епос Шах-наме (*Shahnameh,* Книга на царете) като полубрат на Дарий III (**BROWN**, p.675). Сам Александър се обявил за наследник на персийската династия на Ахаменидите.

Босуърт разглежда поведението на Александър в имперската му политика като стремеж за претопяване – сливане (fusion, Verschmelzung) на Европа и Азия, и като белег за това сочи сватбата му с принцесата на Бактрия *Роксана* през 327 г. пр.Хр., в навечерието на похода му към Индия. Ератостен съобщава, че Александър е пренебрегнал съветите да се отнася към гърците като с приятели, а към варварите като врагове. Освен това Александър е възприел персийския дворцов церемониал. Според *Poliaenus* той е прилагал този церемониал и по времето на кампаниите в Хиркания, Бактрия и Индия. В своята гвардия той включил брата на Дарий – *Оксиарт.* Използвал е персийското дворцово облекло – бяла туника и диадема. Набирал е местни войници в своята армия. Когато напускал Бактрия към Индия, в неговата войска е имало значителна на брой иранска кавалерия от Бактрия,

Согдиана, Арахозия и Парапамисаде. Присъствали са също конници саки от северните степи. Ездачите, въоръжени с лъкове, изглежда са били от *Dahae* и са смятани за най-елитните части *(corps d'elite*), особено в сравнение с пехотата (**BOSWORTH II**, p.208-211, 214, 216, 221).

Александър заселва в завоюваните земи главно ветерани от войската, дошли заедно с него от Македония и Гърция, като основава „гарнизони, цитадели и градове“. Измежду близо седемдесет известни от изворите такива, носещи името Александрия, в Централна Азия по-значителни са: Александрия в Маргиана (по-късно Merv); Александрия в Ариана (по-късно Heart); Александрия в Бактриана, идентична с Bactra/Bahl/Balk; Александрия ad Caucasum; Александрия на Окс; Александрия Eshatae („*най-далечната*“) на Сърдаря. По-нататък Ю. Брегел подчертава, че главният район на гръцката колонизация в Централна Азия е Бактрия и тук е било мястото за новата елинистична култура, основана на сливането и развитието на местни с гръцки традиции (**BREGEL**, p.8, 9 – Map 4). Тук трябва да отбележим още и важната информация, която ни предоставя забележителната археологическа находка Ай Канум (Ai Khanum), днес в Афганистан. Този град е разположен в близост до Бактра и по някакво стечение на историческите събития е запазил в значителна степен неподправени следи на елинистичното културно наследство (**BERNARD**). По-нататък ще се спрем подробно на това, тъй като основателно се смята, че Ai Khanum е „**единственият истински гръко-бактрийски град** от разкопаните досега“, който документира смесицата на местни, разнообразни азиатски с елинистични традиции (**HIEBERT 2008 III**, p.60-62).

След смъртта на Александър (323 г. пр.Хр.) в империята му, която се простирала от Балканския полуостров,

Мала Азия, Египет, Предна Азия с Месопотамия, Иранското плато и Централна Азия до река Инд, започнал непрестанен процес на ерозия и разпад. Между отделни негови военачалници се появило съперничество, което прераства в междуособни стълкновения и дезинтеграция. Първоначално, един след друг, регенти на сина на овдовялата му съпруга Роксана са *Пердика* (убит в 321 г. пр. Хр.) и *Антипатър* (починал в 319 г. пр.Хр.). Това е началото на времето на диадохите (наследниците). Измежду най-забележителните от тях са Антипатър в Македония и Гърция; Антигон I във Фригия, Лидия и Памфилия; Птолемей в Египет; Селевк във Вавилон и Сирия; Лизимах в Понтос и Тракия. Резултатите от борбите са обособяването на самостоятелни елинистични държави: Селевкидите (Вавилон и Сирия); Птолемеите (Египет); Аталидите (Мала Азия, Пергам) и Антигонидите (Македония, Гърция).

Селевкидите се смятат за едни от най-важните продължители на основни части от империята на Александър Велики, особено в най-източните райони. *Селевк I* (356–281) *Nikator* (Победител) е един от военачалниците на Александър. Той е управител (сатрап) на Вавилон (323 г. пр.Хр.); през 309 г. пр.Хр. цар на Вавилон; в 305 г. пр.Хр. цар на държавата на Селевкидите, а през 301 г. пр.Хр. след победа над Антигон I при Ипс във Фригия и в 281 г. пр.Хр. над Лизимах разширява владенията си в Сирия. Селевк I води тежки военни действия и далеч на изток. Той успява да задържи богатата Бактрия срещу набезите на Чандрагупта от Индия през **южните** подножия на Хиндукуш, въоръжен с петстотин бойни слона с цел овладяване на Бактрия и Согдиана (**BRENTJES**, S.114). В 281 г. пр.Хр., когато държавата му се простира до Бактрия и Инд, Селевк I е убит в Македония. По време на царуването му по-нататъшен значителен разцвет получават стопанството и търговията. В резултат на археологическите проучвания след 1961 г. (DAFA – Daniel Schlumberger) се приема, че именно Селевк I е основател на елинистичния град Ай Канум около 300 г. пр.Хр. (**BERNARD**, p. 83, 86, 87).

Антиох I (324–261), известен още като *Спасител* (Soter), е прочут като водач на ездачите воини, победили Антигон I в битката на баща му Селевк I при Ипс (301 г. пр.Хр.). Управлява по волята на баща си до неговата смърт районите северно край Хиндукуш (Бактрия). Обстоятелството, че е син и на согдийската принцеса *Apameia*, се смята за обяснение на усърдието на Антиох I за изграждане на гръко-бактрийска култура и забележителното развитие там (**BRENTJES**, S.114). След като става цар, след 281 г. пр.Хр., насочва усилията си на запад. Тук е принуден да води битки срещу Антигон II Гонат и срещу *келтите* и ги изтласква от Мала Азия (278 г. пр.Хр.). Тази победа му носи и титлата *Спасител*.

Антиох II (287–246), син на Антиох I, цар след 261 г. пр.Хр., пресича експанзията на Египет към Мала Азия.

Антиох III (242–187), внук на Антиох I, от 223 г. пр.Хр. цар. Побеждава Мидия (209 г. пр.Хр.) и Бактрия (206 г. пр.Хр.), но е предизвикан от прогресиращата агресия на Рим в Гърция (196 г. пр.Хр. и след това), като тя се задълбочава при наследниците му до завоеванията на *Лукул (Lucullus,* 69 г. пр.Хр.) и цялостната промяна на политическата карта на античния свят.

Съцевременно към средата на III в. пр.Хр. в Западен Туркестан се формира държавата на партите. Те са древен ирански народ, за чието управление се налагат дахите – номади, обитаващи степни области край Арал. Запазва се названието, познато още от създаването на

персийските сатрапии на Ахаменидите. Начело на новата държава е *Арсак I* (около 250 г. пр.Хр.), основател на династията на Арсакидите, век след това отбелязана вече и в хрониките на Китай. Арсак успява да отхвърли върховенството на Селевкидите и да създаде нова държава, разположена между Мидия и Бактрия. Тази държава просъществувала още близо пет столетия. Там се припознават старите персийски практики в обществения живот и културата за разлика от развитието на пристъпващата гръцка култура в Бактрия. Стремежът е да се възстанови персийската мощ и блясък отпреди завоеванието на Александър Велики. Крайграничният град Мерв представлявал отбранителна система и крепост и в същото време център за разменна търговия с Бактрия и Хорезъм. При царуването на *Митридат I* (174–136) се подчиняват Мидия, Бактрия, Вавилон и Месопотамия. Столица за известен период е древният Ктезифон на река Тигър и това е най-голямото разширение на партската държава – от Ефрат до Инд. Митридат I приема старата персийска титла „цар на царете". Стабилни (главно в търговския обмен) остават връзките по Южната дъга от Средиземноморието до Инд. Край Хиндукуш, тогава вече Кушанската империя, в последно време археолозите откриват в некропол, датиран в края на първи век след Христа, сребърна монета на Митридат II (123–88 г. пр. Хр.), на *Phraates IV* (37–2 г.пр.Хр.) и златна монета на Тиберий (16–21 г. сл.Хр.) (**BRENTJES**, S.149). В същото време продължава експанзията на Рим. Дори в 116 г. сл. Хр. император Траян успява да овладее за кратко време Ктезифон. Безспорно Партия е държавата, за която се разказва в китайските летописи – Ан-сик = Арсак. Към 227 г. сл.Хр. Партия е овладяна от Сасанидската династия на Ардашир.

Реални връзки на Предна Азия с Централна Азия, главно със страните, разположени *ОТСАМ ПАМИР,* са започнали към края на IV хилядолетие пр.Хр. Напоследък, както припомня Брентйес, могат да се изброят познати повече от сто селища от III и II хилядолетие пр.Хр., които са разположени до долината на Фергана, Тиеншан и степите на Каракалпак. Жителите им са отглеждали домашни животни, преработвали са метали и са се занимавали със земеделие. Също така са били и ловци (**BRENTJES**, S.90).

Исторически отношения между организираните общества и държави в тези части на Азия се отбелязват по-отчетливо през I хилядолетие пр.Хр. Подобно е съобщението за похода на Тиглатпаласар III (745–727) от Асирия към Средна Азия (**BRENTJES**, S.110).

ЗАПАДНО ОТ ПАМИР

В този преглед на развитието на организираните държави ОТСАМ ПАМИР представихме бегло картината на Южната дъга в рамките на повече от едно хилядолетие. Една от значителните държави в тази част на Азия с видима роля през дългия античен период западно от Памир – в Трансоксиана, е държавата на масагетите. Сведенията за нея дължим почти изцяло на разказите на Херодот за похода и гибелта на Кир II Велики. Именно във връзка с историята на Персийската империя на Ахаменидите по-горе приведохме сведенията на Херодот за масагетите и отбелязахме, че едва през втората половина на втори век преди Христа в китайските летописи се появява информация за тези области и държави. В тях, освен с масагетите, се запознаваме и с богатата и свободолюбива Фергана, разположена в едноименната долина в западните подножия на Памир.

ФЕРГАНА е една от забележително развиващите се страни в Трансоксиана още от ранната Античност. До известна степен странна изглежда липсата на сведения за тази страна в съчиненията на ранните европейски историци. Тази държава е разположена почти по цялата дължина на западните склонове на Памир и постига забележителен разцвет още преди II в. пр.Хр.

Трудно е да се установи дали тази страна не се крие под друго име в описаните от Херодот сатрапии, основа-

ни от Дарий. Би могло да се допусне, че Фергана е била част от VIII-ата сатрапия на Дарий или от XV-ата, която е вкючвала Sacae, Eastern Scythians, Sogdiana. Подобно предположение може да се основава единствено на географски съображения.

Александър Велики поставя основите на един от известните наименувани на него градове *Alexandria Eshatae* (Александрия Последната или Най-отдалечената) приблизително в района на Фергана (**MUSTI**, p.182). Името Фергана не се споменава в разказите на биографите за походите и делата на Александър. Без всякакво съмнение обаче още по времето на Ахаменидите – Кир Велики и Дарий I, тук вече е съществувало добре развито и организирано общество.

Най-напред за Фергана (Да-ван или Та-ван) се говори в китайските летописи едва от времето на династиите Хан. Както по-горе споменахме, в резултат на археологически проучвания особено през втората половина на XX в. се знае, че в тези райони на Трансоксиана възниква в някаква форма обществено устройство още откъм края на IV хилядолетие пр.Хр. Има данни за контакти със страни с по-напреднало развитие, намиращи се на запад. Известни са повече от сто селища, изградени през III и II хилядолетие пр.Хр., разположени в близост до Ферганската долина, в западните поли на Тиеншан и в степите на Каракалпак. Жителите са отглеждали домашни животни, преработвали са метали и са имали земеделско производство. Същевременно са били ловци, които, за наша изненада, са притежавали твърде старовременен инвентар, подобен на онзи, използван през старокаменната епоха (**BRENTJES**, p.90).

В китайските хроники от времето на ранния период на Хан (206 г.пр.Хр. – 25 г. сл.Хр.) четем сведения, част

от които ни предоставя *Шъ-ки* (*Si-ki*). Тук срещаме за пръв път вече и разказите за страните на *ЗАПАД ОТ ПАМИР* от гледната точка на Китай. За Фергана (Да-ван или Та-ван) съобщава китайският пратеник, известният ни вече Джан Циен. Припомняме накратко неговата мисия. След като гоатсите (юеджите) биват прогонени от местоживелищата си надалеч – западно от Памир, а техните земи непосредствено до китайските райони западно от Дун хуанг са завладени от племенния съюз на хунорите, китайският император У-ди (Wu-ti, Ву-ти) прави опити да привлече за съюзници гоатсите и затова изпраща при тях своя високопоставен служител за преговори. Без съмнение известни познания за страните отвъд (за Китай западно от) Памир са съществували и преди това пратеничество, но за съжаление те не са намерили място в по-ранни китайски писмени извори. Знаем, че в китайските хроники липсва всякакво отражение на походите както на персите (Кир Велики и Дарий I), така и на Александър Велики. Според Де Гроот: „Следата за съществуването на Фергана (*Ta-Wan*) е била открита от Джан Циен (*Tsang K'ien*)" (**DE GROOT 1926**, p. 9-11). И по-нататък, че във Фергана вече са били слушали за благоденствието и съкровищата на Китай (*Han*). Джан Циен благосклонно получил от върховенството на Фергана позволение и придружители да се отправи към Тохара (*Ta-ha*), за да търси там гоатсите, завладели тази плодородна и богата тогава страна (**DE GROOT 1926**, p.10; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.78). За забележителните географски постижения на Джан Циен пише и известният учен Лев Гумильов: „Светът е откриван не само откъм запад, но и откъм изток, и името на пътешественика Джан Цян трябва да бъде наредено до имената на Херодот и Страбон", и по-сетне: „Разказите на Джан Цян откриват пред китайците нов и непознат свят" (**ГУМИЛЬОВ**, с.112). На пратеничеството на Джан Циен при гоатсите спира погледа си и Свен Хедин, според когото това е станало през 138 г. пр.Хр. (**HEDIN 1939**, S.195). Различието на посочената от Свен Хедин дата за тази мисия с дадената в други съчинения може да се обясни с обстоятелството, че тази година се отнася за началото на пътуването, което, както се знае, е било забавено поради задържането в продължение на десетина години на мисионера като полусвободен пленник в лагера на хунорите, преди да успее да стигне до Фергана.

Сведенията за Фергана показват една процъфтяваща за онази епоха страна. Хрониката описва подробно: Държавата се намира югозападно от хунорите (Hung-no) и **точно** западно от Хан (Китай), на около 4000 км. Откъм север са *K'ang-ki*, на запад *Gross Goat-si*, на югозапад *Taha*, на североизток *O-sun*. На изток (през Памир – *Tsong*) са разположени *U-bi* и *Hu-tin* (Котан). От тези две места реките текат на изток и се вливат в едно солено езеро, а от запад (на Памир) реките протичат на запад и се вливат в „Западното море". Населението на Фергана притежава здраво изградени жилища, обработва земята и засява ориз и просо. Произвежда се вино. Отглеждат се превъзходни коне, които се „изпотявали с кръв" и се наричали небесни жребци. За тези „*божествени коне*" китайците знаели в по-древни времена от книгата оракул *Ji*, където пишело, че тези жребци идват от северозапад, а по-късно се споменават и като подарък от племето о-сун (**DE GROOT 1926**, p.28). По-късно, през 101 г. пр.Хр., китайски войски под командването на известния Ли Хуан-ли успяват да достигнат Фергана и да обезглавят предводителя на местното население, като поставили на негово място друг, по-добре настроен към Китай, без да успеят

да го привлекат за съюзник срещу хунорите. Така след създаването на известни, в някаква степен междудържавни, отношения с Китай царят на Фергана *Sien-hong* се задължил всяка година да праща на Хан по два от *небесните коне.*

Ферганските градове, общо повече от 70 на брой, се отличавали със здрави, монолитни жилища и били защитени с крепостни стени. Войската се състояла от стрелци с лъкове и ездачи с копия.

Дясната област (Дясното крило) на хунорите (Hungno) е разположена източно на Соленото езеро и се простира до *Великата китайска стена*. Тя затваря пътищата, които водят до Хан (Китай) откъм запад (**DE GROOT 1926**, S.12, 35-41, 110, 172; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.146).

Интересно сравнение се налага при прочита на съобщението за държавата *An-sik (Arsak)*, която Де Гроот отъждествява с партската династия на Арсакидите. Казва се, че Ан-сик е разположена на няколко хиляди *ли* (400 ли са приблизително 1000 метра) западно от Големите гоатси. Населението има солидно изградени жилища, обработва земята, сее ориз и просо и произвежда вино. **Градовете са подобни на тези във Фергана.** Те са няколкостотин на брой – големи и малки. Територията на тази страна се простира върху няколко хиляди *ли* и изглежда е най-голямата държава в региона. Секат се сребърни монети с лика на техния император от едната страна, а на другата има образ на жена. Пише се на кожа (пергамент?) в хоризонтални редове и от нея се правят книги (**DE GROOT 1926,** S.17, 93). Този текст убедително свидетелства за високоразвитата градска култура и на Фергана, приравняваща я към тази на партите.

Последните споменати подробности, които се отнасят за Арсак, са в резултат на второто пътешествие на

Джан Циен, извършено 9 години по-късно (около 109 г. пр.Хр.). Тогава той вече не посещава лично различните страни и държави, а преразказва донесенията на изпратени от него „посланици", които съвестно и забележително педантично са изпълнили задачите си (**DE GROOT 1926**, S.26; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.130, 140-142). Така в много случаи до нас достигат точни данни за местоположението на народите спрямо световните посоки, за техните съседни страни, за разстоянията до важни райони или градове, често дори и за броя на населените места, броя на жителите, числения състав и вида на войските.

Описаната висока градска култура на Та-ван (Фергана) не е изненадваща, като се има предвид, че все пак китайските сведения за тази страна се отнасят едва за края на втория век пр.Хр., тоест, столетия след завоевателните походи на персите и сетне на Александър Велики, чиито последици се измерват най-малко с грабителство, а по-скоро с културна колонизация, допринесла съществено за развитието и цивилизоването на градския живот.

Друга държава в този обширен район на Централна Азия, известна в древните хроники със значимо присъствие на историческата сцена още от около VI в. пр.Хр., е записвана с различни наименования – *Масагети, Согдиана, Та-ха (Тохара).*

Още след първото пътешествие одисея на китайския пратеник Джан Циен освен богатата държава Фергана за Китай става известна и *Ta-ha (Тохара).* След отказа на Фергана да приеме гоатсите за заселници в своите предели последните се придвижили още на северозапад към земите на някогашната, от времето на персите, държава Согдиана.

Най-ранните съобщения в китайските хроники за подчиняването на *Ta-ha* (Tochara) от войските на гоатси-

те се дължат на пратеника Джан Циен, чиято биография се намира в гл. 61 и гл. 96 на *Ts'ien Han-su* (Сведения за страните на Запада). Самият той, както вече знаем, лично е посетил и пребивавал в държавите *Ta Wan, Gross-Goatsi, Ta-ha* и *K'ang-ki* (Фергана, Голямата Гоат-си, Тохара и Канг-ки) (**DE GROOT 1921**, S.119;**DE GROOT – 1926**, S.9-11, 18-28; **СЪСЪЛОВ-1957**, с.32). Димитър Съсълов потвърждава идентичноста на тази държава, позната с различните изписвания – Согдиана – Та-ха – Тохара (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.40). От друга страна, приемствеността далеч не е пълна. Най-малко това е забележимо в наличието и формите на държавност през отделните периоди.

Опитите на китайския мисионер да привлече гоатсите като военни съюзници на Китай не успяват. Те отговарят, че живеят добре в земите на тохарите, и отказват военен съюз. Джан Циен разказва за Тохара като за значително развита страна: „... Народът има своите здрави жилища. Има укрепени градове с къщи... Няма царски владетел, а отделните градове си поставят отделни главатари... Военната им сила е слаба... Населението на Та-ха е многобройно, достига около сто пъти по десет хиляди.. Главният град е *Lam-si* и там има базар с търговски стоки" (**DE GROOT 1926**, S.9-11, 18-20).

Както имахме възможност да споменем, заселилите се в Тохара гоатси, които са били неграмотни, попадат сред население с писменост, и това е довело до загубването на техния собствен език.

За заселването на гоатсите след повторното поражение, нанесено им от сина на кхан-ю Мо-дун – Ки-Ок (около 166 г. пр.Хр.), пише Съсълов. Това поражение ги отпраща „далеч на запад от Памир, в южните части на Западен Туркестан, където станали известни под името *ефталити* или *бели хуни...* " (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.123-124).

Baij Nath Puri пише още по-подробно за номадското племе гоатси, в китайските летописи *Yueh-chi* или поточно *Kwei-shuang*, което е прогонено от *Hiung-nu (Huns)* и през първото столетие пр.Хр. най-сетне се заселва край пределите на Гръцка Бактрия. По-късно един от племенните водачи – *Kiu-Tsiu-Kiu* или *Kujula Kadphises* – подчинява другите групи на юеджите и завладява Бактрия. Той и неговите наследници обединяват Бактрия и Согдиана и нанасят поражение на партите и на саките (скитите) (**PURI**, p.VII-IX).

По-нататък Пури обяснява, че „... връзката между Кушана и Юе-джи, като едно от петте *Yab-gou* племе или като един от петте клана или държави, които са станали зависими от Голямата Гоат-си след тяхното завладяване на *Ta-hsia,* се споменава в китайските хроники". След като юеджите са били изтласкани от хуните и се заселили в покорената от тях Тохара, те разделили тази страна на пет *His-hou (Yabgou) – His-mi, Shuang-mi, Kuei-shuang, His-tun* и *Tu-mi*. След повече от сто години *Yabgu* на *Kuei-shuang,* наричан *Ch'iu-Chiu-Ch'uch*, атакува и побеждава другите четири *Yabgu* и се провъзгласява за цар. Тази държава остава с наименованието Kuei-shuang. През следващите години, след успешни военни походи, пределите на държавата се разширяват значително и се превръщат в зачатък на нова империя в тази част на Централна Азия – Кушана (**PURI**, p.3, 20-23).

След тези събития и след придвижването на гоатсите на юг към пределите на Гръко-Бактрия (около началото на I в. пр.Хр.), Тохара привлича вниманието на учените предимно с *тохарската форма* на иранския език.

Най-ранните сведения за тази страна се намират в летописите на европейските и на персийските автори. Когато се спряхме на възникването и разширяването на

Персия, изтъкнахме, че обширната област е била сцена на исторически събития, отразени в древните хроники поне още от VI в. пр.Хр. Херодот (484–425) разказва, че след като Кир II Велики (558–529) подчинил вавилонците, „... появило му се желание да прибави към поданиците си и масагетите" (**ХЕРОДОТ 1,** с.99, §201). От това следва заключението, че още тогава на персите са били добре известни съществуването на тази далечна държава и нейните богатства, за да бъде цел на подобно изключително скъпо и рисковано „желание". Богатството на страната се потвърждава и от вече приведените по-горе в текста редове в описанието на Херодот: „Масагетите... водят начин на живот, подобен на скитския, бият се на коне, и без коне... стрелят с лък, хвърлят копие и обикновено носят сагари. За всичко използват злато и мед. Каквото им трябва за копията, за върхове на стрели и за сагари, все от мед го правят; а за главата, коланите и ремъците през рамо използват злато за украса... Конете им: около гърдите им слагат медни ризници, а поводите, юздечката и начелниците украсяват със злато; желязо и сребро изобщо не използват... Единственият бог, когото почитат, е слънцето, на което принасят жертва коне" (**ХЕРОДОТ 1**, с.103, §215, §216).

Кир Велики загива, но стремежите му се осъществяват от Дарий I. Измежду учредените от него провинции – сатрапии, петнадесетата влючва Sacae, Eastern Scythians AY, **Sogdiana AY (HERODOTUS** – p.255, §3.94, §3.96).

Поредният завоевател е Александър Велики. Разказите за неговите походи изобилстват със сведения за градоустройствената дейност, приписвана на него и на наследниците му. Тя не се различава особено от традициите на древна Елада и практиката на настъпващия елинистичен свят. Подбрани стратегически места се укрепват допълнително по актуални за епохата и военната необходимост способи, като се доизграждат (а често и преименуват) заварени градове или се създават нови крепости с гарнизони и до известна степен автономно самоуправление. Запазват се селища, които имат съществен принос в общата икономика – рудодобив, селскостопанска продукция, крайпътни станции и др. Централизираната власт запазва своите функции (както и през времето на персийските сатрапии) да облага и събира данъци и да организира цялостната отбрана. При това изглежда напълно обяснимо, че приблизително две столетия по-късно първите китайски съобщения за Согдиана (Тохара) говорят за липса на централна власт и за определена самостоятелност на селищата, въпреки сравнително високия начин на живот на тамошното население.

БАКТРИЯ – ГРЪКО-БАКТРИЯ – КУШАНСКА ИМПЕРИЯ

Отсам Памир е разположена друга, от историческа гледна точка **изключително важна** за нас държава – **БАКТРИЯ**. И трите периода (БАКТРИЯ; ГРЪКО-БАКТРИЯ; КУШАНСКА ИМПЕРИЯ) на нейното непрекъснато неизменно конкретно **регистрирано** присъствие на сцената на Централна Азия предлагат ценни свидетелства за историческото развитие на този район. Днес върху част от нейната някогашна територия е разположен съвременен Афганистан.

Херодот пише за походите на персийския Кир Велики и за покорените от него древни държави по поречията на реките Окс (Амударя) и Яксарт (Сърдаря) и за съществуването на Бактрия. Той разказва, както по-горе

споменахме, че „... Дарий, син на Хистасп... установил в Персия двайсет области, които самите перси наричат сатрапии... Дарий наредил всеки народ да му плаща данък... Народът на Индия е далеч най-многобройният от всички, които познаваме, и докарвали данък... триста и петдесет таланта златен пясък“ (**ХЕРОДОТ 1**, с.56-62, 64, 99, 203-205). Размерът на данъка, който е трябвало да плаща Бактрия – Baktrianoi, също е бил от най-значителните измежду останалите 20 сатрапии – равен на този от Индия (**HERODOTUS**, p.254). Тази съпоставка говори убедително за високото икономическо и политическо положение на Бактрия още по времето на персийското завоевание от Дарий I.

Карл Йетмар, коментирайки съобщенията в древните летописи, припомня, че по времето на Ксеркс I подвластните му обединени военни сили на Gardanian и Dadicae са притежавали изцяло екипировка от Бактрия (**JETTMAR 1980**, p.11-12). Според него този факт потвърждава значителните икономически достижения на Бактрия, включително във военното дело.

След завоеванията на Александър Велики на изток до подножията на Памир и Хиндукуш сведенията за тези земи и историческата им съдба се обогатяват с често легендарните разкази на пътешественици и търговци. Тук не може да се пренебрегне приносът на известната *Александрийска школа* и на един от нейните забележителни представители – Птолемей. Той разделя познатия свят (*„Нашият населен свят“*) на четири квадранта. „Третият квадрант включва северната част на Велика Азия – Хиркания, Армения, Матиана, **Бактриана**, Касперия, **Серика**, Савроматика, Оксиана, Согдиана... тези страни имат много богатства и злато... Бактриана, Касперия и Серика... са богати и бляскави и са последователни на

музите...“ отбелязва Птолемей (**ПТОЛЕМЕЙ**, с.51-55). Както вече казахме, под названието *Серика* (страна на коприната) се говори за Китай на династиите Хан.

А ето какво четем в някои енциклопедии за Бактра и Бактрия.

БАКТРИЯ, известна още като Бактриана, е била разположена между Хиндукуш и Амударя.Това е северната част на днешен Афганистан. Главен град е бил *Зариаспа* (сега Балх). От древни времена населението е иранско.

Балх (Balkh), Вазирабад, е име на град в северен Афганистан, на едноименна провинция и на едноименна река. Тук на височина 300-400 м се намират развалините на град **БАКТРА** (възникнал в VI в. пр.н.е.) – столица на Бактрия в периода на гръко-бактрийското царство (III-II в. пр.н.е.) и Кушанското (първите векове на н.е.). (**БОЛЬШАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ 2006**, т.4, с.476, 532).

В енциклопедията Brockhaus от 1987 г. четем: „***Baktrien,*** на гръцки *Baktria,* на староирански *Bachtrisch.*“ А за съвременния град четем: *Balkh(-c), Balch,* също *Wazirabad* – град в северен Афганистан, наблизо до *Mazar-e-Scharif*... през Античността ***Baktra** (Zariaspa)* – столица на Бактрия... след арабското завладяване (642) придобива ново значение по време на Абасидите“ (**BROCKHAUS 2,** S.503, 515).

Тук е необходимо да отбележим, че посочената 642 г. за завладяване на Бактра не може да се приеме за окончателна, тъй като арабската експанзия е продължавала десетки години и е имала в много случаи променлив успех. Както по-нататък ще видим, Юрий Брегел, споменатият исторически географ, определя датата за овладяване на града Бактра, и то за непродължително време, на 652 г. (**BREGEL**, p.16). В Лексикон на Стария свят (1965) в статията за Бактра – Бактрия е отбелязана 642 г. за зав-

ладяването му от арабите (**LEXIKON**, S.430). Освен това известни са пътеписите на будистския поклонник *Hsuang Chuang* (602–664), посетил **Бактра,** тогава прочут будистки център. При своите пътешествия между Китай и Индия той още не заварва там ислямa и градът е носел все още древното си име – Бактра.

Определени факти за продължителната арабската експанзия четем още в Брокхаус (1989 и 1990) – по времето на халифите *Abu-Bakr* (632–634) и *Omar* (634–644) за по-малко от десет години са покорени по-голямата част от старите културни страни на Близкия изток и за по-малко от 80 години – района от река Инд до Атлантическия океан. Към 711 мюсюлманските армии нахлуват на изток към *Transoxiana и Sind.* При управлението на *Abd-al-Malik* (685–705) и *Walid I* (705–715) се извършва най-значителното организиране за завоевателните походи и разширяване на държавата, а с това и на ислямa в Средна Азия (в Пенджаб, Трансоксиана и в Испания) (**BROCKHAUS 10**, S.658; **BROCKHAUS 11**, S.350).

В енциклопедията Брокхаус от 1990 и 1993 намираме, че **Kushana** и Кушанската династия е възникнала от ръководителите на клан – род от племе на тохарите номади (според китайските извори *Yuozhi, Yueh-chih*), които са били прогонени от номадите *Xiongnu* към 170 г. пр.Хр. от техните пасища в Северозападен Китай и към 128 г. пр.Хр. се спускат към средното течение на река Окс (Амударя) и завладяват Бактрия. В началото на I в. сл.Хр. *Kujala Kadphises – Jabgdu* (вожд) на Кушана, побеждава четиримата си съперници и създава империя, която се разширява отвъд Хиндукуш (**BROCKHAUS 12**, S.644; **BROCKHAUS 22,** S.205).

В атласа на Princeton University Press, 2000 – „Barrington Atlas of Greek and Roman World" на карта № 98 е

отразена **Bactria; Bactra** Zariaspa (2 G) и на карта № 99 **Bactra** Zariaspa (3 A); **Bactria** – северно от река Окс (2 BC) и **Baktrianoi** – южно от река Окс (3 BC). (**ATLAS 2000**).

Според Хенри-Пол Франкфорт сведенията сочат, че още в ранните VIII–VI в. пр.Хр. Бактрия е значителна политическа и военна сила, която доминира историческото развитие на тази част от Средна Азия. Заедно с мидийците Бактрия участва в завладяването на Ниневия. Известно е също, че легендарният асирийски владетел Нин, съпруг на Семирамида, успява да срази войските на бактрийския цар Оксиарт (**FRANCFORT**, p.169). За тези исторически събития и за Семирамида (VI в. пр.Хр.) пише също и Хорст Кленгел (**KLENGEL**, p.503).

От друга страна, изтъкнатият учен, исторически географ на Централна Азия Юрий Брегел, който базира своите твърдения на общоприети исторически източници, посочва, че първата надеждна информация за Централна Азия идва от VI в. пр.Хр., когато районите южно от Аралско море са включени в Персийската империя на Ахаменидите. По това време възникват първите големи градове в Согдиана, **Бактрия,** Маргиана, Партия и малко по-късно в Хорезъм. Разделянето на империята на 20 сатрапии според Херодот е вкючвала и **Бактрия**... По-късно, след завладяването на тази част от Централна Азия, Александър Велики доизгражда или основава редица нови градове, на които прикачва своето име, като „Александрия на **Бактриана**, идентифицирана с *(Bactra/ Bahl/Balkh)*"... Главният район на гръцката колонизация в Централна Азия е била **Бактрия** и тук е развивана нова елинистична култура, основана на преливането на местни с гръцки традиции. В историята значително място има държавата **Гръко-Бактрия** благодарение на удиви-

телните постижения на развитието си в тази част на Азия.

Босуърт напомня, че по времето на нашествието на Александър Велики към Централна Азия, през 328-327 г. пр.Хр., Бактрия е воювала със Согдиана (**BOSWORTH II**, p.221). Това без съмнение е улеснило Александър.

След Александър синът на Селевк I и на дъщерята на *Spitamenes – Apameia*, Антиох I, става съуправител на източните райони на империята с резиденция в **Бактра**. В това време Бактрия и Маргиана са били подложени на атаките на северни номади от неизвестен произход. Към средата на III в. управителите на Партия и Бактрия се отделят от Селевкидите. *Диодот* създава ново държавно образувание – Гръко-Бактрия. При цар *Деметрий I* експанзията на това царство присъединява земите отвъд Хиндукуш по река Инд (около 185 г. пр.Хр.). През 171 г. *Евкратид* заема престола, докато Деметрий I е на поход в Индия.

В средата на II в. пр.Хр. набезите на номадите от север се засилват. Сведения за тях и имената им се откриват в китайските хроники. Такава група са *Xiongnu* (в друга транскрипция *Hsiung-nu*), както и техни съседи откъм югозапад, обитаващите *коридора Гансу* силни юеджи. Около 176 г. пр.Хр. юеджите са победени от хсиунгну и изтласкани на запад, прекосявайки Памир (?) и преминавайки през Фергана... По това време последният цар на Гръко-Бактрия е *Хелиокъл* (докъм 141 г. пр.Хр.). Около средата на 130-те години пр.Хр. юеджите вече окупират районите северно от река Окс – Северна Бактрия и Согдиана, докато Южна Бактрия се разпада на голям брой градове държавици, приели върховенството на юеджите. В същото време Партия успешно удържа набезите на номадите и при управлението на *Митридат II* (123–87) достига невиждана мощ.

По-нататък Ю. Брегел посочва, че след известна стабилизация северно от Окс юеджите нахлуват на юг през реката и покоряват остатъка от предишната Гръко-Бактрия. Те разделят завладените територии на пет независими царства, които се ръководят от *yabghu*. Към края на I в. пр.Хр. или началото на I в. сл.Хр. един от тези управители *yabghu*, наричан *Kusana* или *Kushana* (вероятно наименование на племе), овладява останалите четири царства. За пръв цар на Кушан се смята *Kajula Kadphises* (30–78 г. сл.Хр.), който завладява районите на Кабул и Кашмир. По времето на *Kanishka I* (100–126 или 120–146) неговата династия Кушана се превръща в могъща държава (империя). Канишка често е назоваван „Великият Канишка“. При него Кушанската империя достига своята най-голяма мощ. Северните граници на Кушана остават засега неуточнени, вероятно са достигали до границите на предишната гръко-бактрийска държава, а на изток се простират отвъд Хиндукуш по долината на река Инд. Бактра остава втората столица на държавата.

Сасанидите идват на власт в 224 или 226, когато Ардашир I побеждава Арсакид и се провъзгласява за цар в Ктезифон на река Тигър и владее на изток до Сакастан, като град Мерв остава полунезависим. Опитите на Сасанидите да присъединят земите на Кушана в рамките на Бактрия не успяват и те формират полувасално *Kushanshahr* – Кушанско царство, включващо Бактра и Мерв, доживяло до края на IV в.

Към средата на VI в. нова номадска държава – Тюркският каганат, възниква в Монголия и след 582 г. се разделя на две крила. Експанзията на западното крило постепенно покорява Западна Централна Азия. Град Бактра вече носи едновременно и името *Bahl*. През 652 арабите превземат Bactra (Bahl), обаче не задълго. В историчес-

кия географски атлас на Централна Азия Юрий Брегел обозначава на мястото на древната Bactra към I в. пр.Хр. Bactra (Zariaspa), на карта № 6, III–VI в., Bahl (Bactra), и на карти № 7 и № 8, VI–VII в. също Bahl (Bactra). Едва на картите № 9, № 10 и № 11, които представят ситуацията от първата половина на VIII в. до X в., **Бактра** се заменя с **Balkh**. Както е известно, около 651 г. арабите завладяват Иран на Сасанидите и разрушават Бактра, без да я владеят задълго, а в периода около 730 вече напълно включват територията на древната Бактрия (**BREGEL**, p.2, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 20-23).

651 г. сл.Хр. за край на Кушанската империя посочва и Стюарт Браун (**BROWN**, p.674-675).

Според J. Moshref *PAKTRA*, наричана от класическите автори *BACTRIA*, а след налагането на исляма през VII в. вече *BALKH*, сега е провинция в северен Афганистан до древната река Окс. В древността реката Окс се вливала в Каспийско море, но поради климатични причини това се променило и реката се влива в Аралско море. Тези промени се отразяват и в загубването на великолепието на града Бактра от времето на Александър Велики. Смята се, че от Бактрия произхожда пророкът Заратустра (*Zarathustra – Zardasht).* Славата на Бактра като свещен град се дължи и на голям храм, посветен на древната богиня *Анакид,* или *Анаитис-Таната* за персите, а *Анахита* в химните на *Авеста.* Светилището е било така богато и привлекателно, че сирийският цар е искал да го ограби. Анаитис е била богиня на скитите, обаче също се идентифицира с асирийската *Милита,* арабската *Алита* и гръцката *Венера-Урания. Артаксеркс Мненон* от Сасанидите е бил между нейните обожатели. Тази богиня е била свързвана с персийската *Митра.*

Някои писатели са наричали Бактрия „*гордостта на Ариана*“, местните хора са я наричали „Бактрия прекрасната“ (**MOSHREF 1**, p.1).

В друга своя работа Мошреф преповтаря (цитирам): „Старото име е **Пактра**, която класическите автори наричат **Бактрия**, езикът им е познат като бактрийски, а **след** покоряването на Иран от арабите в VII в. започва да се нарича **Балк**. Заедно с култа към пророка Заратустра (*Zartosht/Zardosht)*, свещената слава на Бактра се дължала и на великолепния храм на иранската богиня *Анахит*, или *Анахита* в химните на *Авеста*“ (**MOSHREF 2**, p.1).

Наталия Шишлина разглежда периода от 1900 до 1750 г. пр.Хр. като период на голяма мобилност в степите на Евразия. Към 1900 г. пр.Хр. се поставя началото на развитие на много *оазисни поселения* по реки и делти на реки в *Северна, Южна и Източна* ***Бактрия***. Видната историчка приема за важно обстоятелството, че металообработването там се променя, като от арсеников меден бронз се преминава към калаен бронз (**SHISHLINA**, p.230-231).

Брентйес пише, че за най-ранни походи към Бактрия от Тиглатпаласар III (745–727) има сведения от Диодор, който се позовава на Ктезий, лекаря на Артаксеркс II. Близо два века по-късно Дарий I създава от завоюваната държава административна единица – сатрапия „Бактрия със столица Бактра (днес Балх), страната южно от Аму-даря“. Една „бактрийска“ държава все пак „... изглежда през ранното I хилядолетие пр.Хр. да е обединила дъждовно напояваните полета на северен Афганистан и Източна Туркмения...“ и това се вижда, според Брентйес, от археологическите находки на керамика от *Jas-Depe*. След епохата на Александър Велики и последвалата го гръко-бактрийска държава към 250 г. пр.Хр. Селевкидите напускат Бактрия. През 206 г. пр.Хр. Антиох III се

опитва да овладее страната, но е отблъснат от голямата мощ на Бактрия и е принуден да признае нейната независимост (**BRENTJES**, S.110, 138).

На пътищата, които в древността водят от Средиземноморието към Бактрия и Средна Азия, посвещава свой труд Якоб Зайберт. Той ни припомня биографията на Александър Велики, който според Аристотел проявява интерес към сведенията и описанията за пътищата, достигащи река Инд, и ги научава още в младежки години от персийски пратеници. За началната част от тези пътища, от *Сарди* към *Суза,* той е знаел още от разказите на Херодот, в които има данни за важните стратегически места – прекосяване на реки; планински проходи и укрепления, а за пътните станции (възможности за снабдяване) от Ефес до **Бактра** и Индия – от Ктезий. Писмените извори, вече от времето на Александър, описват *царския път* от Екбатана към Бактрия, като пътя на войските му преминава през *Rhagai* и Каспийските врати, след това пресича сатрапията *Партия* и през *Суза* и *Ария* се отправя към *Бактра,* столицата на *Бактрия*.

Преминаването на последната дистанция от *Ария* към *Бактра* не е установено със сигурност. Зайберт е на мнение, че въпреки съществуващата възможност за директна връзка според Страбон (Strabo 15.2.8), не трябва да се изключва обиколен маршрут през Мерв. От Ариан (3.23.1) става ясно, че пътят от Екбатана към Бактра не преминава през *Хиркания* (**SEIBERT**, S.15, 17, 25).

Историографията още от времето на класическите писатели познава събитията, последвали завоюването на Бактрия от Александър Велики. През последните няколко десетилетия археологията обогати значително представите за реалните размери на приноса на елинистичната култура в тази страна.

Откриването и изследването на сегашното селище Ай Канум представлява изключителен извор на безценна информация в историята на културата. Елинистичният град, просъществувал само малко повече от две столетия и половина, може да се сравни по значимост от научна гледна точка със затрупания под вулканична пепел античен Помпей. Тук причинител на необикновената съдба и на внезапния край на града не е природната катастрофа от изригването на Везувий, а за съжаление варварското нахлуване на примитивни в развитието си завоеватели, безмилостно унищожили изградената градска структура. Благотворен шанс за научните изследвачи в по-късни времена е обстоятелството, че последваща – след катастрофата – човешка строителна дейност върху останките на Помпей и Ал Канум по различни причини не е била провеждана, както за съжаление в повечето случаи на подобни „погребани селища“. Там допълнителен фактор на доунищожение е по-нататъшната човешка интервенция – събиране на готов строителен материал или обикновено иманярство. За щастие в споменатите примери на Помпей и Ай Канум подобна намеса, доколкото е била осъществена, не предотвратява резултатите от плодоносните археологически изследвания.

Ай Канум е разположен северно от град Бактра и е един от основаните нови градове в резултат от завоеванията на Александър Велики. След близо 2100 години, прекарани в забрава под натрупаните земни маси, идва началото на археологическото възкресяване на един забележителен елинистичен град. Това става през 1961 г. Обстоятелствата около това научно откритие са действително необикновени. Тогавашният крал на Афганистан Захир шах ловувал наблизо до границата на Съветски Таджикистан в района на малкото селище Ай Канум

край река Амударя (Окс), когато местен жител му показал един обработен резбован камък. Кралят, известен в своята страна като експерт по древни находки, оценил важността на артефакта и известил това на Daniel Schlumberger, по онова време директор на DAFA (Delegation Archeologique Francaise en Afghanistan). Скоро започват проучванията и се стига до мащабни археологически разкопки. Пред очите на учените и на света се ракрива невероятна картина. Науката се обогатява с едно от най-значителните исторически и археологически постижения на XX в.

Юрий Брегел посочва в карта 2 (*Major Archelogical Sites – Pre-islamic sites*): BC 4 *Tillya Tepe* (p.83); C 4 *Ay Khanum (= Antiochia on the Oxus)* (p.107). Очевидно, давайки му наименованието Антиохия на Окс, той свързва основаването на града с името на сина на Селевк I и дъщерята на Спитамен – *Антиох I*, който като съуправител на баща си е с отговорност за източните райони на империята. Резиденцията му е „... *Bactra, the capital of Bactria*" (**BREGEL**, p.5, 6, 8).

Доменико Мусти определя географските параметри на основаните от Александър Велики и неговите наследници елинистични градове в съвременен Западен Туркестан, повечето от които носят името Александрия. Той смята за възможно, за разлика от Брегел, известният по писмени извори град *Александрия на Окс* да се идентифицира с *Ай Канум* (**MUSTI**, p.182).

Брюс Е. Брукс изследва взаимоотношения между някои от страните в Централна Азия през ранножелязната епоха. Относно контакти с външни цивилизации, които се отбелязват в Китай, четем за проникнали в значително количество стоки и образци от Западна Азия. По-специално става дума за Бактрия, която през Античност-

та, според Брукс, „се прославя" като търговски кръстопът на целия *азиатски свят*. Брукс напомня, че Нийдъм прави множество паралели между гръцката и китайската култура. Освен приликите в произведения на изкуството съществуват и определени аналогии в някои текстове (Ксенофонт).

Брукс смята, противно на почти всеобщо разпространеното виждане, че началото на връзки между двете култури – китайска и гръцка – е елинизацията на Бактрия, че търговски и културни взаимоотношения в определена, макар и ограничена степен, са съществували и с доелинистична Бактрия (**BROOKS**, p.721-724).

Резултати от археологически разкопки в последно време в Китай, според Ема Бункер, потвърждават връзки на Китай със страни от Централна Азия и древния Близък изток. Погребения, разкрити в *Huoshaogou* в Северозападен Китай – Кансу, близо до град *Yumen,* предоставят артефакти, които, изследвани с С-14, се датират от ранното второ хилядолетие пр.Хр. Изработката и дизайнът изглежда да са свързани с Централна Азия, древния Близък изток, както и каменна фигура – боздуган от Бактрия (**BUNKER**, p.607, 609).

Безспорни натрупани свидетелства установяват, че градът Ай Канум е основан до източните граници на Бактрия (тогава вече Гръко-Бактрия) около 300 г. пр.Хр., най-вероятно от Селевк I (356–281) или заедно с неговия син Антиох I. Този град очевидно е имал за задача да контролира враждебен или грабителски достъп откъм североизток към плодородните полета, успешно развити благодарение на изградената мрежа от напоителни канали.

От археологическите находки може да се заключи, че обширните райони, заобикалящи новооснования град, са продължавали да бъдат обитавани и обработвани от

местното население през цялото време на съществуването му. То е обслужвало колонизаторите и местната аристокрация, като в града доминираща, но не изключителна роля са играли гърците (**BERNARD**, p.86, 87).

Прието е, че с покоряването на голяма част от земите на Централна Азия от основателя на персийската династия на Ахаменидите Кир Велики днешен Афганистан и съседните му страни навлизат активно в общата геополитика на световните империи. Александър Велики запазва в основни линии създадените по време на персите структури. Все пак гръко-македонската доминация постепенно налага замяната на повечето внедрени персийски традиции. Най-силно тези тенденции на гръцка колонизация се отбелязват в Бактрия. Към 250 г. пр.Хр. Бактрия придобива статут на независима държава с управител Диодот, като първоначално Гръко-Бактрия заема земите по долината на реката Окс. През II в. пр.Хр. след успешна експанзия територията се увеличава, но не задълго. Достоверни документи от Ай Канум показват, че около 145 г. пр.Хр. гърците са били изтласкани от поречието на Окс от нахлули номади, които остават там в следващите две десетилетия. Гръцката държава обаче остава да съществува още близо един век в районите южно и около Хиндукуш (**BERNARD**, p.83).

През своето близо 150-годишно съществуване до унищожаването му около 145 г. пр.Хр. Ай Канум процъфтява. Археологическите разкопки след 1961 г. откриват редица монументални градски съоръжения.

По своите размери и обща пространствена идея *палатът* напомня на този, изграден от Дарий I в Суза. Грандиозен двор представлява тържественият подстъп до двореца. Размерите му са 107 на 108 метра. Зобиколен е с четири коринтски колонади от 108 пилона. Южният

портик срещу входа се отваря към монументална зала с 18 коринтски колони. Изграден е бил и обичайният *гимназиум*. Надписи и образи по каменните повърхности сочат, че негови патрони са били *Херакъл* и *Хермес*. Почитани са също *Хестия* и *Кибела*. Главният храм е бил посветен най-вероятно на Зевс гръмовержец, за което насочва фрагмент от мраморна статуя – част от крак и сандал. Както е обичайно за гръко-бактрийското строителство, стените са били иззидани от изсушени на слънце тухли.

Откритите надписи по каменни плочи и зидове са на говорим гръцки език. Един от надписите върху керамично гърне е датирано „*24 година*", което отговаря на времето на цар *Евкратид*. Тази находка е от голямо значение, тъй като тя потвърждава годината 145 пр.Хр. на унищожаване на съкровището, когато номадите опожаряват двореца и унищожават гръцкия град (**BERNARD**, p.88, 93, 95).

Изключителен интерес за изследователите на разпространението на античната егейска култура чак до подножията на Памир и Хиндукуш представляват откритите в значителен брой при разкопките на Ай Канум коринтски капители, колони и бази, а също и приложението на гръцката скулптурна техника *acroliths,* при която само непокритите с дреха части на фигурата са издялвани от камък – това са обикновено главата, ръцете, краката или само откритите части от тях. Останалото е било най-често дървена конструкция, допълвана с глина и покривана с плат, или боядисвана.

Съществен момент за оценката на елинистичния град Ай Канум е обстоятелството, установено от археологическите изследвания, че той е построен върху свободна територия. Изграждането му – като се започне с избора на мястото, което включва географски, климатич-

ни, екологични, икономически и стратегически съображения, и успоредно с това реалните възможности от човешки работен ресурс, който включва пълния спектър от специалисти – градоустройственици, архитекти, познаващи традициите на изграждане на всяко съоръжение и заедно с това архитектоничните принципи, художествени изразни средства, понякога задължително подчинени на възприети канони, както и необходимите изпълнители – най-основно школувани каменоделци, железари и ковачи (за инструментариума им) и монтажници – зидари на готовите елементи и изсушените кирпичи, красноречиво говори за доказана генетична връзка с егейския свят. Освен това пренесен е не само гръцкият език, но едновременно с това гръцката митология и главно гръцката писменост. Разбира се, и достатъчно високо ниво на разделение на труда, базирано на възможностите на конкретната икономика и в някаква степен на разпоредителна централна власт. И всичко това е илюстрирано в един сравнително малоброен град колония.

Фредерик Хибърт (2008) споделя, че откритите „артефакти и архитектура в Ай Канум са реална сплав на западни (класически) с местни идеи, изделия и култура"... и по-нататък, че мястото е било обезлюдено и разграбено около 130 г. пр.Хр. в резултат на ожесточени набези на номади. Свидетество за това са интензивните опожарявания, от които градът никога вече не се е съвзел (**HIEBERT 2008 III**, p 59-62).

Както изтъкнахме, съществуват различни предположения за датировката на номадските нахлувания и унищожаване на Ай Канум, като това на Даниел Шлумбергер – около 145 г. пр.Хр., при което завоевателите **остават там близо двадесет години** (може би до 125 г. пр. Хр.) (**BERNARD**), и това на Hiebert – около 130 г. пр.Хр.

(**HIEBERT 2008**). Макар и различни, тези датировки не поставят под съмнение невъзможността тези временни *завоеватели номади* да бъдат отъждествявани с юеджите, чиято поява на юг от Окс се отнася поне няколко десетилетия по-късно. За тези възможности на помощ идват вече китайските летописи.

Така или иначе, унищожителните набези откъм север през втората половина на втория век пр.Хр. за овладяване на Бактрия (Гръко-Бактрия), от които Ай Канум е само един епизод, променят исторически съдбата на този район за много столетия напред. Административно се прекъсват връзките на известна подчиненост или федеративност със силните западни имперски образования след персийската династия на Ахаменидите и заменилата я елинистична колонизация след Александър Велики. Настъпва период, през който „старата" Бактрия се превръща в значителна средноазиатска държава, която влиза в историята като Кушанска империя.

Историята е интересна и заслужава да се проследи по-обстойно. Сега вече се намесват и събития, които се случват от двете страни на Памир – и от ИЗТОК, и от ЗАПАД. Тук вече е неизбежно да преразкажем китайските сведения.

ЮЕ-ДЖИ, ГОАТ-СИ

Навлизането на Yueh-chi (юеджи) на юг към поречието на Окс и последиците от това както в историческо, така и в културно отношение са били обект на особено внимание от страна на изследвачите. Смята се, че покоряването на Бактрия (Гръко-Бактрия) и постепенното утвърждаване на Кушанската империя представлява събитие от висока историческа значимост особено във време-

ната, предхождащи арабската експанзия в Централна Азия през VII в.

Появата на държавното образувание, което се разви-ва в малко по-късната Кушанската империя, се свързва с юеджите (гоатсите) и техните преселения в рамките на втората половина на втория век пр.Хр. Първите сведения за тях получаваме от *Шъ-ки* в неговата гл. 110 на китайските хроники от времето на династиите Хан (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.16-19). Де Гроот ни предоставя превод на ръкописа и обстоен коментар.

По-ранни сведения (гл. 28 и сл. до гл. 94) говорят за отношенията на *Ts'in* (Китай) с племената, обитаващи земите на запад и северозапад от реката Хуанхо. Така владетелят *Mu* (659–620) покорил осем държави на *Dzong* – наименование, което, също с означението „*I*", китайските летописи използват като общо име за съседните им народи на север и на запад. След това стълкновения, споразумения или победи с тези народи са отбелязани при управлението на *Tao* (572–557), *Li-Kung* (461), *Hui-Wen* (331) и *Wu-Ling* (325–298) (**DE GROOT 1921**, p.20, 21, 23, 30, 33, 34).

Де Гроот не се опитва да търси конкретното географско място на тези народи и държави. От сведенията откъм втората половина на III в. вече става по-ясно докъде се е простирала китайската държава след нейното „обединяване" от *Шъ-хуан-ди* (*Циншъ-хуанди;* собствено име Ин Джън; владетелско име *Цин Шъ Хуан-ди*, което значи „император основоположник на династията Цин"; първоначално термините *хуан* (властелин) и *ди* (император) са се употребявали поотделно. Управлявал от 246 до 209 г. пр.Хр.). На север от тогавашния Китай в завоя на Жълтата река огромната територия *Ordos* остава **извън Великата стена** във владение на хунорите. В Ts'ien Han-su

се отбелязва, че западната част на реката *Huang-ho* е била населена от *Dzong* и *Tik*. Де Гроот не се съмнява, че това е реката *Hun* и по всяка вероятност първоначалното име е означавало „Hunnenfluss" (река на хуните) (**DE GROOT 1921**, S. 19-20; **БЕШЕВЛИЕВ**, с.101). Така откъм запад и северозапад на Китай, някъде по горното течение на Жълтата река и районите около древния град Дун хуанг, до първата половина на II в. пр.Хр. са под управлението на юеджите (гоатсите), североизточно от тях – на хунорите. В случая тук нашето внимание е насочено именно към последните две държави, тъй като историческите събития, които в крайна сметка радикално променят съдбата на Бактрия (Гръко-Бактрия), започват от тях.

Шъ-ки пише: „По това време *Tung-hu* бяха могъщи, а *Goat-si* с пълни сили". В своя коментар Де Гроот посочва, че първоначалното име на този народ (навсякъде по-късно отбелязван от него като *Goat-si*) не е възможно да се изведе със сигурност от китайското му изписване. Доскоро, продължава по-нататък Де Гроот, в западните съчинения се е приемало според севернокитайското произношение името *Juee-si* и е допустимо този народ да се е наричал *Guarsi, Gorsi* или *Gursi* (**DE GROOT 1921**, p.47; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.36).

Историята, която ни разказва *Шъ-ки* (гл. 110) за събитията, свързани с гоатсите и хунорите в средата на II в. пр. Хр., започва с интригата за престолонаследието в двора на Tan-hu (кхан-ю) на Hung-no (хунорите). Кхан-ю To-ban изпраща своя първороден син и престолонаследник Mo-tun като „заложник" в двора на съседните гоатси. Двете държави не са били в особено приятелски отношения, така че всяка проява на враждебност би била пагубна за заложника. Подучен от една от жените си, която се стремяла да

осигури престола за своя син, То-бан нападнал гоатсите, като съзнателно рискувал живота на Мо-тун (Мо-дун). Младият воин обаче успял да разкрие замисъла и успешно избягал от гоатсите. Върнал се при своите и наказал със смърт То-бан, овладял властта и след „почти легендарни" държавнически прояви утвърдил огромна по мощ и територия империя. Историческото следствие от това е принудителното изселване на гоатсите далеч на запад от Тиеншан и Памир към равнините на Яксарт и присъединяването на дотогавашната им земя към империята на хунорите. Осигурена е била и пряката връзка с 26 на брой родове държави в Тарим, „вече обединени в общото семейство на ездачите, опъващи лък". Под властта на хунорите се намират земите до Наншан (Южната планина), Алтъндаг, Каракорум и Памир (176 г. р.Хр.) (**СЪСЪЛОВ 1936,** с.98-101, 107, 119-120; **DE GROOT 1921,** S.47-52, 76, 79).

Заслужава да споменем различните предложения за звученето на някои от записаните в китайските летописи имена. Така Де Гроот предлага за вероятна транскрипция на записаното Hung-no като ***Hunor***, *Hungnoch* или *Hunoch*; To-ban се чете от Де Гроот като *Dorban*, а от *Krause* – Доу-ман; Mo-tun според Де Гроот като *Mortur, Bortur*, докато *Krause* съпоставя името с Маодун, Модук, Бактур или Багатур (**СЪСЪЛОВ 1936,** с.35-36, 94, 98; **DE GROOT 1921,** S.III; 47, 51).

Изселването на гоатсите далеч на запад има голямо отражение върху баланса на силите между съперничещите си китайци и хунори. Китай загубва като съсед една мощна държава, която, ако не в качеството на коалиционен съюзник, то поне като враг на хунорите е била полезна. За преодоляване на проблема енергичният китайски император У-ди (140–86 г. пр.Хр.) решава да привлече за съюзници гоатсите, като изпраща през 138 г. пр.

Хр. пратеничество при тях. На пътуванията на високопоставения придворен Джан Циен и изключително важните сведения, които обогатяват представите и познанията за Запада на Китай, но едновременно и на световната историография, Де Гроот отделя значително внимание във втората част на своя труд. По различни поводи в този труд се наложи вече да се спрем по-горе на този пътешественик и на отделни моменти, съдържащи се в неговите информации. Първата държава от пътешествието, която се отбелязва, е Ta Wan (Фергана). Там Джан Циен обявил, че е беглец с молба да му се помогне да постигне целта си. Молбата била уважена и той получил придружители до първата „станция" на път през *K'ang-ki* за *Голямата Гоат-си.* Синът на обезглавения от хунорите крал на гоатсите заселил народа си в *Ta-ha (Tochara)*, която покорил. Той отказал на Джан Циен всякакво участие във военни действия. Там, в Тохара, земята била плодородна и богата; рядко е бивала нападана от врагове и предоставяла „радостна" възможност за живот. При това *Han* се намирал надалеч, а срещу *Hu* нямало вече желание за отмъщение. Джан Циен е трябвало да се завърне, след като посетил *Ta Wan, Gross Goat si, Ta-ha* и *K'angki*, без да е постигнал целта си (**СЪСЪЛОВ 1936,** с.99, 117, 130, 142; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.32, 38, 40, 78; **DE GROOT 1926**, S.10-11, 20-21; **HEDIN 1939**, S.195). За Джан Циен (*General Chang Ch'ien*) като първи извор в китайските летописи за племената и народите западно от Памир и главно за съдбата на *Yueh-chih* (гоатсите) пише и *Baij Nath* ***PURI*** (p.4), като за разлика от споменатите по-горе автори определя годината на неговата смърт в 114 пр.Хр. Подобна датировка, доколкото не е плод на недоразумение, би поставила под съмнение годината на повторната му мисия на Запад (109 г. пр.Хр.), но все пак

остава приемлива годината за началото на тази мисия да е 116 г. пр.Хр. и това не може да промени извода, че нахлуването в Гръко-Бактрия на Големите Гоат-си е станало едва в последните години на II в. пр.Хр.

Chien-Wei Chien също се спира на сведенията, които се съдържат в докладите на пратеника на Хан (Китай) Джан Циен, при опитите си да определи етническата принадлежност на гоатсите (**CHIEN**, p.773).

На сведенията, които дължим на Джан Циен за Yuezhi, се спира и Мейкун Лин. Той пише, че в гл. 123 на летописа на Sima Qian се разказва как след прогонването им от Xsiungnu (Huns) те се преселват далеч на запад, отвъд Da-wan, и оттам нападат и покоряват Daxia и на престола поставят свой цар – северно от реката Kui.

Това съобщение, пише Мейкун Лин, се съдържа в доклада на изпратения от Хан (Китай) мисионер Чжан Цзян (Zhang Qian), който след посещението си в Daxia (viz. Bactria), **управлявана от Yuezhi**, се завръща в Китай през 126 г. пр.Хр. (**LIN**, p.476-477).

Историята, която ни предлага Лин, се отличава от други, някои вече цитирани по-горе, данни. Така твърдението, че Джан Циен е посетил Бактрия, когато тя вече е под властта на юеджите и че това е станало към 126 г. пр. Хр., не се споделя от останалите автори. Всички други разказват за посещението му при юеджите, когато те все още са в Тохара, със задача да ги привлече за съюзници на Китай при военните им стълкновения с хунорите, и това е станало по време на първото му пътуване. При повторната си мисия Джан Циен не достига до юеджите, а изпраща там свои пратеници. Сведенията, които те доставят, показват, че по онова време юеджите все още не са преминала на юг от река Окс и все още не са достигнали границите на Бактрия.

За това състояние на историческите процеси говорят сведенията в китайските летописи за гоатсите, които се появяват наново, след като Джан Циен е изпратен повторно в страните на Запада. В гл. 123 на *Шъ-ки* четем: „Като старши главатар потегли Джан Циен с генералисимуса (Вей-цинг) на война против Хун-но. Нему бяха познати местностите, дето има вода и растат треви... Императорът го прогласи след това поради точните сведения, които е предоставил за страните на Запад, за княз на *По-янг* (или *Lehnfuerst von* ***Po****-wang* – по De Groot)" (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.142; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.78; **DE GROOT 1921**, S.119; **DE GROOT 1926**, S.22). Именно хронологията на двете мисии на Джан Циен и сведенията, които той съобщава за гоатсите, позволяват да се правят приемливи предположения за времето на тяхното придвижване на юг, към поречието на Окс, и постепенното покоряване на Бактрия (Гръко-Бактрия). След заминаването му през 138 г. пр.Хр. се смята, че той вероятно е пристигнал при гоатсите през 129 или 124 г. пр.Хр. Намерил ги е в Тохара, най-вероятно северно от река Яксарт. Повторното му пътуване е станало през 109 г. пр. Хр. Изпратените от него посланици съобщават коректно и точно данни за гоатсите. Те включват броя на семействата – 100 000; на населението – 400 000 със 100 000 бойци. Съобщава се, че **първоначално** са били номади, които са странствали със своите стада и са имали същите обичаи като *Hung-no* (хунорите). Стрелците им са „десет пъти по десет хиляди" и са били заплаха за хунорите по времето на Мо-тун, когато са обитавали местата между планината *Ki-lien* и *Tun-hong,* и той ги е победил и изселил през *Ta-wan* към *Ta-ha* (Tochara). По-нататък се разказва, че в Голямата Гоат-си използват домашни изделия, земеделски продукти и **монети** също както в *An-sik* (Ар-

сакидите). Извънредно важни са описаните гранични държави на гоатсите към края на второто столетие пр.Хр. (109 г. пр.Хр.) (**СЪСЪЛОВ 1936,** с.142). Откъм запад са персите на Арсакидите, от юг и югоизток *Ke-pin*, откъм изток *Bu-lui, Bolor* (българите), *Lan-to*, а столицата на Гоат-си, по разчитане на нейното име *Kam-si* или *Lam-si, Lam-tsi*, някъде северно от поречието на Окс (**DE GROOT 1926**, S.95-98; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.38-40). За този град, базирайки се на китайските извори, индийският историк *Puri* пише, че *Lan-shi* е столицата на Голямата Гоат-си, която на запад граничи с *An-his (Parthia)* (**PURI**, p.20). Към това остава да се намери местоположението на Ке-пин. Тази държава също е била извън управлението на китайския губернатор на западните земи. В описанието на Джан Циен се казва, че на северозапад Ке-пин граничи с Гоат-си, а на югозапад с *O-ik-san-li (Alexandria)*. Смята се, че тази държава (Александрия) заедно с Лан-то е била в централните части на долината *Wachan* (днес най-източната част на Афганистан в гънките на западните склонове на Памир), **северно от Бактрия** (**DE GROOT 1926**, S.86-87, 91-92|, 99-100). По-нататък ще се спрем по-подробно на племето, обитавало това място до късния XVIII в. със запазено собствено наименование (**BOLOR**), отразено в съчинението на Йетмар, а също в китайските хроники и много други (**JETTMAR 1980**, **p.1-31!,** 68-70; **BREGEL**, p.8, 15, 17, 18, 19, 21, 23, 25, 27, 31, 33, 35, 45, 47, 49, 57, 59; **DE GROOT 1926**, S.72, 74-76, 79-80, **81-83!**, 86, 114; **МАРКО ПОЛО**, с.76; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.226-227; **СЪСЪЛОВ 1939,** с.76-77; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.35, **93-101!**).

На същите исторически събития спира своето внимание известният Лиу Мау Тсай от университета в Бон (Германия). По време на китайския император *Wu-ti (=*

Hiao-wu-ti, 140–87 г. пр.Хр.), пише той, при гоатсите е изпратен Tschang K'ien (от 138 до 126 г. пр.Хр.) на първата му мисия, и след близо 10 години, през 116 г. пр.Хр., на повторно пратеничество в *земите на Запад*. Той преминава през Куча, по северния път на Тарим, и достига Ta-wan (Фергана). Оттук (вероятно недалеч северно от Та-ван) Джан Циен изпраща посланици към *Ta-wan, K'ang-ku (Самарканд), Ta-yue-tschi (Тохарци, Голямата Гоат-си), Ta-hia (Бактра), An-si (Парта), Schen-tu (Индия), Yu-t'ien (Khotan), Yu-mi (Uzun tati)* (**MAU TSAI**, S.40). Неговата хронология се приема безусловно, както и сведенията и описанията за страните, отразени в китайските хроники.

Изброените данни несъмнено отговарят на ситуацията по време на второто пътуване на Джан Циен по тези места, споменато по-горе, през 116 г. пр.Хр. – до 109 г. пр.Хр. (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.78-79). Съществените моменти тук са някои важни особености, които характеризират народа на Гоат-си. Припомня се техния предишен **номадски** начин на живот и се изтъква известно приобщаване към съществуващия тогава известен напредък в градския живот – преди всичко наличието на **пазар** и **монети**. Това е извършено в невероятен за тогавашните условия кратък срок – фактически за по-малко от седем-осем десетилетия. Все пак в съобщението не се споменава дали става дума за локално монетосечене. Най-вероятно тези монети са от друг произход. Може би е приемливо да се смята, че това е проява на заварени традиции в новозавоюваните от гоатсите земи, в които древни пътища на кервани са продължавали да съществуват заедно със своите крайпътни станции и базари. Освен това, главното заключение се отнася за географското местоположение на огромната по население и бойци държава Го-

ат-си. Тук основният извод би могъл да бъде, че дотогава Гоат-си и Бактрия (Гръко-Бактрия) дори не граничат една с друга, а са разделени от разположени между тях други държавни формации. Все още не може да е бил настъпил съдбоносният край на елинистична Бактрия и вероятното начало на Кушанската империя.

Въпросите с хронологията по придвижването на гоатсите на юг от Окс и покоряването на Гръко-Бактрия е предмет на обстойното проучване на Пури. Той цитира китайската хроника от късната династия Хан *Hou Han-su* (118.9а), че след прогонването на юеджите те се преселват в *Ta-hsia* и разделят тази страна на пет *His-hou (Yabgou) – His-mi, Shuang-mi, **Kuei-shuang**, His-tun* и *Tu-mi.* Повече от сто години след това *Yabgou* на *Kuei-shuang* (наричан *Ch'iu-Chiu-Ch'uh*) напада и разбива (другите) четири *Yabgou* и се провъзгласява за цар. Царството му се нарича *Kuei-shuang.* Този цар напада An-hsi, превзема страната Kao-fu, унищожава Pu-ta и Chi-pin и напълно присвоява тяхната територия. Ch'iu-Chiu-Ch-uh умира на възраст повече от 80 години. Наследява го синът му, който разбива *Tien-Chu* (Индия). Хрониката продължава с твърдението, че след това юеджите стават изключително богати и силни. Пури допълва, че в различни (западни) страни техният владетел се споменава като „цар на Kuei-Shuang", докато Хан (Китай) говорят винаги за „Голямата Гоат-си" (**PURI**, p.VII-IX, 20). Все пак, както цитираме Де Гроот малко по-долу, в китайската древна хроника *Wei-su* съществува и различно от „Голямата Гоат-си" название на Кушана.

Така посоченият от Пури период за началото на похода на юг на гоатсите – *„повече от сто години"* след принудителното им преселване (около 176 г. пр.Хр.) в Тохара южно от реката Окс (Древна Бактрия), изглежда преувеличен.

Според Де Гроот в хрониката *Wei-su* има сведение за *Jabgu-Satrapie **Kui-song***, както китайците наричат Кушана (Kusana) (**DE GROOT 1926**, S. 99-100). Тук виждаме пълното съвпадение с посоченото име от Пури за Кушана – *Kuei-Shuang.*

Лев Гумильов нарича държавата Даван със столица Гуйшан (Кушан), както е била наричана от китайците (**ГУМИЛЬОВ**, с.131).

Брентйес (Burchard Brentjes) обобщава предисторията на Кушан, като пише, че племената саки (става дума за гоатсите) се спускат на юг през планинските вериги на Памир в *Pandschab* (Пенджаб) и се заселват в *Drangiana*, която „оттогава се нарича Сакастан *(Seistan)*". Към края на II в. пр.Хр. в ръцете на номадите вече се намира днешният Афганистан. Само в страната *„над орела"* Паропамисаде още задълго се задържа гръцката власт. Както и други автори, Брентйес се придържа към древното наименование (още от Ахаменидска Персия) *саки* на племената и народите, известни с номадския си начин на живот. Той пише още, че към 150 г. пр.Хр. на около 50 км западно от (днешния) град Балх е бил основан гръко-бактрийски град, открит от съветски археолози.

В ранните години на първото столетие пр.Хр. царете на саките в Пенджаб властват над *Gandhara, Mathura* и *Kapischi.* Също и в Бактрия е имало, според Брентйес, управление на саки. Спирайки се накратко на китайските хроники от времето на династиите Хан, Брентйес свързва **саките** със записаните в тези хроники **Juee-tschi** (гоатси), които след поражението си от Hiung-nu се преселват в *Da-ha* (Бактрия) (**BRENTJES**, S.148-149). Все пак Брентйес не се спира на конкретната хронология, особено на изводите, които могат да се направят от двете пътешествия на китайския пратеник Джан Циен. Той не

телност, както ще посочим по-долу, Сарианиди (поне в цитираната от нас негова наскорошна (2008) работа) пише за *кушани* и никъде не споменава това да са *юеджи*.

Златните накити, открити в погребенията на Тилия тепе, се отнасят към I в. сл.Хр. И тяхната иконография показва връзките както с гръцки черти на Изтока, така също и елементи и белези от Китай и хуните, дори и от Индия. Това, според Бордман, засилва убеждението на автора на разкопките (1978) и тяхната интерпретация (Сарианиди), че погребаните са били юеджи, протокушани, но не саки (**BOARDMAN I**, p.139-140, 145; **BOARDMAN II**, p.348).

Подробният иконографски анализ на Бордман на артефактите от погребенията от Тилия тепе посочва конкретните заемки от образци, които отразяват гръцки митологични сцени (Дионис, Посейдон), индо-гръцки монети и керамика, елементи на древно народно изкуство на Бактрия, безспорни белези на китайски символи, монети на *цар Хипострат* (около 65–55 г. пр.Хр.), които го изобразяват заедно с глиган и делфин. Откритите три златни богини от типа на Афродита прибавят още черти на една смес на разнострании традиции и влияния. По-нататък Бордман подчертава, че откритите монети от II в. пр.Хр. на Партия до I в. сл.Хр. на Рим не променят датирането на погребенията, също както това не прави откритият гръко-персийски *scaraboid* от V–IV-и в. пр.Хр. В това разнородно по състава си общество най-рано започва сечене на собствени монети от времето на ранен Кушан (**BOARDMAN II**, p.359-362, 364, 367).

Бордман подкрепя извода си за преобладаващо елинистично присъствие в културата на тази страна, въпреки наличието както на северни и китайски белези, така и на южни индийски елементи, като привлича анализа на

находките от Тилия тепе. Като красноречив пример той се спира на погребение № 6. Погребаната жена е имала на главата си венец от клонки на дърво. Измежду накитите и бижутата има плочки с изображения на Дионис и Ариадне, както и най-разпространената в Гърция Афродита с *makara*. Отделно от тях Тритон и Ерос, яздещ делфин. Обиците имат форми на Ерос, а пръстенът на ръката бил с *intaglio* – гравирана класическа женска глава. В лявата ръка погребаната има златна, а в устата – сребърна партска монета, показваща гръцката погребална практика „входна такса на Харон". И Бордман се пита дали това не е била индо-гръцка принцеса от царския двор на Емши тепе (**BOARDMAN II**, p.372).

Картината на културното развитие и ситуацията, която предшества възникването на Кушана, съдържа широк спектър на разнородни влияния. Класическите, типични *елинистични и субелинистични* влияния и белези в Гръко-Бактрия по време на номадската експанзия от север (в Тилия тепе и други находки) са резултат на предпартското управление на Селевкидите. Азийските гърци оставят своите ясни следи, при все че вече са били асимилирани от местната култура, откъснати от развитието на средиземноморския свят. Това личи от керамиката и индо-гръцките монети между другите находки. В някои от предметите се забелязват черти на номадско и ранно бактрийско изкуство. Също така има и връзки с образци от Индия, а и от Китай (**BOARDMAN II**, p.349, 369, 372).

На забележителните открития на разкопаните през 1977/78 г. погребения от некропола Тилия тепе се спира и Брентйес. Той пише (както и Бордман), че резиденция на погребаните царски особи е бил наблизо разположеният *„кръгов"* град Емши тепе, който е изграден още отпреди нахлуването на саките. Погребенията съдържат

десетки хиляди златни накити, които са украсявали дрехите, ръцете, главите и краката. Някои от накитите изглежда произхождат от сибирската степна родина на саките, други показват бога на войната *Schahrevar(?)* в гръцко облекло и въоръжение между колони и цветя; корони напомнят традиции на саките, познати от *Issyk Kurgan*. Датирането на погребенията, според Брентйес, се подкрепя от намерените монети, една златна на Тиберий (16–21 г. сл.Хр), една сребърна на Митридат II (123–88 г. пр.Хр.) и една на *Phraates IV* (37–2 г. пр.Хр.) с белези на преработка от саките. Авторът заключава, че погребенията попадат в късния I в. сл.Хр., когато върховенството на Сака преживява своя последен разцвет (**BRENTJES**, S.148-149).

Виктор Сарианиди – виден съветски и сетне руски археолог, автор на археологическите проучвания и на анализа на находките на „Могилата на златото" – Тилия тепе, разказва как през дъждовната есен на 1978 г. разкопките му се натъкват на погребенията на шест древни личности отпреди 2000 години. Заедно с костите се откриват повече от 20 000 артефакта, предимно изработени от злато и полускъпоценни камъни. Това позволява да се повдигне завесата на един „тъмен" период на първите две столетия сл.Хр., които предхождат Кушанската империя в земите на Бактрия – северните равнини на днешен Афганистан (**SARIANIDI**, p.211). На 12 ноември Сарианиди открива погребение на млада жена (между 25- и 30-годишна), вероятно принцеса – „една номадска принцеса от древна Бактрия", съдържащо златни накити и декорация на разпадналите се вече одежди. Великолепието на нейния „тъмен период" поставя въпроса кой е погребал тук принцесата и защо? Това, което знаем, според Сарианиди, е, че преди четири хиляди години в равнинните райони на Бактрия се е появило първото земеделско население; „*тези, които са създали най-ранните структури на Тилия тепе, трябва да са били измежду тях*". Те са построили малко укрепено селище на Тилия тепе, което Сарианиди смята, че е възможно да е било светилище.

След завоеванието на Ахаменидите Тилия тепе е изоставено, а Бактрия е включена в огромната империя на персите. След това е превърната от гръцките наследници на Александър Велики в независима държава, позната като Гръко-бактрийско царство.

Сарианиди припомня, че по същото време в съседни части на Азия се развива друга драма. Номадски племена си съперничат по границите на Китай и една агресивна група от тях, наричащи се кушани, е изтласкана от хуните в безкрайните простори на Южен Сибир. Тук кушаните се сблъскват със скитите, обитаващи процъфтяващи оазиси по търговските пътища към Юга. После, преди 2130 години (около 120 г. пр.Хр.), те прекосяват река Амударя (Окс) и изпепеляват богатата държава Гръко-Бактрия.

И Сарианиди заключава: след първоначалното презрение към градския начин на живот номадите постепенно привикват с елинистичните традиции. Те изграждат наново разрушените от тях градове и създават Великата Кушанска империя върху причинените от тях развалини (**SARIANIDI**, p.213-214).

Трябва да се отбележи, че Сарианиди пише за юеджите (гоатсите) само с наименованието *кушани* още от времето на първите споменавания за тях в китайските летописи, когато са съседи на Китай.

Изтъкнатият представител на индийската школа по древна история на Средна Азия *Baij Nath **Puri*** пише, че

Кушана има забележимо присъствие в историята на Азия още в ранните столетия на християнската ера. В китайските летописи за тях се пише като *Kwei-shuang* и представляват, според Пури, една съществена, но различаваща се част от номадската племенна общност Yueh-chi, населяваща район отвъд Тиеншан. След прогонването им от Huing-nu (Huns) и постепенно им придвижване през II в. пр.Хр. на юг през историческите Яксарт и Окс те достигат границите на Гръко-Бактрия през I в. пр.Хр. (**PURI**, p.VII).

За наименованието *Kusana* Пури отбелязва, че то се среща в няколко форми на изписване – *(Brahmi* и *Kharoshti)* и по монетите на техните владетели. Гръцките монети на легендарния *Kadphises I* дават *Kossanu* и *Khosannsu*, докато тези на Kharoshti – монети – *Kusana* или *Khusana*. Известният надпис *Mat* споменава *Kusanaputra*. Китайските хроники пишат *Kuei-shuang* (**PURI**, p.1).

За ролята на гоатсите във формирането на Кушана намираме сведения също и в гл. 118 на хрониката на *Hou Han-su;* в *Ts'ien Han-su;* във *Wei-su* (Bl. 15) като *Jabgu-Satrapie* се нарича *Kui-song* (Kusana) (**DE GROOT 1926**, S.97-101).

Сред научната книжнина преобладаващото мнение е, че възникването на Кушана и нейната империя е в резултат на покоряването на Гръко-Бактрия от Юе-джи (Гоат-си), докато както Сарианиди, така и Пури изтъкват обстоятелството, че още от своята прародина – югоизточно от Тиеншан, действителните завоеватели на Гръко-Бактрия, като част от гоатсите, са носели своето племенно име – кушани. Това позволява да се предполага, че по време на продължителното принудително преселение, заобикаляйки Памир, кушаните, макар и да се намирали в някаква форма на „близка – федеративна принадлеж-

ност към държавата“ на гоатсите, са запазили своето име, което превръщат в название на една империя. Това наименование, както вече споменахме, се среща и в китайските хроники редом с обобщеното гоатси.

Основните изводи на Сарианиди, Бордман и Брентйес се подкрепят изцяло и от вече по-горе описания „найелинистичен“ град в долината на река Окс – Ай Канум.

Особено внимание в последните десетилетия е насочено към изясняване етническата принадлежност и езика на юеджите, както и на населяващите Таримската котловина общности.

Обикновено предполагаемият език се причислява към групата на *тохарските езици*.

Според Едвин Пулибланк, ако *Yuezhi-Tochari* принадлежаха към иранската група, както често се приема „като известен факт“ и се достига до недоказаното твърдение, че *тохарският език* е бил прилаган в езиците на племената в Тарим, може да се приеме заблуждаваща картина за развитието на племената там. Пулибланк смята, че е трудно е да се отхвърли *a priory* предположението, че Yuezhi са били етнически и езиково свързани със своите близки съседи в Loulan – първата станция западно от Дун хуанг по южния клон на Пътя на коприната през иранския град Котан. За това обаче няма доказателства, които да подкрепят или да отхвърлят езиковата принадлежност на юеджите към иранските езици. Държавата *Shanshan* със столица *Loulan* граничи и с други центрове, в които говоримият език е форма на тохарския език. Така Пулибланк стига до извода, че не е изненадващо обстоятелството неграмотните (*iliterate)* Yuezhi да са изоставили своя собствен език, като се заселват в страна с **писменост**, каквато е завладяната от тях Бактрия (**PULLEYBLANK 1995**, p.417, 422-423).

За езика на *Yuezhi* и вероятната му принадлежност към *иранските езици* пише Чиен (Chien). Той се аргументира с факта, че са пребивавали в района на Фергана, а също и по открит надпис в Афганистан (*Bactrian Inscription)* (**CHIEN**, p.776).

Омелян Прицак пише, че към края на II в. пр. Хр. „китайците са отбелязали присъствието на няколко групи, които можем да приемем, че са говорели тохарски". Сред тях Големите йех-чих (гоатси), които „оставили името си като строителите на Централноазиатската и Индийската кушанска империя". И по-нататък: „... точно в този район (Куча, Турфан, Карашахр, Дун-хуанг) бяха открити тохарски текстове (на два езика, *A* и *B*) и паметници на тяхното (предимно будистко) изкуство от 500– 700 г. пр.Хр." (**ПРИЦАК**, с.164). Цитатът, който предлагаме, е дословен от оригинала на публикацията. Ако все пак подлежи на коментар, то е за какво точно се отнася датировката. Известно е, че самите писмени документи, открити от сър Аурел Стейн преди почти сто години и пренесени в Лондон, всъщност са създадени някъде през и след VII в. сл. Хр. Възможно е тук да става дума за печатна грешка.

Малори се спира на ръкопис от VI–VII в., открит в Тарим, който е написан на *тохарски език* и се свързва с юеджите (**MALLORY 1989**, p.56).

Петър Голийски се противопоставя на изграденото отдавна в световната наука схващане, че „... юеджите са идентични с тохарите, както и че юеджите са идентични с кушаните и асианите". Той се аргументира: „Първата идентификация е абсолютно алогична по най-малкото две причини – юеджите са номади, а тохарите са уседнало население. Вторият абсурден момент е как е възможно тохарите да се отъждестяват с юеджите, след като вторите са обитавали района на Кансу около планината

Наншан, намиращ се на около 600 километра източно от Турфан" (**ГОЛИЙСКИ**, с.142).

Внимание върху етническата принадлежност на юеджите, чиято историческа прародина е днешната китайска провинция Gansu, които към края на II в. пр.Хр. успяват да покорят Бактрия, отделя и Дъглас Адамс. Класическите автори ги определят като тохари. През този период те използват *ирански език* по монетите си. Изглежда приемливо, смята Адамс, юеджите да са говорили този език още в своята прародина половин хилядолетие по-рано и техният език да е бил почти неразличим от този на завареното население на Бактрия. Поради това завоевателите не са оставили следи от някоя друга форма на ирански или неирански език (**ADAMS 1998**, p.401).

Върху расовата идентичност на гоатсите спира вниманието си цитираният по-горе Чиен-Вен Чиен (**CHIEN** 1998). Според него този въпрос все още не е намерил отговор. Три са основните теории – кавказоиди или европеиди, тюрки и *Qiang (*или *Proto-Tibetan*). Ако Yuezhi са европеиди, следва, че още от древността индоевропейци са се заселили в райони западно от днешната област на Китай *Gansu* и не са били ограничени само в Xinjiang (Китайски Туркестан). Ако са били тюрки, би означавало, че тюрки са обитавали от древни времена тези райони. Ако гоатсите са били прототибетци, следва, че на тези места не са нахлували до късни времена нито индоевропейци, нито тюрки.

И по-нататък Чиен заключава, че на основание на резултатите от последните изследователски работи се установява, че общо взето населението на този район (*Tarim* и *Loulan*), включително народа на Юе-джи, е принадлежало главно към европоидите или към източния клон на средиземноморските кавказоиди (**CHIEN**, p.767-768).

Саймън Уинчестър, един от биографите на неотдавна починалия световно признат изключителен изследовател на древната китайска култура *Джоузеф Нийдъм*, наскоро припомни за пътуванията му в най-отдалечените райони на Северозападен Китай, а именно днешния Xinjiang (Синкианг). Тук, в пустинята, край оазис недалеч от Dunhuang, в малка изкуствено издълбана пещера се е намирала богата древна китайска библиотека, за която Нийдъм е слушал още като студент в Кембридж, Англия, още в началото на четиридесетте години, и се е запознал с хилядите свитъци документи на различни езици (*Sanscrit, Manichean Turkish, Runic Turkic, Uighur, Tibhetan, Sogdian, Central Asian Brahni, classical Chinese*). Пещерата в пустинята добива № 17 в науката и се смята за място, съхранило едно от най-богатите археологически съкровища, открити през XX в. Историята започва от проучванията на сър Аурел Стейн в тази част на Китай и откритието на тази библиотека през 1907 г. В потъналите в мухъл и прах няколко хиляди свитъци най-забележителното му откритие е смятаната за **първа печатна книга** в историята. Това е будистката книга, известна като *Diamond Sutra*, която се датира точно в 868 г. сл.Хр. След прецизните изследвания в *British Museum* е установено, че както технологията на създаването, така и всички необходими белези безпроблемно позволяват нейното възпроизвеждане в много екземпляри. Като оценява високата историческа и научна значимост на запазените свитъци, Стейн успял да ги закупи от алчен монах („... *poor, grinning stupid monk – Wang Yuanlu...*“). Хилядите свитъци е трябвало да се натоварят на 24 каруци (*wagonloads*), за да бъдат пренесени в далечна Англия (**WINCHESTER**, p.100-101, 130-132, 137-139). За книгопечатането в неговата първоначална фаза в Китай най-рано ни разказва в своите пътеписи прочутият будистки монах *Hsuang Chuang* (602–664) (**NEEDHAM 5,1,** p.145).

Чиен разглежда данните от археологическите работи през последните десетина години в района на Тарим и съседния му (на изток) Лоулан и припомня, че земята, климатът, начинът на живот и обичаите на държавата *Kucha* и на *Loulan* през епохата на бронзовата ера са сходни. Той пише, че населението на Куча е говорело езика *Tocharian B* и допуска, че за хората на Лоулан това е станало поради дългогодишното управление на Куча там.

За Чиен археологическият материал показва, че хората на културата *Shajing* са преживявали с отглеждане на домашни животни и не са били номади пастири. Някои учени са на мнение, че както *Yuezhi*, така и *Xiognu* са *тюрки* – със „сини очи и заострени нос и брада“. Тюрките имат физическа кръвна връзка с *кавказоидите* (**CHIEN**, p.768-770).

По-сетне Чиен вече пише: „Yuezhi трябва да са били *индоевропейци*“. Това според него е показано в „Account of Fergana“, където се определя, че хората на Голямата Гоат-си са еднакви с тези на *Da Yuan* (Фергана) и *Anxi* (Партия) с характерните дълбоко разположени очи и брадясало лице (**CHIEN**, p.774, 4.; 779)

Като цитира летописа на късния Хан (*Hou Han-su)*, Чиен припомня, че прогонените от *Modu* – царя на *Xiongnu,* юеджи се преселват на запад, като **прекосяват** *Congling* (Платото на Памир). Част от тях – *Lesser Yuezhi* (хората на Малката Гоат-си) остават в долините на *Нanшан* (Южната планина, Nan-shan), край езерото Кокунор, отдръпвайки се на юг, в близост до Тибет (*Qiang).* Те се свързват с тибетците, за да оцелеят. Техните дрехи, храна, напитки и език са били еднакви с тези на *Qiang* (**CHIEN**, p.771-774).

Вероятният път на гоатсите от първоначалните им земи в източните райони до Тарим към Фергана и Тохара според Юрий Брегел е минавал край северните склонове на Тиеншан и не е прекосявал Памир – карта № 4 (**BREGEL**, p.9). Това предположение изглежда напълно логично, като се има предвид непристъпността на Памир и огромната маса хора – различна в различни сведения, но във всички случаи над 500 хиляди бойци, жени, деца и възрастни.

В хрониката за Малката Гоат-си се дават и още подробности. Обикновено нейните жители са били под управлението на Хан (Китай) и са били принуждавани да придружават войските на Хан при походите им срещу *Qiang* (Тибет). Малката Гоат-си е имала кавалерия от две или три хиляди бойци. Те са се различавали етнически както от китайците, така и от тибетците и поради това винаги са оставали в неизгодна (маргинална) позиция.

При прогонването на държавата Гоат-си от хунорите далеч отвъд Памир част от тях са били „възрастни и слаби", за да ги придружат по дългия път през планините, и така Малките гоатси поемат своята съдба, като се установяват на юг към Тибет (**CHIEN**, p.771, 777).

Все пак успешното прекосяване на вечно заснеженото Памирско плато от една значителна маса хора – Големите гоатси (както се твърди, повече от няколкостотин хиляди или дори милион), изглежда и днес невероятно. Това по-скоро трябва да е станало, както други сведения говорят, със заобикаляне на Тиеншан откъм север. Изглежда това приема и Чиен, проследявайки пътя им през 177–176 г. пр.Хр. по текста на „Account of Fergana" *(Records of the Grand Historian)* по долината на река Или (**CHIEN**, p.773- *3-3*).

Според сведенията на *История на Вей (Wei Shu)* за

Голямата Гоат-си се говори вече по времето на *Yu Huan* отвъд Памир (Кушанската империя) и че е поддържала редовни връзки с Китай. Казва се за нея, че градовете и дворците в тях са също като тези на *Da Qin* (Римската империя); че цветът на кожата на хората е червеникаво-бял, че са изкусни стрелци и ездачи (**CHIEN**, p.771-772).

Пури пише, че кушаните не са били нито тюрки, нито монголи, а са спадали към *иранците*, по-точно към някакъв клон на *скитите* или *саките*. Според него имената Kadphises, Kaniska, Huviska до известна степен могат да се обяснят с иранското *kada* (остен), а *hu* от *Huviska* би могло да се изравни със *su*, означаващо добър. Пури не пренебрегва предположението на *Eugen Hultsch* (1915), че кушаните имат тюркски произход, като сравнява *Kujula* с *Guilu* (силен), а *Yavuga* с тюркското *Jagbu*. По-нататък Пури коректно привежда и мнението на *J. Kennedy* (1912), който се основава на антропологически белези и облекло, за да смята, че това са типични хора от Туркестан.

В своя изчерпателен преглед на различните вижданния за принадлежността на кушаните Пури се спира още и на *Sten Konow* (1914), който също твърди, че те са били от *ирански произход* независимо от титлите, които носят техните владетели. Титлата *Yavuga* кореспондира със *Zauva*, използвана по-рано от *Saka Patika*.

Китайските извори смятат (както пише Пури) етническия произход на юеджите за монголоиден, докато Пури преповтаря, че кушаните са само едно от петте племена на *Yab-gou*, или един от петте родове, покорени от *Ta-yueh-chi* (Големите гоатси) при нахлуването им в *Ta-hia*. Вследствие на това се допуска от някои, че кушаните са сродни на монголите *(H. Zimmer, 1955)*. За противното обаче говорят изображения и портрети по монетите, които насочват към *кавказоидни черти (John M. Rosenfield)* (**PURI**, p.2, 3).

Пури посочва надпис, споменаващ принц Guduvhara-Gondophernes от 103 г. сл.Хр., който може да се отъждестви с владетеля на Кушана в надпис от *Taxila* (136). Намерените монети показват неговата връзка с последния гръцки цар *Hermaeus* и това обстоятелство, според Пури, остава да бъде обяснено. По-нататък освен от *Kujula Kadphises (Ch'iu-Chiu-Ch'uch)* има монети и от *Kujula Kara Kadphises*. Възможно е двамата да са идентични. Неговият син Yen-Kao-Chen е смятан за победителя на Индия, който назначава генерал, за да я управлява.

Връзката между *Kujula Kadphises* и *Hermaeus* подробно се коментира от Пури. Той изтъква, че сред учените тя се разглежда по различен начин. *Tarn* се спира на монети на *Hermaeus – Kujula Kadphises* и достига до извода, че *Kujula Kadphises* е потомък на кушанския владетел *Yavuga Miaos*, който е бил женен за близка роднина на *Hermaeus*, и на това основание *Kujula Kadphises* нахлул в *Oromisadae* и се провъзгласил за негов владетел по право на наследство.

Други учени виждат съществена разлика в периода, през който двамата владетели са могли да бъдат заедно. Това се обяснява с обстоятелството, че тогава Кабул е бил в ръцете на *Pahlavas.*

Bachofer отрича идентичността на Hermaeus с посочения в *Chien Han-su Yen-Mo-Fu*. Той предполага, че Hermaeus продължава да управлява и през второто десетилетие на I в. сл.Хр.

Narain допуска вероятността още в зората на своето управление Хермеус да е загубил владенията си северно от Хиндукуш, може би от някого от предшествениците на *Kujula Kadphises.* Когато последният завладява Кабул от *Pahlavas*, той сече монети с лика на Херакъл.

M. G. Pai допуска, че според типа на монетите на

Hermaeus може да се смята, че е бил съвременник на *Kajula Kadphises,* който е управлявал докъм 50–55 г. сл.Хр. (**PURI**, p.20-23).

Kujula Kadphsises имитира бюста на римски император по добре познати монети, които сече. Сред учените има различни мнения за идентичността на този император. Обикновено се смята, че е Август, но също има мнения и че е Клавдий (*Allan). Basham* допуска тази имитация да е подражание на някои от *динарите* на Август.

По-нататък Пури се спира на сведението на *Hou Han-su за Yen-Kao-Chen (Wima Kadphises)*, който наново „завладява" Индия. Намерени монети, които напомнят на *Soter Megas* (Великият Спасител – *Antiohus I,* 324–261) в районите на Кабул, Пенджаб и Кандахар, показват символи и белези, характерни за *Wima Kadphises,* и няма съмнение, че те съответстват на неговото време. Изобилието на находки от тези монети в обширни райони от *Peshavar* до *Mathura* потвърждава дълготрайно и мощно управление на този владетел там (**PURI**, p.24-26).

Sten Konow, цитиран и коментиран от Пури, допуска *Kujula Kadphises* да е роден към 15 г. сл.Хр. и след като успява да разшири своята власт над империята на юеджите, става техен цар и започва да сече свои монети (**PURI**, p.29).

В гл. 118 на *Hou Han-su,* основана на доклада (малко преди 125 г. сл.Хр.) на генерал *Pan Yung*, завърнал се в Китай около 100 г. сл.Хр., се четат сведения за страната на *Yueh-chi,* които се отнасят за началото на второто столетие сл.Хр. Историята започва с изпратения от император *Hsien Tsung* през 74 г. сл.Хр. генерал *Pan Chao,* баща на *Pan Yung*, в тези райони със задача да смири враждебни на Китай племена, които са застрашавали търговските пътища през Тарим и Памир (**PURI**).

Близо две столетия след подчиняването на Гръко-Бактрия кушаните продължават да усвояват заварения и разрушен от тях градски живот. През II столетие след Христа при управлението на династията *Канишка* се замества използваната дотогава кушанска монархическа титулатура – както индо-скитската *махараджа раджа тираджа* (цар на царете), така и гръко-бактрийските титли – с персийската *шаонаношао* (цар на царете). Отпадат и гръцките героически и божествени персонажи от кушанските монети, заменени с ирански. Гръко-бактрийската писменост и език са заменени с ирано-бактрийски (**ДИМИТРОВ, Д. 2**, с.33).

Исторически извори показват съществуващи връзки на Кушанската империя с държави и владетели със значително място и влияние в развитието на събитията на тогавашния свят. Това е особено ярко отбелязано по така наречената от нас *Южна дъга*, която обхваща земите и народите от Средиземно море до Индия; просторния коридор, който наскоро след това се превръща в империя на арабите.

По времето на *Ардашир I* в неговия двор пристигат едновременно на посещение владетелят на Кушана заедно с царете на *Turan* и *Mekran*, за да изявят своята покорност и подкрепа за интересите му на изток. Според някои от учените е възможно зад названието *Vehsajan* да стои кушанският цар *Васудева* и той да е споменатият от арменския ранносредновековен историк Moses Khorenatzi (Мойсей Хоренски, V в.), в неговата *History of Armenia* (**PURI**, p.58). Напомняме, че Ардашир I, основателят на Сасанидска Персия, е коронясан през 208 г. сл.Хр. за цар на персите *(Firuzabad)*, а след победата си над партите от 224 до 241 г. – *цар на царете* на Сасанидска Персия. Кога точно е станало посещението на владетеля на

Кушан при Ардашир I, не е казано точно, но няма съмнение, че това е било през началните десетилетия на III в.

В приведените сведения от различни извори (предимно китайски), които намираме в труда на Пури, особено значение има богатата информация на споменатия от нас по-горе будистки поклонник *Hsuang-tsang*. Световноизвестният синолог Джоузеф Нийдъм често се спира на неговите пътеписи (**NEEDHAM 1**, p.126; **NEEDHAM 2**, p.406, 408, 423; **NEEDHAM 4**, p.139, 197-198; **NEEDHAM 5,1**, p.148; **NEEDHAM 5,2**, p.201-202; **PURI**, p.7, 79). За него пише и Нанси Х. Дюпре. Тя подчертава, че този китайски поклонник – пътешественик и историк, е посещавал през VII в. днешния град *Balkh* **тъкмо** преди нахлуването там от запад на новата религия *ислям*. И допълва, че в древността (между 1000 и 600 г. пр.Хр.) там е поучавал *Зороастър*, през V в. пр.Хр. е чествана *Anahita* – богиня на река Окс до идването на Александър Велики, който избира града за своя база, а сетне, в началото на нашето време, по времето на Кушана се възприема будизмът (**DUPREE**, p.1)

Тези пътеписи на будисткия поклонник Hsuang-tsang при многократните му пътувания от Китай до Индия (629–645 г. сл.Хр.) са включени в китайската хроника His Yu-chi по времето на великата династия *T'ang*. Те описват заедно с другите изключително важни наблюдения, факти и това, което е представлявала по него време Кушана. Той споменава за владетеля на *Ch'ien-t'o-lo* (Gandhara) *Chia-ni-se-chia* (Канишка), който е разширил своята територия **източно от Памир** *(Ts'ung-ling)*, като управлението му достига до района западно от Жълтата река (**PURI**, p.7; **ДИМИТРОВ, Д. 3**, с.83). Очевидно през II в. сл.Хр., за някакъв неопределен по време период, Таримската котловина е била завладяна от Кушана.

Hsuang-tsang преминава през земите на древна Бактрия, тогава Кушана, преди да бъде покорена от арабите. Той все още пише за града с името *Бактра*, който едва след това, завзет от арабите, вече се именува *Балх* (**MOSHREF 2**, p.1).

На монетосеченето в Кушанската държава се отдава заслужено внимание. Както навсякъде в Античността, така и тук откритите монети позволяват да се търсят отговори на въпроси за хронологията, икономиката и връзки с други близки или далечни страни. *Puri*, базирайки се на *S. K. Dikshit,* пише, че за силното влияние на Индия при възникването на Кушана още по време на предшествениците на Канишка може да се заключи по откритите *златни кушански монети* от преди Канишка (**PURI**, p.32).

В изчерпателно изследване на монетосеченето в Кушанската империя Пури (1957) подчертава за пръв път връзките между оригинали от Римската империя и тяхното приспособяване за използване от кушаните в периода между първото и началото на третото столетие след Христа. Изводите показват как *Wima* подражава на *Траян*, *Kaniska* на *Адриан* и *Huviska* на *Антонин Пий* (**PURI**, p.46). Според него изглежда странно, че след *Евкратид* абсолютно не са известни златни монети на индо-гръцките владетели, включително и на Хермес. Кушаните обаче започват да секат систематично златни и медни монети за нуждите на разширяващата се империя и международните търговски контакти. Все пак, сравнението на стандартите на монетите на Кушана и римските показва определени различия. През целия период на Кушанската история монетите им запазват непроменено тегло от 123,2 grains (около 8,0 грама), докато римският стандарт от времето на Цезар е 133,9, а на Август – 126,7 grains (grain = 0.065 grams).

Монетите на първия кушански владетел *Kujula Kadphises* са само медни. Те са от няколко типа – „Бюст на Херакъл и Хермес“, „Бивол и бактрийска камила“, „Образ с диадема и владетел на трон“, „Седящи Буда и Зевс“, „Глава на Август със седящ цар и македонски воин“. След това *Wima Kadphises* въвежда вече и златните монети заедно с медните. Доскоро от него бяха известни само няколко бройки сребърни монети (**PURI**, p.161-162, 164, 167).

Както посочихме, вече към средата на VII в. последователни вълни от арабски набези слагат край на Кушана – Кушанската или Индо-Кушанската империя. Наложената религия изменя из основи начина на живот, изграждането на култура и обществено устройство. Страната се приобщава трайно към света на исляма. Смята се, че точната година за това събитие е 651 г. сл.Хр., както пишат цитираните по-горе Брегел и Браун.

ИМЕОН – БАЛК – МИХАИЛ СИРИЙСКИ

По отношение на опитите и внушенията за търсене на древната прародина на българите в територията на днешен Афганистан, назоваван от някои съвременни български автори „древна Балхария“ и понякога свързван с писанията на Михаил Сирийски за планината Имеон, откъдето българите потеглили за Балканите, смятаме да споделим следните обстоятелства:

1. Преди всичко подчертаваме, че не трябва да се очаква цитираните по-горе в изложението ни древни автори както от средиземноморския свят, Близкия и Средния изток, Индия, така и от древен Китай и другаде, да изчерпват всички възможни исторически извори, които единствени съдържат сведения за Бактрия – Гръко-Бактрия – Кушана (част от което е днес Афганистан). Вероят-

но е науката да се обогати с още, засега непознати документи, които да разкрият непознати факти и подробности за историята, обитателите и културата на това забележително място в Средна Азия. Земята все още крие много от своите спомени.

2. Науката дълбоко съжали за унищожените от човешка интервенция в днешно време хиляди глинени плочи с все още не напълно, а само частично разчетени клинописни надписи. Очакваме, че все пак ще се появят и други нови открития. Забележителният случай с чудната находка Ай Канум е основание за подобни надежди.

3. Съществен факт е, че в съчиненията на древните историографи от всички страни на Запада и на Изтока, както и във всички познати други анонимни писмени паметници като надписи, монети и други подобни от целия период на Античността, в които се засягат безбройните не само исторически, но и легендарни събития и предания за Бактрия, Гръко-Бактрия или Кушанската империя, тази страна **не се свързва с планината Имеон, нито с Балх (Балк), нито с Балхария.**

Основен въпрос, който трябва да намери отговор, е къде е точното географско място на планината *Имеон*. На този въпрос има за съжаление различни отговори и предположения.

Известният шведски учен пътешественик Свен Хедин, като тълкува и коментира атласа на *Deliste,* конкретно картата на Средна Азия *„Carte de Tartarie"*, пише, че Имеон е гигантската планинска верига между *Aksu* (Аксу) и *Cucia* (Куча), която представлява *Imaus mons*, посочена от *Ptolemaeus* (Птолемей, II в.) в Западна *Scythia* като *Intra Imaus* за разлика от Източната *extra Imaum monten* (**HEDIN 1937**, S.248). Видно Хедин определя разположението на Имеон с няколко съвсем конкретни съществуващи и до днес географски дадености. Това са селищата Аксу и Куча (Бо) в южните подножия на Тиеншан (Тенгридаг). Както ще имаме възможност да спрем вниманието си по-нататък, това са две от най-значимите градове държавици в Тарим, просъществували още от къснобронзовата ера до днес.

Ератостен (276–194 пр.Хр.), един от учените библиотекари в Александрия, посочва източните предели на завоеванията на Александър Велики – реката Ганг и Хималаите *(отбелязани от него с названието Imaus)* (**MALLORY 2000**, p.47). Тук очевидно мястото на Имеон се определя далеч по на юг и на изток. Но и това разположение, дори и да бъде възприето, не може да се свързва с географското място на древна Бактрия. Както индийската река Ганг, така и Хималаите са извън историческата сцена на Бактрия и Гръко-Бактрия. Отвъд (на изток) от Хиндукуш няма нито местност, нито новоосновано селище, които да се свързват с исторически събития до първите столетия след Христа – до процъфтяването на Кушанската империя.

Кратко определение за мястото на планината Имеон, за съжаление без обосновка, ни предлага Добрин Денев, цитирам: „Имеон се знае къде е – на територията на днешен Афганистан" (**ДЕНЕВ**, с.189). Известно е обаче, че освен най-южните части от Памир и долината Вакхан, останалите планински вериги, които се докосват до днешен Афганистан, са добре познати през всички периоди от най-ранната Античност. Това са малка част от Каракорум и отделящата от река Инд, спускаща се от север на юг „сравнително ниска" планинска верига Хиндукуш, известна с многократно споменаваното название *„Paropamisadae* – Hindu-Kush". Място на територията на днешен Афганистан за планина *Имеон* изглежда просто няма.

Обстоен отговор на проблема за местоположението на Имеон търси и Димитър Ил. Димитров. Повод за това са многобройните позовавания на хрониката на Михаил Сирийски от различни автори в нашата страна и опитите за определяне древната прародина на българите.

Димитров, в опит да систематизира проблемите, пише, че „... концепциите и теориите за произхода и историческия път на българите са твърде различни – индоевропейската, наречена *памирска* теория на Петър Добрев и *хунорската* или *таримската,* разработена от Димитър Съсълов, която е в центъра на научните търсения и на днешните му последователи...“, и продължава „... тези различия са изкуствено създадени и поддържани и например от географска гледна точка те не могат да бъдат защитени... “, и по-нататък това „... беше географската разпределителна линия между двете теории – къде трябва да се определи местоположението на планината, която древните народи са наричали Имаус (Имеон)“.

Димитров намира географското разположение на планината Имеон в Британската енциклопедия: „В древната география *част* от дългата планинска верига, която отделя руски ‘Тюркестан’ от ‘независим’ Търкестан (днес Китайски Тюркестан, или Тарим – б.р.), с чиито **размери и посока древните географи не са били добре запознати.** Според тях тази планинска верига е разделяла Скития на две части – Скития от вътрешната (западната – б.а.) страна на Имаус (Имеон) и Скития от външната (източната – б.а.) страна на Имаус (Имеон)... Птолемей описва Имаус (Имеон) като планинска верига, насочена от север към юг и след това към изток. Пинкъртън твърдо определя Югоизточен Имаус (Имеон) като Хималех (Хималаите на древните индийци)“ (дословен цитат) (**ДИМИТРОВ, Д. 5,** с.239 и сл.).

Димитров предлага и карти на тази част от Средна Азия – Памирския възел, които възпроизвеждат древните описания. В карта 2 (Орбис Птолемей, средата на II в. сл.Хр.) Димитров обяснява, че Паропамисес е поставен на мястото си на запад от Памир и Хиндукуш, от които пък на изток отстои Имаус (Имеон). Имеон продължава от тази точка на север, там, където се намират днешните планински вериги на **Тиеншан** и Алтай. На мястото на днешните Хималаи е поставено името Емоди.

Карта 3 (Ориенс, средата на I в. сл.Хр.) – Имаус (Имеон) е идентифициран с днешен **Тиеншан,** Емоди – с Хималаите.

Карта 4 (Орбис Ветерибус Нотус) – Димитров смята, че това е „особено важна карта, тъй като пряко указва една географска даденост, която ще намерим упомената в свидетелството на Михаил Сирийски за преселението на **част от българите през VI в.** Тук не само са отъждествени Имаус (Имеон) с **Тиеншан** и Емоди с Хималаите“, но е дадено и делението (на Скития) (**ДИМИТРОВ, Д. 5,** с.242).

Изследването на Димитров достига до установяване на идентичност на Тиеншан с Имеон, което намерихме и в посоченото по-горе съчинение на световноизвестния учен пътешественик Свен Хедин. Забележителното в географското локализиране на *Imaus mons* (Имеон) от Свен Хедин намираме в следните обстоятелства:

1. Посочените градове Аксу (Бяла вода) и Куча (древно Бо – бял, блестящ, може би и *български?*) се намират в южните подножия на Тиеншан, и то под нейната предпланина, и до днес наричана *Bo-shan* (Бялата планина). Това е всъщност Таримската котловина.

2. На същата подпланинска яка са разположени още два географски обекта, които, благодарение на запазени-

те им и до днес първоначални имена, имат особено значение за настоящата работа. Още през 1936 г. Димитър Съсълов съобщава за съществуването на селището *Болганди* или *Болгарди курган* и го пояснява като Българското гробище. То се намира на около 400 *ли* (~200 км) западно от Аксу в тясна долина на река, протичаща от Памир, която се влива в реката Тарим недалеч от Аксу. Селището се намира в действителност в почти същата посока, очертана от Аксу и Куча, по подножията на Тиеншан в Таримската котловина. Вторият град, за който пише Съсълов, е пак по същата южна пелена на Тиеншан. Това е градът *Бугур* или *Бугюр* източно от Куча. Този град има определено стратегическо местоположение и място в историята на Таримската котловина, като носи същото име и до днес (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.235). За същия град – Бугур, във връзка с различни събития пишат още мнозина автори. Забележителният шведски учен Гунар Яринг публикува пространно изследване, посветено на географските названия на места в Централна Азия – районите на *Лопнор* и *Тарим*, които са отбелязани в дневниците и публикациите на Свен Хедин. Той пише: *bugur*, *Bughur* = селище*; Bughur* = планина е предтюркско название? (**JARRING**, p.76). За неоспоримото административно и военностратегическо значение на местоположението на Бугур може да се заключи и по участието му в китайската история главно през I в. пр.Хр., отразено в хрониките на Хан. През последните години на II в. пр. Хр. генерал *Dsi-su* ръководи настъпателните походи на Китай за овладяване на Тарим. Малките държавици там без изключение са покорени от превъзхождащите ги сили. Значителна съпротива оказва Бугур, или както го разчита Де Гроот, ***Bukur*** или ***Pukur***, по-късно наименуван от китайците ***Lun-tai***, заедно със заобикалящия го район.

В Де Гроот намираме още, че *Pukur* се намира на пътя към града *Ku-tsa* (Куча) и оттам към *Karashar* и че е обграден с крепостни стени, като добавя, че Пукур е съвременният град Бугур (**DE GROOT 1926**, S.36-39, 45, 72, 83, 85, 143, 144, 145; **ATLANTE**, p. 97-98, 104 – E 77.30, N 41; **HEDIN 1936**, S.128; **HEDIN 1939,** S.112; **JARRING**, p.22, 25, 76, 267, 391; **MAU-TSAI,** S.10 ff).

Все пак трябва да подчертаем, че разликата от „географска" гледна точка между *ПАМИРСКАТА* и *ТАРИМСКАТА* теория не е „изкуствено създадена и поддържана", както пише Димитров. Димитър Съсълов във всички свои трудове (особено тези, посветени на прародината на българите от 1936, 1939 и 1957) не се е опирал и не споменава за разказа на Михаил Сирийски, и още по-малко търси местоположението на планината Имеон (която също никъде не споменава) за географско определяне на най-ранните места, обитавани от българите. И ако изследването на Димитров за Имаус (Имеон), цитирано непосредствено по-горе, не заличава различията по оста П. Добрев – Д. Съсълов (последният просто никога за нищо не е спорил с Добрев – двамата са писали в различни времена), то ситуирането на планината Имеон на картата на Средна Азия, заедно със записаното от Свен Хедин потвърждава тъкмо **Таримската теория**!!! Тъй или иначе съчинението на Михаил Сирийски е определен, неоспоримо съществен принос към изясняване на историческите, но и легендарни сведения за нашата *прародина.* Това обяснява необходимостта да съсредоточим понататък вниманието си върху следващите редове, посветени на някои оспорвани факти от това свидетелство.

С Михаил Сирийски нашата историография се запознава най-напред благодарение на трудовете на патриарха на историята на Българското средновековие проф.

Васил Златарски. През 1903–1904 г. е открит „сирийският първоначален текст на Михаиловата хроника“ и издаден в превод от *J. B. Chabot, като* преди това я предоставя на известния историк *Marquart.* Златарски разглежда и коментира хрониката сравнително скоро след това в статия от 1915 г. Предвид обстоятелството, че двамата учени, Маркварт и Шабо, предлагат два свои превода на текста – на немски и на френски, Златарски последователно се спира и на двата, като дословно ги цитира, превежда на български и анализира. Естествено основните сведения са **откъде българите** потеглят за Балканите (коя е вероятната им прародина) и **кога** е станало това. Съгласно текста на Маркварт това място е „... *aus dem inneren Skithien... jenseits des Gebirges Imeon...*“, а според превода на Шабо от „ ... *de la Scythie interieure... depuis les defiles du mont Imaeon...*“, или на български (Златарски): „... от вътрешна Скития... от отвъд планината Имеон...“, а според Шабо „... от проходите, теснините на планината Имеон...“ (**ЗЛАТАРСКИ 3**, с.53-55).

Златарски естествено издирва конкретното място, от което *Skithes* (българите) трябва да са започнали своя път към Европа в описанията на цитираните два превода. Той се позовава на Птолемей (цитат): „... който разделя Скития на две: вътрешна и външна с планина Имай (днеш. тур. **Тенгри-даг,** Тян-Шан в Средна Азия), т.е. Скития на запад и Скития на изток от тая планина, която според старите писатели се простирала далеч на север към Урал“. И продължава, че в текста на Агатий се вижда ясно, че трябва да разбираме страната на запад от Имай, и мисли, че „... в случая преводът на Шабо се явява по-верен и по-точен, отколкото оня на Маркварт“ (**ЗЛАТАРСКИ 3**, с.56-57).

Златарски допълва, че известието не принадлежи на

Михаил Сирийски, а е „... заимствано от друг, по-стар автор... който може да бъде само Дионисий Телмарски, монофизитски патриарх в Антиохия от 818–845 г.“ Така в заключение Златарски твърди, че (1) събитията са станали не в VI, а в VII в.; (2) сведението е могло да бъде съставено в IX в.; (3) че „... поради своето изкуствено построение, което не отговаря на истинския вървеж на събитията, то **не може да има първостепенна историческа стойност**“ (**ЗЛАТАРСКИ 3**, с.61, 66).

Иван Венедиков, като се спира на хрониката на Михаил Сирийски за разселването на част от българите, т.е. прабългарите, „... по времето на император Маврикий (582–602)“, стига до извода че: „... легендата за произхода на тези българи е **измислена**, но заселването им в земите на империята може спокойно да бъде исторически факт“ (**ВЕНЕДИКОВ**, с.8).

В краткия текст, предоставен ни от Васил Гюзелев, предполагаме да е допусната печатна грешка. В превода на сведението от Михаил Сирийски пише, че тримата братя излезли от Вътрешна Скития и пътували 60 дни, **„... докато достигнали до планината Имеон...“** (**ГЮЗЕЛЕВ**, с.72).

От своя страна Петър Добрев, като се спира на хрониката на Михаил Сирийски, започва с твърдението (цитат): **„Всички** древни летописи, които са споменавали откъде произлизат прабългарите, **в един глас твърдят**, че преди да дойдат при Кавказ, те са живеели на изток при планината Имеон... Тези хора бяха наречени **от ромеите** българи“ (**ДОБРЕВ**, с.85) Две неща от този цитат звучат странно, като предизвикват съответни въпроси. Първо – освен Михаил Сирийски, кои са останалите ***всички*** **древни летописи,** които **в един глас** твърдят, че прабългарите са живеели при планината **Имеон.** И второ

– кой е нарекъл тези хора „българи“ – ромеите ли, или това е тяхното собствено име?

Трагично загиналият преди няколко години проф. Рашо Рашев се спира в своя статия на условията, при които е станало заселването на българите на Балканите. Той привежда както *домашното*, така и *византийското* становище и изрежда основните писмени документи в историографията. При съпоставяне на различните разкази Рашев намира, че докато в повечето съчинения „... реалната историческа картина не е съвсем размила очертанията си, у Михаил Сирийски през XII в. е развита в обстоен разказ. Обаче вместо към Константин IV Погонат, разказът е отправен към управлението на Маврикий“. Рашев припомня, че В. Н. Златарски е бил склонен да смята, че вероятно в разказа за Булгар се визира преселението на Аспарух и че в основата си той би могъл да отговаря на историческата истина. След като анализира политическата обстановка и отношенията през X в. между българската държава и Византия, Рашев продължава: „... Разказът за Булгар, появил се във Византия през средата на X в., е по-скоро опит да се подмени историята с **легенда**... “ и по-нататък: „... успоредяването на Булгар с Аспарух е **опит за историческа фалшификация**... търсене на исторически аргументи за решаване на политически проблем...“ (**РАШЕВ 2006**, с.3, 17-18, също и по-рано (2001), когато пише, че разказът на Михаил Сирийски е „... късна недостоверна версия за ранната история на прабългарите“ (**РАШЕВ 2001**, с.11-12, 55, 147 и сл.).

На древната прародина на българите в Средна Азия и историческите сведения за тях посвещава много свои изследвания историкът Петер Юхас. Той пише, че дори в края на VII в. племето кучи-булгар (коцагири) живее сред тюркско-българските племена на север от Сарма-

тия, но „... **старата им родина** е локализирана от В. Хаусиг в **района на град Куча.** Същият се намира в Средна Азия или по-точно в Източен Туркестан край пътя Кашкар – Нами...“ Това място е точно в южното подножие на Тенгридаг (Тиеншан) – Таримската котловина. Към забележителния град Куча (Бо) вече по-горе имахме случая да насочим поглед, а и по-нататък ще се спрем повторно. Това, което намираме за най-съществено в писаното от Юхас, е обстоятелството, че именно районът на Куча в Тарим е прародина на българите (или поне на една част от тях). Юхас отделя внимание и на хрониката на Михаил Сирийски, като посочва, че дори до края на VI в. от този район (вече има предвид средното течение на Сърдаря) продължават да се придвижват към Европа закъснели вълни на тюркско-български племена (**ЮХАС**, с.212). Тук би могло да се добави само, че „... средното течение на Сърдаря“ няма как да се идентифицира с Амударя и разположения в близост до тази река град Бактра (по-късно Балк – Балх) и държавата Бактрия – Гръко-Бактрия – Кушанска империя. Споменатите от Юхас „тюркско-български“ племена откъм края на VI в. по река Сърдаря (древен Яксарт) **не могат да отговарят** на предложените от редица съвременни автори *българи*, които да са обитавали районите на Амударя (древен Окс) и Бактрия (Балх, Балхара?) и оттам да са същите, които по сведението на Михаил Сирийски са потеглили за Европа по времето на византийския император Маврикий.

Г. Острогорски припознава *John of Nikiu* – епископ в края на седми век в Египет, автор на „много важната“ история на света, като действителния съставител на известната „ценна“ хроника на *Михаил Сирийски* (**OSTROGORSKY**, p.81). Това становище на видния византолог се различава от изказаното мнение на Златарски по отно-

шение на първоначален автор на сведението на Михаил Сирийски от XI в., а именно – *John of Nikiu,* VII в., според Острогорски, а Дионисий Телмарски, IX в., според Златарски. Във всеки случай това различие едва ли може да се отрази съществено при анализиране на самото съдържание на текста. И в двете мнения се утвърждава, че Михаил Сирийски е използвал по-стар извор.

Обяснимо е изкушението, което изпитваме, да произнесем нашето пристрастно мнение по основателността на някоя от различните хипотези и предположения в разнообразните анализи на хрониката на Михаил Сирийски. Това обаче ще предоставим на любезния читател.

Смятаме, че не е достатъчно за идентифициране на прародината ни да се търсят единствено географски белези или подходящи съвпадения в топонимията, аналогии и сведения. Следващите редове са посветени на редица други особености. Те, както искаме да вярваме, в своята съвкупност могат да посочат най-приемливото предположение, лишено от противоречия.

ЕВРАЗИЯ – СЕВЕРНИЯТ СТЕПЕН КОРИДОР

Другата връзка на човешките общества между Европа и Азия се простира по дължината на степни райони, граничещи с неприветлива студена ивица откъм север – тундра и тайга.

От Европа в посока към Централна Азия се простира и степният Северен коридор. Той води общо взето от устието на река Дунав, северно от Черно и от Каспийско море на изток до планините на Алтай. Движението на племена, народи и съюзи през хилядолетията е било и в двете посоки – както откъм запад, така и откъм изток. Този *СЕВЕРЕН СТЕПЕН КОРИДОР* представлява историческа алтернатива на Южната дъга от Средиземноморието до река Инд.

Задоволителна светлина върху човешкото присъствие в праисторически времена хвърлят резултатите от археологическите разкопки в тази част на Евразия.

Главно руски и съветски учени са извършили мащабни археологически проучвания на обширната територия на ***Лесостепния коридор на Евразия***. Заслужава да се споменат имената на С. А. Теплоухов, Г. Дебец, С. В. Кисельов и още много други. Благодарение на обилния археологически материал и задълбочената му интерпретация отдавна е всеобщоприето съществуването на определени периоди в историческото развитие на човешките

общества в тази част на Азия. Това са ***културите афанасиевска*** (до 2000 г. пр.Хр.), ***андроновска*** (до 1500 г. пр. Хр.) и ***карасукска*** (докъм 1000 г. пр. Хр.) (**ЮХАС**, с.105, 106, 107, 109, 114, 116, 128, 129, 132, 133, 142).

Евразийският степен пояс, според Наталия Шишлина, представлява полусух тревист коридор, който се простира от Черно море до Монголия и достига плодородните райони между планинските хребети и пустините към юг. Още от късното трето хилядолетие преди Христа оазисните селища в Централна Азия започват изграждането на иригационни структури, комплекси от укрепени сгради *(qala)*.

Съществува консенсус, че най-рано пастирството е възникнало в западните части на степите на Евразия. Развитието протича тук от енеолитните култури на Средни Стог и Хвалинск (IV хилядолетие) близо до Волга – между Долен Дон и Волга, в съседство с Черно море.

Към средата на III хилядолетие стотици погребални могили – кургани, внезапно се появяват в западните степи на Евразия, от България до Уралските планини.

Периодът около 1900 до 1750 г. пр.Хр. е време на голямо движение в степите на Евразия. Засилва се производството на метал в Кавказ. Пастирството в Евразия влиза първо в контакт с оазисните селища на Централна Азия. Появата на *късия лък* осезателно подсказва присъствието на ездачи стрелци (**SHISHLINA**, р.222-224, 226).

Във всеки случай не всички общности от енеолита в Азия са продължили своето развитие от прехранване с лов към обработване на земята. Много групи, населявали степите на Сибир, край Кавказ, Алтай и Аралско море, остават до късно с основното си занимание – номадско скотовъдство. Тези хора от различен племенен произход

в източниците са наричани обобщено главно *скити*. Те създават своя култура, позната с изключителна изящност на художествените изделия, по-специално от метали, преимуществено злато. Типично е изграждането на погребалните могили *курган*, в които заедно с починалия са погребвани и жертвени животни, а по-рядко и жертвени хора (**SILLOTTI**, р.274).

Около 1900 г. пр.Хр.в Западен Туркестан вече започват да се усвояват и пустинните области от най-ранните оазисни поселища на Бактрия и Маргиана. Добиват се мед и медно-калаен бронз (**SHISHLINA**, р. 230-231).

Тази интерпретация на Шишлина се споделя от мнозинството учени. Дейвид Антъни, който изследва историческото развитие в източните предели на Евразия и Централна Азия, смята, че обществата от тези степи в най-източните си части – докъм Алтай, още от най-ранната бронзова епоха са имали контакти с населението на *Xinjiang* (Тарим). Степите са представлявали не само *еднопосочен коридор* от запад на изток, а всъщност МОСТ с реален потенциал в динамиката на историческото развитие на Евразия. Допреди около 2000 г. пр.Хр. степите на Евразия са били засти от населения с различни култури, разнообразни по своя произход, икономика, технологии, погребални обичаи и видове керамика (**ANTHONY**, р.94).

От гледна точка на етническата идентификация Еверет Уилър определя скитите от Азия като комплекс от иранскоговорещи племена, които са обитавали просторната територия на Централна Азия между Уралските планини, Казахстан и планинските хребети на Алтай в Южен Сибир през третото и второто хилядолетие. Скитите обаче, за които раказва Херодот, са този народ, който населява областта от Истър (Дунав) до дълбоко в Централна Азия. Източните скити от *Amyrium,* които заедно

с бактрийците се включват в армията на Ксеркс (480), са наричани *саки*, тъй като персите са назовавали всички скити така. Гърците са наричали „иранското“ население северно от Черно море и Аралско море *скити*, а персите *саки*. Все пак Херодот ни съобщава, че скитите са наричали себе си *Scoloti*. В известния триезичен надпис от Бехистун се говори, че Дарий I е провел военна кампания срещу саките (520–519) – *'Saka haumaragva' и 'Saka tigraxauda'* (саки, носещи шапки със заострен връх). А за масагетите се казва, че не са скити (**WHEELER F**, p.756, §2; **WHEELER G**, p.759, §1, §2).

Населението на степния коридор се дели на две групи, дефинирани от географското разположение – едните обитаващи западните му части, а другите на изток. Това разделение естествено се отразява на материалната, духовната и художествена култура и причинява големи различия в обичаите и развитието на тези общества (**NOWGORODOVA**, S.16).

Според Дейвид Антъни предхождащите еволюцията на андроновската култура три хилядолетия дават началото на развитието на „три фундаментални фактора“, които революционират начина на живот в степите. Първият фактор е наследството от по-рано развити общества, населяващи земи извън степната зона, като например отглеждането на два вида опитомени тревопасни домашни животни – крави и овце. Вторият фактор е използването за транспорт на ездитните коне и на колесни средства, което създава възможност за по-успешно придвижване по обширната територия на пасищата. Най-съществената новост е развитието на добива на метали и тяхната обработка – металургията. Тези предпоставки поставят единна основа за народите, обитаващи степите между Урал и Тиеншан, да постигнат успоредно културно развитие в следващите повече от хиляда години (**ANTHONY**, p.95).

Заимстването и разпространението на опитомените домашни животни – крави и овце, от поречието на река Днепър постепенно на изток отвъд река Волга може да се отнесе към 5000 г. пр.Хр. (**ANTHONY**, p.99-100).

Използването на ездитния кон в западните части на степите на Евразия е документирано най-рано в Дерьовка на река Днепър (културата Средни Стог) – (4500-3500 г. пр.Хр.) (**ANTHONY**, p.101). Тезата за опитомяването на коня и използването му за езда и придвижване в западните степи на Евразия около 4000 години пр.Хр. се поддържа и от Денис Синор (**SINOR**, p.742).

Разкопките на Дерьовка – селището и некропола, принадлежащи към културата Стог, са постигнали неочаквани резултати. Съотношението на открития костен материал показва изненадващо 74% от опитомени коне, в сравнение с 19% от телета и едва 7% от овце, кози и прасета (**ATLAS 1999**, p.148).

Най-ранното колесно превозно средство в степите на Евразия се появява западно от Каспийско море в контекста на културата Ямна (3500–2500 г. пр.Хр.). Колите от тази култура са били бавноподвижни, с плътни колела (солидни дискове), най-вероятно теглени от волове. Най-ранната кола от културата Ямна, открита по Долен Днепър, се датира около 2900 г. пр.Хр. (**ANTHONY**, p.102-103).

Според Парпола теглената от волове кола (двуколка) с плътни колела – дискове, е изобретена най-вероятно в древния Близък изток около 3500 г. пр.Хр. Тя се разпространява през Кавказ към Евразия още в следващите две столетия.

Смята се, че чрез културата Pit Grave в Понтийските

степи, датирана около 3500–2500 г. пр.Хр., простираща се до северен Кавказ, колесният транспорт от Близкия изток прониква в Евразия. В района на река Кубан е най-голямата концентрация на погребения с най-ранните коли – 118 от около 250 коли са от тази култура. Парпола предлага културата Хвалинск, по-скоро Pit Grave, да се смята за начало на културата Афанасиево, като е създала условия за придвижване с коли на около 2000 км на изток (**PARPOLA**, p.117-119).

В своя поглед към развитието на племената в северните степи Ренфрю отбелязва, че годините преди 2000 г. пр.Хр. са време на развитие на номадското пастирство с интензивно използване на коня. Според него „... дотогава опитомяването на коня е ставало с цел използването му за храна, по същия начин както овцете и козите, без да бъде използван за военни цели. При разкопките в Дерьовка се установява, че конят е отглеждан с цел храна (*hippophagy*)*"*.

В степите северно от Черно море, включително Украйна, номадското пастирство се развива от IV хилядолетие пр.Хр., основано на интензивно отглеждане на домашни животни. Това изисква развитие на определени земеделски отрасли, като например отглеждането на зърнени култури.

Последните открития (1995) северно от Аралско море в подкултурата *Синтаща-Петровка* датират най-ранното използване на теглена от кон колесница около 2000 г. пр.Хр. Колелата вече не са плътни дискове, а са конструирани със спици. Авторът твърди, че всички други находки от Близкия изток и Гърция, а също и от Западна Европа, са по-късни. Използването на ездитния кон за военни цели става по-късно, отколкото впрягането му в бойни колесници; това в степите на Евразия се

случва около XII-ото столетие пр.Хр., а в Близкия изток и Европа – в началото на I-ото хилядолетие пр.Хр. (**RENFREW**, p.203-205).

Бойни колесници, използвани за лов, са изобразени на известните релефи от Месопотамия, между които: плоча от алабастър „Лов на лъвове" от град Нимруд – столица на Ашурназирпал II (883–859), колела с по 6 броя спици (**MEYER**, S.136); плоча на Тиглатпаласар III (745–727) също от Нимруд, колела с по 8 броя спици; плоча от алабастър – тържествена колесница на Ашурбанипал (686/5–627/6) от Ниневия, колела с по 8 броя спици (**MEYER**, S.189).

Парпола смята, че „... около 1500 г. пр.Хр. (в 1300 г. пр.Хр. по традиционната хронология) културата Андроново се замества от карасукската култура в Южен Сибир, в Централен Казахстан, край долното течение на Сърдаря и Тиеншан". Карасукската култура продължава традициите на андроновската, въпреки че развитието на земеделието и отглеждането на домашни животни променят начина на живот и го правят полуномадски (**PARPOLA**, p.131).

Виктор Меър, като се позовава на Дейвид Антъни, се спира на забележителните археологически резултати от степите източно от Урал, които разкриват първите транспортни съоръжения – коли и колесници, в Евразия. Тези находки обясняват намерените в Таримската котловина колела дискове, съставени от три парчета, подобни като конструкция на онези, открити в Западна Азия и Европа и датирани от третото и второто хилядолетие преди Христа. Масивните дискови колела, разкопани край *Hami (Qomol)* в Източна Централна Азия, се отнасят до сравнително по-късен период – късното второ хилядолетие. Пак по това време се датират колела със спици край езерото Кокунор (**MAIR 1995**, p.283).

В разкопани погребения по Днепър са открити останки на теглени от волове коли, съоръжени с колела дискове, които се датират в периода на третото хилядолетие преди Христа. Тези находки напомнят на по-ранни, датирани около 3350 г. пр.Хр., коли, открити в Полша, също с четири дискови колела (**ATLAS 1999**, p.148).

Коли и колесници двуколки се появяват почти по едно и също време, около 3300 и 3100 г. пр.Хр., в обширни области. За това съдим по запазени писмени символи от късен Урук, триизмерен керамичен модел, открит в Източна Унгария, а също и споменатата находка от Полша.

Този кратък преглед на праисторическото развитие на Северния степен коридор на Евразия през периода от IV до началото на I хилядолетие преди Христа подсказва предпоставките за появата на държавното образувание Скития, и то именно в тази най-западна част на този коридор. Измежду организираните общества по Северния коридор на Евразия, за които има писмени съобщения, за най-ранно трябва да се смята СКИТИЯ.

Изследователят на *Лесостепния пояс на Евразия,* големият учен археолог Б. Н. Граков пише, че първите сведения за скитите (без да се споменава името им) дава Илиадата (Илиада, XIII, 1-7). Към 700 г. пр.Хр. Хезиод от Аскра в Беотия, известен като *първият древен исторически писател (романист)*, разказва легендарни предания за тях. Най-ранните конкретни писмени данни дължим на Херодот, който осветлява географията и границите на Скития, нейния произход, обичаи и религия. Територията на страната се очертава на юг по крайбрежието на Черно море от устието на Дунав до кимерийския Боспор (пролива на Керч), Меотийското езеро (Азовско море) и река Танаис (Дон) (**ГРАКОВ**, с.6). Така Скития се явява най-западно разположената държава по Северния степен коридор на Евразия. През периода на своето съществуване през Античността Скития е в съседство с развитите култури на Черноморския район и през Кавказ – с Мала Азия и Месопотамия. Съседството е обуславяло разнообразни взаимоотношения както в културата и търговията, така и в политически и военен план. Отвъд Дунав са древните Дакия и Тракия, по бреговете на Понтоса изобилстват гръцки колонии градове, а в Мала Азия и Месопотамия се изграждат силни държави и първите империи.

Скитите сами твърдели, че произходът им датира 1000 години преди Херодот, който пише: „... скитите номади... живеели в Азия, но масагетите ги притиснали с война и те, преминавайки през река Араксес, се отправили към **Кимерия**... бягайки в Азия от скитите, кимерийците се установили да живеят на полуострова, където днес е елинският град Синопе“ (**ХЕРОДОТ 2**, с.12 – „11“, „12“). От това сведение не може да се установи къде по-конкретно на географската карта се е намирала първоначалната „родина“ на скитите, откъдето са били прогонени от масагетите. В хода на историята за скитите (кимерийците) Граков привежда по-нататък следните данни: през 714 г. пр.Хр. Саргон II завоюва Урарту и поставя начало на набезите на кимерийци от север към Месопотамия. В отговор Асархадон (681–669) нанася решително поражение на кимерийците. Ашурбанипал (669/8–627/6) продължава успешни действия срещу проникващите от север „варвари“. Историческо събитие със значителни последици за държавното развитие на Скития е походът на Дарий през 515–514 г.пр.Хр. Няколко пъти още през IV в. пр.Хр. Филип II Македонски започвал по-

ходи срещу траките, но крайният резултат е бил само сключени договори за взаимна търпимост. Четвърти век преди Христа според Граков е времето на икономически разцвет на скитската аристокрация. Това е засвидетелствано от археологическите находки в погребения, намиращи се в Долното Приднепровие, „които рисуват картина на необикновен разкош на скитската аристокрация: изобилие на златни изделия от работилници в Боспор". Херодот отбелязва, че златните и сребърни изделия са били предназначени главно за пиршества (**ГРАКОВ**, с.30, 58.).

Общественото устройство на скитите, както се описва от Херодот, още в V в. пр.Хр. се основава на родовите отношения. Скитското царство се е състояло от три части – едното от тях главно, с върховен цар, и две други с „младши царе". Робовладелчеството в Скития е било силно развито (**ГРАКОВ**, с.33-34).

Скитската държава е представлявала в действителност **племенен съюз**, при все че в съчиненията на пишещите за тях фигурират като единна народностна общност скити (**ГРАКОВ**, с.38). Без да се абсолютизира, прието е да се смята, че ако не създателят, то изглежда първият, който назовава името на този „народ" като *скити*, е Херодот.

Войников припомня, че саките – тури, описани в „Авеста" като „турите с бързите коне", са наричани в персийските източници *саки,* в китайските *юеджи,* а в гръцките *скити* (**ВОЙНИКОВ**, с.38).

В езика на скитите се откриват значителни прилики с ирански езици и белези, несъмнено свързани със староирански езикови корени от древния Хорезъм в Централна Азия (**ГРАКОВ**, с.18, 22).

Особено силно влияние в развитието на културата на Скития е оказала Гърция. Още в V в. пр.Хр., когато в

Олбия пребивава Херодот, там е проникнала гръцката писменост, засвидетелствана в надписи на цар Скил(ур). За религията на скитите Херодот разказва, че боговете от пантеона им съответстват на древногръцките: *Табити* (на Хестия – богиня на домашното огнище), *Папая* (на Зевс), *Апи* (на Гея), *Гойтосир* (на Аполон) и *Аргимпас* (на небесната Афродита). Монетосеченето при скитите се появява сравнително късно. Най-ранни се смятат монети от Истрия на цар Канит, III в. пр.Хр., и на цар Скилур от Олбия, II в. пр.Хр. (**ГРАКОВ**, с.10, 12, 36, 81-84).

През Кавказ контактите на скитите с културите на Мала Азия и Месопотамия естествено обогатяват развитието на занаятчийството, особено на художествените занаяти. Търговията, заедно с военните конфликти с Мидия, Урарту и Асирия през VII–VI в. пр.Хр. обясняват намерените в скитски погребения богати съкровища, художествено изработени и украсени, които имат ясно определен произход от Предна Азия (**ГРАКОВ**, с.19, 51).

Скитите са отглеждали, по разказите на Херодот, пшеница, ечемик, просо, лук и чесън. За придвижване са имали колесници (коли). Воювали са на коне (**ГРАКОВ**, с.35-36, 46). „Скитите... нямат нито градове, нито строени крепости... умеят да пускат стрели, както са на кон..." (**ХЕРОДОТ 2,** с.22 – „46-47").

В резултат на разкопки са установени определени ритуални практики, свързани с погребенията на коне в района на Черно и Каспийско море през протоиндоевропейския период около 4000–2500 г. пр.Хр. Малори (1989) показва как конят е бил обект на особена почит в традициите на най-ранните големи могилни погребения. Това съответства на епохата Средни Стог и Ямна (**MAIR 2007**, p.27).

Като пребивава в Олбия в съседство със Скития, Херодот записва сведения за племена и народи, които насе-

лват земи отвъд очертаната от него източна граница – река Дон. Някои от информациите той получава от очевидци; какъвто той споменава Аристеас за *иседоните*, като допълва, че последният „не твърди... че е ходил по-натам от земите на иседоните... и казва, че иседоните са тези, които са му разправяли за тези земи... (на изток)... След река Танаис вече не си в Скития. Първата област, на която попадаш, е на савроматите... втората област държат будините – страна, цялата в гъсти гори и всякакви дървета... нататък плешивите хора... Скитите се разбират с тях на седем езика със седем преводачи" (**ХЕРОДОТ 2**, с. 14, „15-16", „21"). Смята се, че значителна част от описанията на тези племена и хора и техните привички и обичаи са до голяма степен легендарни и въображаеми.

Херодот разказва още, че „... самите глави (на убитите противници), но не на всички, а само на най-големите им противници... позлатяват отвътре и така ги използват вместо чаша" (**ХЕРОДОТ 2**, с.27 – „65").

Преди похода на Александър Велики оскъдните сведения за земите в източната част на степите на Евразия дължим главно на споменатите по-горе легендарни разкази на Херодот. Кир II и следващите персийски военни походи не успяват да проникнат северно от река Яксарт. Племената и народите, населяващи степните области – предимно номади, са наричани с общо име – от гръцките автори *скити,* от персийските – *саки*. Смята се, че техният език (или езици) принадлежал(и) към една и съща група – *източен клон на иранските езици* – белег за индоевропейски произход (**BREGEL**, p.6). Както Херодот, така и другите гръцки автори са имали непосредствени контакти със Скития (в Причерноморието), познавали са техния език, начин на живот и култура и са намерили основания да прикачат същото наименование на племената

в най-източните области на степния коридор на Евразия, на границите с Централна Азия. Хипотезата за действителна близост в начина на живот и културните постижения на тези общества, без да се говори за общо държавно образувание, изглежда сравнително приемлива. Липсата на установени търговско-парични отношения в този обширен коридор се обяснява със свободния номадски и полуномадски характер на стопанството. Това най-вероятно е причината за липсата на парични знаци, необходими при обмена на стоки, а също така и неразвити форми (или заимстване на готови форми) на писменост. И така, въпреки белезите, които обединяват „скитите" по цялата Евразия, специфичното развитие на Причерноморска Скития – държавно устройство, монетна система, възприемане на гръцката писменост, изградени селища – остава изолирано явление, непознато на изток от Урал. Няма съмнение, че обширният коридор на Евразия е представлявал магистрала на движение в двете посоки. Това в период на столетия е способствало за пренос на сръчности и технологии, но само в рамките на действително необходимото за живота на номади и полуномади – коне, коли и силно развити умения в добиването и обработката на метали.

В развитието на художественото творчество на човека е извоювано самостоятелно място за оригиналния ***зверинен стил***. Ако за първоначалните корени на този стил се търсят различни протообразци, то за утвърждаването, развитието, художественото усъвършенстване и разпространението му този стил се свързва определено със скитите.

Елеонора Новгородова пише, че носители на развития зверинен стил са степните народи от времето на скитите. През тази епоха те основават градове по бреговете

на Черно море и в Казахстан и на юг, и на изток в Средна Азия се проявяват при масагетите, юеджите, саките и осуните (**NOWGORODOVA**, S.69).

Влиянията на този стил сър Джон Бордман намира близо до северните граници на древен Китай. Той пише, че „... сред *Hsiung-nu* (Huns) по границата на Китай, и на юг от тях, както и номадите или полуномадските племена от *Ordos plateau* (всички извън Великата стена) е приложена една ясна, своеобразна отличителна версия на широко разпространените *Animal Style arts* на степите. Тук това е стил, при който липсват някои от характеристиките на чистия 'Scythian-Saka' стил, общо взето отбягващ отделните обособени части на животното, но с готовност да включи и човешки образ". В находки от IV в. пр.Хр. от съседния Алтай (находките в Пазирик), заедно с по-силно изразен типичен зверинен стил се откриват дракообразни елементи, използвани особено за глави на стилизираните зверове. В източните степи и в Ордос бронзови изделия имат изображения на дракони от типа на времето на Западния *Han* (Китай) (**BOARDMAN I**, p.136).

В резултат на разкопките на „Царските могили" край Пазирик (Руденко 1953) и след изследване по метода на С-14 се установява датировката на погребенията около V–IV в. пр.Хр. Там най-рано са открити и мумифицирани „европоиди". Тяхната етническа принадлежност е все още дискусионна; в спектъра от различни предположения фигурират множество племена, като се започне от скити, масагети (иранци), юеджи (иранци?, тохарци?) до Xiognu (тюрки) (**MALLORY 1995**, p.371).

Джанин Дейвис-Кимбол разглежда археологически материали, които говорят за индоевропейско присъствие в райони близо до западните граници на Китай. Тя намира, че по време на първото хилядолетие преди Христа са

съществували много паралели в културното развитие на племената от двете страни на Тиеншан. Това се вижда при сравняване на погребалните ритуали на ранните номади – ездачи, които обикалят пасищата на коне. Племената саки в днешен Южен Казахстан и савроматите и сарматите в южноуралските степи извършват своите погребения в могили, датирани в периода между VI и II в. пр.Хр., а на така известните скити от Алтай и саките от Седморечието (областта южно от езерото Балкаш) и долината на река Или находките от погребенията се датират около VI до IV в. пр.Хр.

По-нататък Дейвис-Кимбол заключава, че савроматите и сарматите, заедно със скитите и саките, принадлежащи към номадите на ранната желязна епоха, представляват общност, която заема степите на Евразия от Южна Русия през Южен Сибир, включително Казахстан и Северозападна Монголия. Всички те са говорели индоирански език.

Красноречив пример за типично изделие на металургията, развита по Северния степен коридор на Евразия, представляват бронзовите калдрони (*cauldron* – котел, казан). Познати най-общо като *големи хунски казани*, те имат изключително широко разпространение във всички степи на Евразия от устието на Дунав до южно от река Амур, но са открити дори и в сърцето на Централна Европа. В днешна Унгария – край Тьортел, е открит калдрон, познат като „Голям хунски бронзов казан", публикуван от академик Ласло Гюла (1970). Той е забележително подобен и на други бронзови казани, открити в днешна Румъния и чак в съседни на Китай области, датирани от някои изследвачи най-общо в периода VII–III в. пр.Хр. и в Европа докъм V в. сл.Хр. Бронзов котел от същия тип е открит край езерото Бар (Баркьол) северно от

Тенгридаг и публикуван от Ан Жимин, датиран в периода от 1500 до 1000 г. пр.Хр. (по метода С-14); но според Дейвис-Кимбол между 25 и 220 г. сл.Хр. Сходството между изброените котли е в общата обемна форма и в оригиналната художествена композиция (като корона) на външно разположените дръжки – уши. Обстойни анализи, посветени на тези котли, ни предоставят някои от изследвачите (**DAVIS-KIMBALL**, p.238-241, 249; **DIXON**, p.13, 14.; **GYULA**, p.39-40, 41, 88; **NOWGORODOVA**, p.116-117; **THEODORESCU**, p.73-74; **ZHIMIN**, p.46, 53; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.66; **СЪСЕЛОВ-син**, с.31).

Към забележителното развитие на металургията в тези земи и фактическото отражение на тези постижения в Китай насочва погледа си и *Keightly*, който изследва произхода на китайската цивилизация (*The Conference on the Origins of Chinese Civilization – Berkeley – June – 1978)*. Той посочва, между другото, съществения принос на некитайско население, главно откъм запад (основно поддържано от Карл Йетмар и Пулибланк). Особен интерес за него представляват културите и етническите групи северно и западно от Китай през неолита. За Кейтли установяването на произхода на китайската цивилизация е възможно да стане едва когато бъде пълно изяснено състоянието на Евразия през неолита и бронзовата епоха. Кога „революцията на неолита“ се е появила в тези области? Какви признаци съществуват за използване на желязото през второто хилядолетие преди Христа? Той изтъква приликите на издяланите образи на колесници в скалите на Каратау със стила на писмените символи по черупките от костенурки от времето на *Shang* в Китай. Също към времето на Средния Шанг Кейтли отнася керамични и бронзови изделия от споменатата по-горе местност Ерлиту (Erh-li-t'ou) и добавя, че умението за

обработка на метали е била внесена в Китай от запад (**KEIGHTLY**, p.XX, XXIII, XXIV).

На Степния коридор на Евразия и връзките на Стария свят с културата на древен Китай, както по-горе споменахме, посвещава особено внимание Елена Кузмина. От Дунав до Великата китайска стена дългият 10 000 км пояс по степите на Евразия през хилядолетията, според Кузмина, е представлявал път за разпространение на стоки, развити технологии, религиозни вярвания, художествени образци, дело на различни етнически групи, включително индоевропейци. Степите би могло да се възприемат като „пътен пояс“ (*drivebelt*) на цивилизацията на Стария свят, по който преминават важни културни постижения в Евразия.

Миграцията в степите се дължи предимно на демографски процеси, а се усилва особено при кризисни промени на климата.

През периода на андроновската култура – XVII–XVI столетие пр.Хр., в лесостепните райони между Дон, Волга и Урал, пише Кузмина, стават четири важни открития:

1. Започва добиване на *калай* и сплавянето му с вече познатата мед. Получава се медно-калаен бронз. Той е по-твърд от медта и незаменим за обработка на оръжия.

2. Изграждат се укрепени селища за охрана на центровете на металургия – мини и работилници в Южен Урал.

3. Конструирани са леки бойни колесници, теглени от двойка коне. Погребения на най-ранните бойни колесници са открити край Волга и край Урал.

4. За пръв път в света са селекционират леки, бързи коне за колесниците (**KUZMINA**, p.72-73).

Тук Кузмина се основава на факта, че естествените предели, в които се появяват *диви коне,* са извън Китай.

Поради това опитомяването на коня трябва да се е случило извън тази страна (**KUZMINA**, p. 82).

Мнозина изследвачи смятат, че създателите на андроновската култура са били индоевропейци.

Двустранните контакти на Китай с племената на андроновската култура убеждават повечето европейски и американски учени, че ускореното процъфтяване на китайската култура през времето на династията *Yin* със столица *Anyang* е обусловено от трите важни нововъведения, споменати непосредствено по-горе: транспорт на колела, ездитни коне и металургия, приложени под влияния от Запада по пътя на Северния степен коридор (**KUZMINA**, p.65).

Към своята богата аргументация Кузмина прибавя още и обстоятелството, че има установени заемки и близост между две от древните езикови групи на индоевропейската лексика – финоунгарската и тохарската (**KUZMINA**, p.65).

Друг важен приоритет на степните народи е развитието на металургията, за което говорят резултатите от археологическите изследвания. Красноречиви в това отношение са използваните характерни елементи и орнаменти на някои от изделията (**KUZMINA**, p.73-80).

Във връзка с уникалната изложба на китайски археологически находки „Тайните на Пътя на коприната" в САЩ през 2010–2011 кратък преглед на приноса на Кузмина публикува Dr. Mandy Chan от университета в Пенсилвания. Неговият анализ върху праисторията на Пътя на коприната ни представя синтезирана картина на динамичното развитие на Северния степен коридор и рефлексиите, които достигат до съседните страни южно от него и се регистрират предимно в Трансоксиана и древен Китай. Въз основа на изводите на Кузмина Чан очертава накратко предисторията на връзките между Запада и Изтока, които предхождат възникването на Пътя на коприната. Той пише, че данните и изводите на Кузмина представляват критично преразглеждане на условията и културното развитие и приносите на Евразия по време на бронзовата епоха (около 2000 г. пр.Хр) и как това дълбоко въздейства на развитието на Стария свят. Чан изтъква, че изследванията на Кузмина са първият значителен научен опит, който синтезира огромен брой интердисциплинарни образци на археологията на Евразия. Неговият преглед започва с поглед върху степната екология и нейното влияние върху културното развитие на обществото през медната и бронзовата епоха. Обобщава, че Кузмина вижда възникването на подвижната икономика (mobile economy) на степите на Евразия като резултат от пригаждането на населението към неблагоприятните условия на екосистемата. Доказателство за това е първата голяма миграция на индоевропейци, които потеглят от степите над Черно море и достигат до Централна Азия още през III хилядолетие пр.Хр. През този период се отбелязва климатична промяна на степните пасища. С настъпването на тази нова икономика се разпространява и интензифицира технологията на колесния транспорт. Това предопределя възникването на полуномадско скотовъдство като преобладаващ начин на живот в степите на Евразия. Според данните на Кузмина колелата със спици и традициите в металургията от периода на андроновската култура са достигнали Китай по времето на династията Shang (XVI–XI в. пр.Хр.). Тя намира основания да оспорва идеята, че колесницата, теглена от коне, най-напред се е появила в Близкия изток, твърдейки, че е изобретена именно в степите на Евразия. Като доказателства посочва колесници с колела, конструирани със спици,

както и останки от жертвени коне, открити в погребения край Уралската планинска верига, принадлежащи към ранната култура Синташа-Петровка. В погребалните традиции от това време в Таримския басейн Кузмина намира също сходства с практики от степите, които обяснява с влияния от Евразия (**CHAN**, p.55).

Най-източната древна култура, за която има данни за взаимни връзки с Понтийско-Каспийския район, е културата Афанасиево (преди 2000 г. пр.Хр.), представена най-напред в азиатските области Минусински басейн и Алтай.

Въвеждането на отглеждане на домашни, предимно тревопасни животни и опитомяването на коня е обусловено от природните дадености в обширните степи. Процесите на развитието се допълват с използването на колесен транспорт и постепенното преминаване към уседнал начин на живот и ограничен добив на земеделски продукти на това протоиндоевропейско население в северните области на Азия в периода 4500–2500 г. пр.Хр. (**MALLORY 1996**, p.223, 262).

Към 2000 г. пр.Хр. се отбелязва значителен прогрес в начина на живот в Евразия и Предна Азия. Малори се спира на редица хипотези, които обясняват това развитие. Така мнозина смятат Мала Азия, заедно със съседните земи, за родина на индоевропейците, които се свързват с разпространението на земеделието около II хил. пр.Хр. и въвеждането на колесния транспорт. Наченки на аграрна култура източно от Днестър – Днепър се откриват далеч по-рано. Някои намират прародината на земеделието в югоизточните земи край Каспийско море, откъдето е преминало към лесостепните области на Европа. Други учени смятат Кавказ за възможен извор на икономиката на Понтийско-Каспийския енеолит. В този

смисъл най-силен аргумент са признаците на енеолит и първите свидетелства за скотовъдство от VII хил. пр.Хр. в Северен Кавказ (**MALLORY 1998**, p.176, 184-187).

Малори припомня, че още през 30-те години на XX в. *R. Heine-Geldern* е изразил становище, че културата *Dongson* на Южен Китай е възможно да бъде най-добре обяснена като резултат на директни влияния от Европа през IX и VIII в. пр.Хр. Извори на тези влияния се сочат халщатските и кавказките центрове на металургия. Свидетелство за това представляват типологични белези като двуостри мечове, брадви, сатъри, върхове на копия, конска амуниция и др. Проникването на тези стилни форми според *Heine-Geldern (Pontische Wanderungen)* е ставало от трако-кимерийците северно от Черно море и над Каспийско и Аралско море през Таримската котловина към Южен Китай (**MALLORY 1995**, p.375).

По повод изложбата с най-характерните находки от Пътя на коприната в три музея на САЩ (2010–2011) Малори се връща на въпроса за езиците на населението на Таримския басейн през времето на бронзовата ера. Той пише, че особените климатични условия, които са позволили невероятното запазване на мумифицираните погребения, също така са съхранили забележителна колекция документи, изписани на камък, дърво, кожа и на голямото изобретение на Китай – хартията. Голяма част от тези находки са станали достояние на науката след германска експедиция в Тарим още в началото на XX в. По времето на династиите Хан държавата е граничела с номади, с които Китай е бил почти непрекъснато в конфронтация и това е довело до създаването на Великата стена. Тарим е бил контролиран от *Xiongnu* в периода на II и I в. пр.Хр. Ако се приеме, че те са историческите хуни, то вероятно са говорели алтайски език – близък до тюркския или

монголския. Измежду народите, подчинени на *Xiongnu*, са били осуните, които до I в. сл.Хр. са обитавали главно северната част на Таримския басейн. Те могат да се причислят към рода на саките, чийто език спада към източния клон на иранските езици, „... едни от най-широко разпространените в индоевропейското езиково семейство, които са били говорени в повечето територии на Европа, Иран, Индия и други части на Азия“. Представата за този език първоначално се добива от документи на древен Иран. Все пак границите му се оказват далеч извън древна Персия и по-късния Иран, като обхващат по-голямата част от Централна Азия и през степите на Евразия достигат до Дунав и до Енисей. Разновидност на този език е езикът на саките, включва също согдиански, бактрийски и авестански. Значителен брой археолози и лингвисти вярват, че **иранските езици се появяват най-рано в степните области на Евразия и едва по-късно се придвижват на юг през земеделските оазиси на Централна Азия към Иран (MALLORY 2010**, р.46).

Във връзка с проблемите за етническата принадлежност на мумиите от Тарим и по-точно погребенията в *Xiaohe* и *Qaewrighul* Малори прави сравнения с културата Афанасиево и европейската степна култура. Анализи на DNA показват сходства както с Източна Европа, така и с източните степи на Евразия и Сибир (**MALLORY 2010**, р. 52-53).

Елена Кузмина разглежда влиянията на рисуваната керамика, геометричните черни орнаменти върху червен фон, характерна за културата *Chust* в долината на Фергана (*Burguluk*), доказващи връзки на Памир и Китай със Запада.

Три (?) хиляди години преди Христа по пътя на *нефрита (Jade road)* от Котан и Ярканд е доставян нефрит в

Китай по времето на династията *Zhou* и културата *Lungshan*, и това предшества трасирането на *Пътя на коприната* през Таримската котловина (**KUZMINA**, р. 63-64, 65, 66, 72-73, 79, 82, 83).

За приноси на късните скити (*Epi-Scythian*) в развитието на металургията в далечна Азия Литълтън привежда други съображения. Това показва въоръжението на индоевропейските бойци, отразено в японския *samurai* и неговия корейски еквивалент, които са изобразени с по два меча, единият дълъг, другият къс. Тази практика отразява познатите два меча с различна дължина, носени от скитите, сарматите, саките и други древни иранскоговорещи бойци от Североизтока, както и от хуните. Типичен образ на боец с два меча (най-вероятно сак) представлява знаменитият „Златен мъж“ от *Issyk* (**LITTLETON**, р.749, 753).

В сибирската република Тува резултатите от проучени погребални могили позволяват да се твърди, че племена на номади и агресивни бойци са населявали Централна Азия още преди IX в. пр.Хр. Тяхната култура се разпростирала на запад в Южна Русия и Украйна и дори до Германия и постепенно се е загубила в началото на християнската ера. Местното население на Тува нарича местността на погребалните могили *„Долината на царете“*. В погребение, датирано отпреди 2700 години, са открити около 5700 златни изделия. Те представляват образи на животни – лъв или тигър и глигани, изпълнени с превъзходно майсторство. „Това хвърля нова светлина върху качеството на живот на скитите“ (**EDWARDS**, р.114, 118, 124, 129).

ПИСМЕНОСТ – КНИЖОВНОСТ

Едно най-важните постижения на човешкото развитие от най-дълбока древност безусловно представлява изнамирането на разнообразните начини и форми на ПИСМЕНОСТ. За нашата работа и за целите, които тя си поставя, е важна преди всичко съществената възможност за съпоставки на удивителното създаване, усъвършенстване и всеобхватно приложение на писмеността в тази част на Азия – античната Месопотамия, с този процес в другите страни. Стремежът за по-конкретно обособяване на основните различия на присъщите културни характеристики на сравняваните антични народи, обект на този труд, налага да се спрем по-обстойно на историческите факти, които илюстрират това.

Историята ни сочи, че в своето развитие човешките общества достигат до такъв етап, когато става необходимо да отбелязват онова, което знаят, и онова, което трябва да помнят, с помощта на съчинени от тях своеобразни символи. В повечето случаи тези символи постепенно се превръщат в писменост, която, със своите различия, е важна идентификация, показваща разделителната линия между народите, преминали своя жизнен път по свой начин.

Изглежда общоприето, че писмеността е възникнала в Близкия изток към края на IV хилядолетие пр.Хр. Свидетелства за най-примитивни признаци на писменост представляват находките от Урук и Ниневия в Месопотамия, Хабуба Кабира и Тел Брак в Сирия, и Суза, Чога Миш и Годин тепе в Персия. Посочените примери дават основание на някои автори за тезата, че писмеността е възниквала, за да задоволи необходимостта от отчетност в стопанските отношения (business accounts) (**ATLAS 1999**, p.134).

Ние не сме склонни да възприемем подобно становище за единствена или главна причина за тази съществена стъпка в развитието на културата на човешкото общество. Струва ни се, че по-скоро стремежът да оставиш следи чрез паметни знаци на определени събития или вярвания още от най-ранни времена е довел до забележително творчество. По всички краища на земното кълбо и до ден днешен има запазени изображения по стените на обитавани от човека пещери. Общоизвестни са ловни сцени, бягащи диви животни, които показват неочаквани художествени качества в несъмнената реализация на желанието да се запази някакъв важен битов спомен.

Известно е, че в най-ранните текстове от Месопотамия писмената са общо взето образи – картинно писмо. От него по-късно се развива и усъвършенства реалната писменост. (За това подробно у Майер, „За клинообразното писмо" – **MEYER,** S.225 ff).

Приблизително четири хилядолетия преди Христа в Месопотамия шумерите поставят началото на своеобразното **клинообразно писмо**. Както всичко в дългата поредица от векове, характерът на тези символи постепенно се видоизменя. Тръгва от картинни образи и достига до срички. Комбинацията от сричките разкриват думите. Разчитането на клинообразното писмо се удава след упорит труд и се приписва на G. F. Grotefend през 1802 г.

Клинообразното писмо се използва в отделни периоди и в Египет, а персите към средата на първото хиля-

долетие пр.Хр. го пренасят през Иранското плато дори до части на Средна Азия. По-късно това писмо се замества от азбучия шрифт на племенната федерация на арамейците – Сирия (Dr. Helmut Wilsdorf, Dresden).

Характерно за технологията на клинообразното писмо е използването на предварително изработена глинена плочка, на чиято още влажна повърхност с помощта на клинообразни щифтове се вдълбават комбинации от знаци. Плочките на по-важните документи са били след това изпичани, подобно на тухлите, или изсушавани на слънце. Този начин на изработка е бил без съмнение по-продуктивен от други технологии за изписване на надписи и текстове, които използат каменни плочи, колони или папируси. Изготвянето на глинените плочки е било възможно да се извършва от неквалифицирани работници за разлика от каменните плочи или папируса.

Професионалист е изготвял негатива на текста посредством подреждане на клинове в необходимите комбинации по цилиндричен „валяк", или за по-обикновени цели – „печати". Самото претъркаляне на „валяка" върху все още меката повърхност на глинената плочка и изплакването му с вода след това, за да се използва наново – възможно още стотици пъти – се е извършвало от обикновен работник (оператор). Добре запазени оригинални образци на *валяци* и на *печати* се съхраняват в музеите в Берлин, в Лондон и другаде.

В резултат на тази технология се постига забележително по количество производство на надписани глинени плочки. През XVIII в. в древната Ниневия английският изследовател Леярд открива няколко десетки хиляди плочки, разчетени след това от Смит. Всяка от тях е носела освен съответния текст също и винаги един постоянен надпис като титул – „Дворец на Ашурбанипал, цар на Вселената, цар на Асирия". Както е известно, епохата на този могъщ владетел е 669–626 г. пр.Хр., и с неговия дворец е свързано създаването на една от най-богатите библиотеки на древността (**НИКОЛОВ**, с.7-9).

Разпространението на надписани плочки от Асирия е регистрирано до древен Египет, а според изразени предположения дори и в далечния изчезнал град в Индия Мохенджо-даро (**GUENTHER**, S. 51, 67, 72-73).

Сътворената в Месопотамия писменост има своите аналогии и самостоятелно развитие в съседна Сирия и във Финикия. В тези страни се използват само подобни знаци и символи, но не и технологията за отпечатване върху повърхността на глинени плочки. Постепенното усъвършенстване на писмеността в тези страни след дълги години довежда до историческото създаване на реална азбучна книжовност (**SCHROT**, S. 561-562). Това е генезисът на древната гръцка, а по-късно и латинска звукова азбука.

Наследниците на културните придобивки на Месопотамия – персите, възприемат създадената писменост в нейния значително усъвършенстван вид. В отделните образи и съчетания се откриват определени възможности за *звуково* свързване и предаване на говоримия език.

Забележителен паметник на персийската писменост е *триезичният надпис на Дарий I*. Скалният релеф с този надпис, открит край Бехистун, недалеч от древната Суза, свидетелства за историческо постижение. То се състои в това, че създадените знаци и символи от съчетанието на клинообразни форми са в състояние да отразят текст на три различни езика. Достигната е писменост, която предава до известна степен звуковата същност на буквите и думите (**WHEELER E**, p.759).

Сър Джон Бордман в многобройни свои съчинения

разглежда отраженията на древната елинска култура в далечните райони на западните подножия на Памир и Хиндукуш и поречието на Окс, настъпили главно след завоеванията на Александър Велики. Той разглежда археологическите артефакти и изследва техните белези, за да установи, че културата на тези райони е получавала постоянни влияния не само от далечен Китай, Индия и северните номади, но проявява също така и трайни, дълбоки следи на персийски и елински образци. Съществуващите постижения там се дължат преди всичко на самостоятелното развитие, а също и на вековните връзки и взаимодействия с персите, и след това и с гърците. Относно използването на форми на писменост от номадите Бордман твърди, че те са били *неграмотни (iliterrati)*. Елинските отражения в района на древна Бактрия след Александър Велики Бордман открива главно при взаимстването на образци от гръцката митология – отразено в археологически находки (Емши тепе, Тилия тепе и др.), както и в изображенията и надписите по монетите. През ранните времена на V–IV в. пр.Хр. монетите притежават несъмнена местна бактрийска идентификация с признаци на влияния от персийски и древногръцки изображения (напр. scaraboid). Находките от елинистичния град Ай Канум (публикувани от руския учен Сарианиди и тълкувани от Бордман), просъществувал близо две столетия след основаването му около 300 г. пр.Хр., както и в Тилия тепе, показват несъмнена гръцка характеристика и гръцка писменост. По-късно, по времето на цар Хипострат (65-55 г. пр. Хр.) монетите и използваните изображения и надписи върху тях по-скоро носят според Джон Бордман определени *индогръцки* черти (**BOARDMAN I**, p.133; **BOARDMAN II**, p. 349, 358, 359, 367, 370-372).

Отново повтаряме, че въвеждането на древния елин-

ски език заедно с гръцката писменост се илюстрира в писмени паметници от епохата след Александър Велики, открити в „най-елинистичния град" в древна Бактрия – Ай Канум. Пол Бернард напомня, че гръцки надпис върху съд за зехтин е датиран в 24-ата година и това го отнася към времето на Евкратид (145 г. пр.Хр.). Този надпис показва приблизителната епоха на големия разцвет на града. Други многобройни надписи доказват безспорна културна принадлежност на града към елинизма (**BERNARD**, p. 95-97).

Обстоятелството, че страните, към които принудително се преселват към края на II в. пр.Хр. неграмотните юеджи – последователно Фергана, Согдиана и най-сетне покорена Бактрия, са използвали писменост, потвърждава също и Едвин Пулибланк и според него „съвсем не е изненадващо...", че е довело до отмиране на техния собствен език (**PULLEYBLANK 1995**, p.423).

Спираме особено внимание на данните за непрекъснатото наличие на форми на писменост в Бактрия, Гръко-Бактрия и Кушана – страната в западните поли на Памир и Хиндукуш, поради изразявани хипотези от редица наши съвременни историци, че именно оттам са тръгнали прабългарите по своя път към европейските земи. Дали е възможно подобни предположения да се вместят исторически със събитията и развитието и културните постижения по онова време там?

Повече от три хилядолетия преди революционното изобретение на Гутенберг (Майнц, 1455 г.) е била постигната друга една форма на създаване на **отпечатки** (повече от едно копие) от един оригинал. Първата в човешкото развитие технологична система за създаване на неограничен брой копия от предварително „изписан лист" е своеобразен връх на културните постижения. Тук

не можем да не спрем вниманието си на този въпрос и да не споделим определени размисли.

Със своята „История“ Херодот е първият, който разказва за древните събития и техните носители в тогава познатия просторен античен свят, разположен отсам Памир. Неговите съчинения задълго остават най-важният извор за времената, предхождащи похода на Александър Велики, докато едва в последните две столетия става възможно разчитането на египетските йероглифи и клинообразното писмо на древна Месопотамия.

Създаването на китайската писменост е станало столетия преди изнамирането на способи за „отпечатване“ на изписания текст в повече от един екземпляр. В действителност същата последователност, обусловена от общото културно развитие и повишените изисквания и нужди на обществото, е валидна за всички останали писмености в света.

Джоузеф Нийдъм посочва, че въвеждането на *календарна система* в китайската древна империя, чието стопанство е основано на аграрното производство, е задължително условие за функционирането му. Така, ако се съгласим, че календар без някаква форма на писменост (писмена памет) не може да се формира и да просъществува, както пише проф. Никола Николов (**НИКОЛОВ**, с.70, 131), то не може да се пренебрегне обстоятелството, че китайските хроники, от дълбока древност съдържащи календарни данни, свидетелстват едновременно както за наличието на традиционно времечислене, така и за писменост. Към това се прибавя и необходимостта да е съществувала астрономическа основа, задължителна за каквото и да е отбелязване на протичането на времето. За точно регистрирани явления и положения на небесните тела, резултат от акуратни наблюдения още отпреди V в.

пр.Хр. (до X в. сл.Хр.) пише Нийдъм, като се позовава на *Масперо* (**NEEDHAM 3a**, p.171-172; **NEEDHAM 3b**, p.176). Той обяснява сравнително късната датировка на Масперо за астрономически постижения в Китай с факта, че последният не е познавал по-сетне откритите надписи по *oracle bones* (напоследък датирани около XIV в. пр. Хр.), които според Нийдъм връщат датирането на китайската астрономия към XIV и XIII в. пр.Хр. (**NEEDHAM 3b**, p.176, Note ‘d’; p.254). Тези данни убеждават, че първоначални писмени паметници са могли да бъдат създавани в древен Китай още след средата на второто хилядолетие преди Христа. Известната синоложка Ечеди намира, че началото на утвърдена писменост в Китай може да се отнесе към XVII–XVI в. пр.Хр. (**ECSEDY**, p.249).

Едуард Шонеси ни запознава със съдържанието на един от запазените (и задоволително разчетени) надписи по известните на науката т.нар. *oracle bones.* Той допуска, че този надпис може да се датира от ранния или средния период на продължителното управление на *Wu Ding* и илюстрира ситуацията, когато столицата на *Shang* е била обект на вражески набези от гранични държави (*fang*). *Wu Ding* успешно се справил и предприел голяма кампания на запад. В резултат на това властта на *Shang* обхванала земи далеч на запад, според автора вероятно недалеч отвъд долината на реката *Fen* в провинцията *Shanxi.* (Отбелязваме, че тази провинция, както и реката Фен, са разположени *източно* от обширното „коляно“ на Жълтата река). Във връзка с хронологията на управлението на *Wu Ding* е възможно да се позовем и на една друга извадка от цитираната работа. При коментара си на надписи от тази ранна епоха, а именно – *Bin xx-group insccriptions*, приписвани на управлението на *Wu Ding* и на *Zu Geng*, авторът се спира на приблизителната датировка (1194–

1184? пр.Хр.) (**SHAUGHNESSY**, p.2, 6). Относно хронологията на династиите в древен Китай д-р Тачо Танев посочва приблизителния период на властването на третата от първите четири исторически познати династии, а именно династията *Шанг* или *Йин* в годините 1786–1122? пр.Хр. (**ТАНЕВ**, с.92). От своя страна проф. Никола Николов определя: „... времето на царуването на династията *Ин* е 1373–1122 г. пр.Хр. " (**НИКОЛОВ**, с.131). Засега един от най-ранните документи на вече съществуващата китайска писменост са откритите надписи върху *черупки на костенурки*. Учените намират достатъчно основания обаче да смятат, че писмените знаци по тези черупки представляват значително по-рано създадена и вече претърпяла своето развитие и усъвършенстване писмена система.

На станалата известна по негово време (първите две десетилетия на XX век) „... грамадна сбирка, писана върху черупки на костенурки и открита съвсем случайно след едно свличане на почвата при наводнение 1898–1899 г." се спира и Димитър Съсълов, като се основава на *H. Maspero, La Chine Antique* (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.39). По този въпрос четем също и от проф. Никола Николов, който пише за тези паметници, че „... астрономически и исторически текстове на древен Китай са записани върху над 100 000 черупки на *костенурки и кости от други животни*". И по-нататък, че съгласно „... летописа на династията Хан от III в., който синолозите познават като книгата „*Хан-шу*", китайците са въвели календар още в дълбока древност..."; „... За календара от епохата (на династията) *Шан-Ин* са останали надписи върху черупките на костенурки. От тях може да се узнае, че календарната година съдържала 12 месеца..." (**НИКОЛОВ**, с.118, 131).

Според Волфрам Еберхард откритите писмени знаци върху кости, известните оракулови писмена (Oracle Knochen), датирани в XIV в. пр.Хр., представляват илюстрация на вече съществуващо летоброене в древния Китай (**EBERHARD**, S.129). Според Keightly *oracle bones* от епохата *Shang*, заедно с други находки от *неолита* и *ранната бронзова епоха* от северните гранични области на Китай, могат да се смятат като доказателство за съществуване на взаимни влияния от граничещи култури (**KEIGHTLY**, p.XXIV).

Известният синолог Едвин Пулибланк пише за тези най-ранни китайски писмени свидетелства (*oracle bones)* от времето на *Shang* като за първото неоспоримо свидетелство за наличие на *говорим китайски език*. Те представляват същевременно първообраз за формирането на по-късната китайска писменост (**PULLEYBLANK 1983**, p.413).

Майкъл Пюет се позовава на Пулибланк (1966) за това, че въздигането на Китай през периода Shang може да се разглежда като „... тласък, дошъл отвън". Така през XII столетие пр.Хр. в Северен Китай „внезапно" се появяват металургия, колесници и писменост (и изглежда и форми на държавно устройство). Тези придобивки, според автора, са възприети от Западна Азия (**PUETT**, p.700).

Малори разказва, че при разкопки в Китай, извършени някога, още в трети век сл.Хр., е открита гробница, която се датира от края на епохата на *воюващите държави* – преди III в. пр.Хр. Там е намерен известният текст от *Mu tianzi zhuan*, в който се описват походите на крал *Mu* (956–918 пр.Хр.) (**MALLORY 2000**, p.54). Този текст е едно от доказателствата за забележителната историческа памет и наличието на ранна писменост в древен Китай, при все че не може да се твърди дали самото изписване на конкретния манускрипт е станало още в X в. пр.

Хр. или известно време след това, като вероятно са преповтаряни по-стари записи.

Великият реформатор, първият обединител и създател на китайската империя Шъ-хуан-ди (Циншъ-хуанди) (246–209 г. пр.Хр.) унищожава цялата раздробена феодална система на Китай и като една от стъпките за *ново развитие*, както пише Димитър Съсълов (основавайки се на *Ед. Шаван* и на *Де Гроот*): „... през 213 г. пр.Хр. той, Шъ-хуан-ди, заповядал като първа мярка да бъдат изгорени всички китайски книги, всички ръкописи, цялата китайска художествена, философска, научна и историческа литература. Позволил да бъдат запазени само съчиненията върху чисто технически отрасли и върху обработването на земята“ (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.80). За избягване на евентуални недоразумения при съвременното произнасяне и четене на името и титлата на *първия китайски император* отбелязваме автори и съчинения, на които настоящата работа се основава: **De GROOT 1921**, S. 37, 39, 43, 256, 274, 298 – като *Si-Huang-ti;* **ГУМИЛЬОВ**, с.56-57 – като *Циншъ хуанди*; **СЪСЪЛОВ 1936** (след редактирането на второто издание) като *Шъ-хуан-ди.* Д-р Лотар фон Фалкенхаузен (2010) изписва този обединител на Китай само така: *„the First Emporer of Qin“* (**FALKENHAUSEN,** p.60.

Това сведение говори красноречиво не само за съществуването и широкото прилагане на писменост през този период в древен Китай, но още по-ясно за наличието на огромен фонд от съчинения с разнообразна тематика – истинско литературно богатство. За радост, тази повеля на *„Първия император“*, както по всичко личи, не е била изцяло изпълнена. По-късни хроники се опират на многобройни данни и сведения от ранните летописи, които явно, поне частично, са оцелели.

Тук предлагаме един напълно пресен пример, случил се буквално в наши дни. Дейвид Нивисън се спира на разновидности в древната китайска календарна система, по-точно на разделянето на слънчевата година на 12 равни части от по 30 или 31 дни ***(du)***, което се описва в *Книгата на щастливите дни (rishu).* Този документ е датиран в 217 г. пр.Хр. и е открит в разкопано наскоро погребение – гроб 11 край *Shuihudi*, северозападно от *Wuchang.* Според Нивисън археологическата находка е намерена *„неотдавна“*, а публикацията на работата му е от 1989 г. (**NIVISON**, p.205). При едно просто сравняване на датите (217 и 213 г. пр.Хр.) се вижда, че откритата наскоро „книга“ трябва да е попадала в списъка на тези, които е трябвало да бъдат унищожени, но е оцеляла.

През епохата на династиите Хан писмеността в Китай процъфтява. Това преди всичко се проследява в описанията на историческите събития, разказани подробно и обстоятелно с богат език. Същевременно тази писменост без съмнение се познава и използва и от могъщия съсед и съперник на Китай – империята на Huing-no (хунорите). Писмото на предводителя им *Тан-ху Мо-тун* за победата над гоатсите (юеджите), изтласкването им далеч на запад и присъединяването на двадесетте и шест държави (с бойци, които „опъват лък“) от Тарим е използвало китайските писмени знаци и е било предварително преведено на официалния китайски език. Това послание се датира от 176 г. пр.Хр. (**DE GROOT 1921**, S.47-52, 76, 79; **DE GROOT 1926,** S.7: **СЪСЪЛОВ 1936,** с.98-102, 107, 119-120). То е представено в китайските летописи на *Шъ-ки*, гл. 110.

Сред изключително богатата и подробна информация за народите в *Западните земи* в китайските летописи намираме точния брой на използваните от всяка от тези

„държавици“ (орди) свои служебни *преводачи* (**DE GROOT 1926**, S.66-165; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.90-104). Това обстоятелство подсказва необходимостта тези длъжностни лица да са ползвали и някаква форма на писменост, а може би са познавали и тази на съседен Китай.

Сведения за забележителната за китайската история епоха на династиите Хан, обхващаща повече от четири пълни столетия (от 206 г. пр.Хр. докъм 220 г.сл.Хр.), заедно с първите конкретни съобщения за земите и народите, разположени край нейните северни и западни граници, са вписани в изключително последователни хроники на редица съвременни на събитията автори. Както китайската, така и световната историография дължат неоценимо много на тези съчинения. Ето някои от тях, предадени по транскрипцията на *Baij Nath Puri:*

Shi-chi – исторически съобщения, 130 глави; започната от *Ssu-ma-T'an* (починал през 110 г. пр.Хр.) и завършена от *Ssu-ma-Ch'ien* около 100 г. пр.Хр. Хрониката включва и доклад на генерал Chang Ch'ien (активен от 140 г. пр.Хр. до смъртта си през 114 г. пр.Хр.).

Chien Han-su – история на първите династии Хан, компилация предимно на *Pan-ku* (32–92 г. сл.Хр.), съставена към 80 г.

Hou Han-su – летопис на късните династии Хан, съставен от *Fan-Yeh* (починал през 446 г.).

San Kuo-chih – обхваща управлението *Wei* (220–265), *Shu-Han* (221–263).

His Yu-chi – съдържа пътеписите на *Hsuang-tsang* от 629–645 г. (**PURI**, p.4-7).

Китай силно е уважавал своята писменост и това, както всички знаем, продължава неотклонно и до наши дни. При контакти с други, различни от тяхната държавност и култура народи и страни, китайските пратеници

са проявявали интерес към тяхната писменост. В докладите си Джан Циен, след повторната си мисия на запад (около 109 г. пр.Хр.), разказва за държавата Ансак – Арсак (Персия на Арсакидите) и между другото обяснява, че те пишат върху листа от кожа (вероятно пергамент) и отбелязва, че изписването следва хоризонтални редове (**DE GROOT 1926**, S.17, 26, 93; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.130, 140-142).

Джоузеф Нийдъм пише за използване на *шаблони* за изготвяне на няколко отпечатки от предварително подготвен текст в *китайската писменост*, като определя този метод като *pre-printing* method. Технологията представлявала перфориране на лист хартия посредством игли, които изписват знаците словосъчетания. През тези отвори се изписва текстът с мастилото. Най-ранната датировка на тази система в древността не е сигурна. Най-ранен документ за използвани шаблони за цветни отпечатки върху копринена материя е открит в гроб в *Ma-Wang-Tui, Changsha*, от времето на Хан, датиран във II в. пр.Хр. (**NEEDHAM 5,1**, p.145).

Началото на печатане чрез матрица от дърво (*wood-block printing*) в Китай според Нийдъм варира от средата на VI и края на IX в. сл.Хр. От сведение в *Thang* за прочутия монах *Hsuang Chuang* (602–664), пътувал за Индия през 624–645, се чете, че той е отпечатвал върху хартия образа на *Samomta Bhadra*, вероятно след завръщането си от Индия (**NEEDHAM 5,1**, p.145, 148).

Все пак в Китай за реално начало на „книгопечатане“ се смята 868 г. сл.Хр. с първата печатна книга – създаване на голям брой копия от един преди това направен образец. Това е откритият от Аурел Стейн през 1907 г. в пещера № 17 в пустинята край Дун хуанг свитък *Diamond Sutra* (**WINCHESTER**, p. 101-102, 137-139). На тази изк-

лючителна археологическа находка вече се спряхме по-горе, където разглеждахме идентичността на гоатсите (юеджите). Там припомнихме почти невероятната история на сър Аурел Стейн отпреди един век. Начинът на „отпечатване", като се изписват (резбоват) предварително дървени блокчета, напомня на изработването на „щампи" в средновековните манастири (не само в Европа), посредством които „се отпечатват" – щамповат, обикновено върху плат, предимно религиозни образи и сцени.

На българските рунни знаци особено внимание в цялото си творчество отделя професор Веселин Бешевлиев. Той припомня свидетелството на арабския писател Ибн ал Надим, който споменава, че както дунавските, така и волжските българи си служили с ***писмо от резки.*** Привежда и мнението на известния унгарски учен Ю. Немет за някои унгарски думи, които имат първобългарски произход, изписани със *старотюркско рунно писмо.* По-нататък Бешевлиев изтъква съществени аналогии. Паметници с подобно: „... рунно писмо са открити в областта на горното течение на реките Енисей, **Талас** и Орхон. Последните са най-дълги и разказват за походи и сражения..." Рунните знаци по тези паметници не са еднотипни. Според Бешевлиев се различават главно две разновидности: орхонски и източноевропейски. Към последните спадат руните от **Талас**, Новочеркаск, Хумара, Саркел и др. Бешевлиев пише, че по начало всеки рунен знак означава *една сричка.* Някои единични случаи (като басарбовските рунни знаци) „... дават основание да се предполага, че подобни сложни знаци представят *цели думи"* (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.33-34, 137).

Споменатите аналогии и тяхното географско определение не може да се пренебрегват. Долината на реката

Талас днес представлява част от съвременната граница между Казахстан и Киргизстан. Там днес се намира и град със същото название – Талас. В китайските хроники тази река е отбелязана като *То-лай*, Де Гроот е на мнение, че това е именно река Талас. На историческото значение на тази гранична между различни култури обширна област (общо взето по поречието на река Или) като коридор за придвижване, контакти и взаимни влияния още откъм средата на второто хилядолетие преди Христа се спира в своята работа *Ке Пенг.* Отправната му точка са находките от археологически изследвания в тази част на Централна Азия – западно от склоновете на Тенгридаг (Тиеншан) през 1976 г. Бронзовите артефакти, общо 13 на брой, главно части от въоръжение, според автора са *уникати.* Според него възможно е те да принадлежат на придвижващи се откъм запад общества, но са определено чужди на китайските традиции (**PENG**, p.573-580).

Тук е мястото да припомним, че именно долината на река Талас е едно от последните средища на Западното крило на Хунорската държава преди предприемането на дългото *преселение* към Европа. В китайските хроники, както малко по-горе отбелязахме, тя се споменава с названието *То-лай*, в което Де Гроот чете река Талас. Съобщението е свързано със съдбата на кхан-ю Цит-ки (към 53 г. пр.Хр.) (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.149, 166-167; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.157,158; **DE GROOT 1921**, S.229).

Древните българи са притежавали своя своеобразна *първична* писменост. Свидетелство за това са споменатите рунни знаци, които се наблюдават в Придунавска България и за които с нескрита ирония пише *Черноризец Храбър* в съчинението си *За писмената. Чертите и резките* на българите преди приемането на християнството и прилагането на старобългарската азбука на *светите*

братя се приемат от науката като знаци – символи без възможност да възпроизведат определен текст или израз, а само да подскажат връзка между различни понятия. В някои случаи, както казахме по-горе, с помощта на рунни знаци са се изписвали цели думи, особено при описания на *походи и сражения* (напр. Орхонските надписи от началото на VI в. сл.Хр., които са задоволително разчетени).

От друга страна, наличието на *календарна система*, отразена в *Именника на българските ханове*, която безусловно води корените си няколко столетия по-рано, убеждава, че известна форма на писмена памет трябва да е присъствала в живота на прабългарите. Все пак и това е само първоначална форма на писменост, но не и създаване на книжнина.

Към това заслужава да се припомни обстоятелството, приведено тук по-горе, че именно средноазиатската река Талас, която протича от западните хребети на Тенгридаг, е областта, в която под натиска на Китай и О-сун се установява средището на българите към края на последното столетие преди Христа. Това е епохата непосредствено преди началото на преселението на прабългарите към Европа. В този обширен район – **западно от Тиеншан**, Де Гроот отбелязва държавата **Po-li (Bor)**, със столица в долината So-dsen (описано в гл. 118 на летописа Hou Han-su) (**DE GROOT 1926**, S.160-161).

Тази долина – път към Западните земи, се споменава и в една от китайските хроники от времето на династиите Хан. Там по поречието на река Талас през 97 г. сл.Хр. китайският генерал *Ban Chao* води тежки сражения с отрядите на Западното крило (българите). За походите, ръководени от този знаменит китайски военачалник – Бан Чао, към края на първия век сл.Хр. четем в китайските

летописи и други подробни сведения. През 75 г. сл. Хр. князът на държавицата БО (Куча и Аксу), обединен със силите на Ху-ну, обсажда Бан Чао в крепостта Панду, намираща се до Кашхар (недалеч от Хотан) и китайските отряди са принудени да се оттеглят. През 88 г. сл.Хр. Бан Чао се приближава до „упорития“ град Ярканд в източните склонове на Памир. Съобщението гласи, че срещу китайските отряди отново в помощ на Ярканд идват князете на Куча и Аксу. Това променя плановете на Бан Чао и след тригодишна подготовка той насочва войските си срещу градовете Куча, Аксу и Уч Турфан в полите на Тенгридаг. Така през 91 г. тези държавици са принудени да капитулират. „Бан Чао се ограничава само с това, че сменя княза на Куча... “ Покорените са задължават да предоставят войски на победителя (**ГУМИЛЬОВ**, с. 211, 221, 223). На тези походи спира своето внимание също и д-р Фалкенхаузен (2010). Той пише (цитат): „През 89 г. сл.Хр. прочутият генерал Бан Чао подчинява Западен Тарим и в 91 г. установява военна колония (гарнизон) в Gao-chang с 500 бойци“ (**FALKENHAUSEN**, p.61).

Последният удар на този бележит китайски генерал е, както по-горе казахме, насочен по долината на река Талас около 97 г. сл.Хр. Именно откритите в тази област рунни надписи се смятат от проф. Бешевлиев за близки с рунните знаци на Дунавска и Волжка България. Аналогията е впечатляваща. Остава все пак да се обоснове правдоподобна връзка с конкретика в хронологията на паметниците. Според Де Гроот след многогодишните военни набези на Китай на запад за изтласкване на противника от Западното крило към седемдесетте години пр. Хр. може да се смята, че започва *Великото преселение към Европа* (**DE GROOT-1921**, p.192). Все за споменатия район и неговото население в началото на нашата ера

може да прочетем в работата на Скот Литълтън, който пише, че при извършени разкопки по поречието на река Или (в западните склонове на Тиеншан) са открити човешки останки, чийто антропологичен тип съвпада с описания в китайски извори образ на осуните със *синкаво-зелени очи и червени коси* (**LITTLETON**, p.759). За резултати, които също се отнасят за физическия тип на населяващите този обширен район хора, след извършените през последните десетилетия археологически разкопки пише Xu Wenkan. Той намира потвърждение на записаното в летописите от периода на Хан, че те принадлежат към бялата (кавказка) раса – добре изглеждащо лице, дълбоко разположени очи, дълъг нос и кестенява коса, а Wu-sun също са описани със зелени очи и червена коса и според него изглеждат като маймуни (**WENKAN**, p.357, 360-361).

ПО-ЛЕ, БОР, ЗАПАДНОТО КРИЛО

В своите съчинения „Хуните от предхристиянското време“, 1921 (Die Hunnen der vorchristlichen Zeit) и „Западната земя на Китай през предхристиянското време“, 1926 (Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit) Ян Якоб Мария де Гроот разглежда фонетиката на китайския *знак* **PO-LE**, едно често срещано в китайските хроники от епохата на Хан **наименование** на племенни образувания, на държави, на страни, на природни места, реки, езера и други, дори на почетни звания на отличени китайски пълководци или пратеници мисионери. Тези, които представляват особен интерес тук, обикновено са изписвани със знаците *ПО-ЛЕ, ПО-ЛИ, ПО-ЛИ-ХО* и други техни производни съчетания, които според Де Гроот са звучали общо взето главно като *БОР – БОЛОР*. Почти всички те са разположени по периферията на Таримската котловина и в подножията на Небесната планина – Тенгридаг, по билото и по спускащите се към изток долини на Памир.

Пътешественикът от Венеция Марко Поло през XIII в. разказва за държавата *БОЛОР*, разположена на стратегическия планински възел между Каракорум, Кунлун и Памир. Мястото представлява ключ за проникване към Таримската котловина откъм запад.

Имайки в ръцете си трудовете на Де Гроот, най-напред *Том I*, Димитър Съсълов още в 1936 г. предлага под

името *БОР, БОЛОР* да се разбира името на *БЪЛГАРИТЕ*. След придобиването на *Том II* на Де Гроот през 1939 г. за Съсълов има достатъчно аргументи и основания, за да отстоява безусловно твърдото си убеждение, че между *БОЛОР* и по-късно наричаните *БЪЛГАРИ* съществува непосредствена приемственост. Достигналите до нас наименования на няколко селища в същата тази Таримска котловина *отвъд Памир* съществено допринасят за правдивостта на тази теза. Това са Болганди курган и Бугур или Бъгър.

Де Гроот отбелязва, че през 5-ия месец на 177 г. пр. Хр. *Hung-no* си възвръщат загубената по времето на китайския първи император Шъ-хуан-ди област *Pe-ti,* която се намира на юг от Жълтата река *Huang-ho* – в нейното обширно коляно, и до днес позната като *Ордос* (**DE GROOT 1921**, S.20, 74, 111; **БЕШЕВЛИЕВ,** с.101; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.69, 75-80, 107). Великата китайска стена (по онова време все още голям землен вал – окоп) пресича и разделя голямото коляно на Жълтата река и така осъществява гръбнака на защитата на границата, отделяща Ордос от разположената южно от нея главна и първоначална територия на древен Китай.

Китайската хроника на *Шъ-ки* разказва, че когато начело на Китай застанал императорът У-ди (Wu-ti, 140–86 г. пр.Хр.) (според Съсълов „Ву-ти... е най-бележитият от всички царе на династиите Хан“), той успял да обедини няколкото китайски държавици, да укрепи властта си и след това да разшири границите на държавата си в почти всички посоки. Той предприема мащабни и съдбоносни походи срещу главния враг на Китай – хунорите. Така през 128 г. пр.Хр. било поставено началото, както пише Съсълов: „на една голяма кръвопролитна и продължителна война между хунори и китайци, която с малки прекъсвания траяла почти цяло столетие“. През пролетта на 127 г. пр.Хр., в отговор на нахлуването на хунорите в Шан-ку и Ю-янг (край Жълтата река) и постоянните им набези на юг, китайските войски, предвождани от известния пълководец Вей Цин, навлезли в тази област – южно в завоя на Жълтата река, и покорили и „българското племе“ ***Бо-ян***. В китайската хроника *Si-ki (Шъ-дзи), гл. 110,* е записано също и името на силното племе от *Западното крило* на хунорската империя, което се притекло като подкрепление, а именно племето ***ПО-ЛЕ***. В тази връзка Димитър Съсълов пише: „Тук за първи път записано от китайските летописи в този вид *„по-ле“* се среща и името на българите“. В похвално писмо на китайския император У-ди по този повод се казва: „Настъпвайки на запад, той предаде в моите ръце земята южно от Хуанхо. По протежение на старите гранични укрепления на Юки той премина през Це-лианг и Лианг-пе река. Той воюва с **по-ле** и победи хули... “ Съсълов посочва, че в I част на книгата си Де Гроот (с.110) чете китайското записване *„по-ле“* като *„бор“*, което означава както име на племето, така и на езерото (Боркул), край което то по това време е живяло. Де Гроот пише: „Най-старото известие за **Bor** се намира в гл. 118 на *Hou Han-su*. То гласи (лист 18): ***Po-li*** *беше първоначално една* ***голяма (велика ?) държава*** “ (**СЪСЪЛОВ 1936,** с.75-80, 131-132, 227-228; **СЪСЪЛОВ 1939,** с.75; **СЪСЪЛОВ 1957,** с.73, 77-79, 78, 80; **DE GROOT 1921**, S.52, 108-111, 119-120; **DE GROOT 1926**, S.22, 26-27, 161).

Димитър Съсълов, цитирайки Де Гроот и на основа на китайските летописи (гл. 110 на Шъ-дзи (Si-ki) за походите на Вей Цин и по-точно на някои последствия от този към Западното хунорско крило през 127 г. пр.Хр. пише, че именно в тази хроника за пръв път се говори за

„кръстосване на оръжията“ на китайските войски с племето ***по-ле***. Според Съсълов: „... Изглежда, че срещата с *българите* принудила китайците бързо да отстъпят и да се приберат в укрепените си граници“. За това *племе*, записано за пръв път по този начин, смята Съсълов, китайците вероятно са знаели и от по-рано; примерно племето, познато и разчитано като *Бу-джун.* В китайските летописи използваният знак *бу-* е същият, с който е отбелязано името „на една стражева българска орда в Памир по долината на Вакхандаря, която е носела в ония времена и името ***по-ли***“. Де Гроот чете това записване като *Бу-луй, Булур, Болор,* а в други случаи *бол-хор.* Тук ще прибавим само, че тъкмо до долината Вакхан (днес в най-североизточния край на Афганистан) е разположена преживялата повече от 15 века държава ***Болор***, позната неизменно с това име дори до пътешествието на Марко Поло (XIII в). На тази държава ще се спрем по-нататък. Съсълов потвърждава убеждението си, че прочитът на Де Гроот на името, записано като **по-ли** и звучало според Де Гроот като **болор, булуй** или **булур**, а и като **болхор –** представлява името **българи**.

Съсълов коментира предположението на Де Гроот за мястото на срещата „между китайските и българските войски“ през 127 г. пр.Хр. В първата част на труда си Де Гроот смята, че Вей Цин е достигнал планината *Холи* или „дори долината на р. *Хик (Ике* или *Едзин*, или *Морин кол)*, а във втората част на книгата си „... като че ли допуска Вей Цин да е стигнал дори до пределите на племето **бор**, както той смята, че се е наричало племето, означено с **по-ле** от китайците“. Планината Холи (Хули) се простира „северно от планината Наншан в посока на запад и завършва при завоя на Едзин кол...“ В противоположност на мнението на Де Гроот Съсълов посочва, че от

„императорското похвално писмо се вижда, че не става дума за планината, а за племето *хули,* чиито войски са били бити, а непосредствено след това, след срещата с **поле**, китайците се оттеглили. Нищожните човешки загуби на хунорите – китайците не съобщават за своите – показват, от друга страна, че бойните срещи не ще да са били много горещи...“ Мястото на тези събития се определя от Съсълов до „самата укрепена граница“ на Китай... не много далеч от югозападната чупка на Хуанхо“. За подкрепа на това той привежда сведението за този поход в споменатото вече по-горе императорско *похвално писмо*, в което се казва: „... по протежение на старите гранични укрепления на *Ю-ки*“ (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.74-76).

След събитията през 128-127 г. пр.Хр. китайският император У-ди извършва наново приготовления за походи на значителен брой бойци. Той пак възлага на енергичния Вей Цин нападения срещу Западното крило на *Hung-no*. Походите се извършват последователно през 124 и 123 г. пр.Хр. Вей Цин е бил придружаван от Джан Циен, който, както съобщава хрониката, добре познавал пътищата, водите, пасищата и местата на стражевите орди. Съсълов привежда сведението на *Шъ-ки* в гл. 123, в което се казва, че в резултат на това „...военните сили успяха да преминат (пустинята). Императорът го прогласи след това за княз на *По-уанг*“. Известният пратеник и пътешественик от предишните си мисии на Запад (от Китай) получава тази титла, също четена като ***Бо-ван-хо(у)***. По този повод Съсълов коментира: „В Китай било обичай да се дават титли на военачалници или заслужили държавници, които съдържали и чужди имена или думи в някои случаи, като напр. когато някой военачалник се е отличил срещу опасен враг или в някоя вражеска област, или пък се е очаквала от него победа над такъв враг...“

Заради подценяване на действителната обстановка при кампанията през пролетта на 124 г. пр.Хр. хунорите претърпели тежко поражение. В резултат на тези два похода китайците проникнали дълбоко на запад. През 121 г. пр.Хр. те отново атакуват Западното крило и му нанасят огромни поражения. По време на този поход за своите успехи китайският главнокомандващ получава титлата *генерал Пяо-ци* (вероятно По- или Бо-тци). Съсълов изтъква, че Де Гроот смята думата за *чужда, некитайска*, но не търси нейния произход. Все пак в разказите за няколко десетилетия по-късните стълкновения (71 г. пр. Хр.) при езерото ***По-ле*** един от китайските пълководци пак е носел титлата *генерал По-ле*, напомня той. Освен това участващият в похода, небезизвестният пътешественик и пратеник с предишните мисии на Запад Джан Циен получава званието ***Бо-ван-хо(у)***. Основавайки се на Де Гроот и на речниците на *проф. И. Ошанин (Москва, 1952)* и на *В. Рюденберг*, Съсълов обяснява, че последният знак *(хоу)* означава тъкмо *княз*, докато: „... първите два в китайското им значение биха били безсмислени като звание и предават чуждо име, което в случая може да бъде само *български онгъл*"... Тук подчертаваме също и историческото обстоятелство, че по време на управлението на китайската династия Хан могат да се изброят множество присъдени почетни титли и звания на военачалници или на пратеници с важни държавни мисии за особени техни постижения и заслуги във военни походи или дипломатически мисии. Най-често, както по-горе видяхме, дадената титла е предназначена да напомня за постигнатата победа над някой противник – страна или племе – и затова съдържа цялостно или частично неговото наименование. През последната третина на втория и първата половина на първия век преди Христа това отразява преди всичко събития, свързани с походите на китайците на запад.

И през следващите години продължават китайските ожесточени нападения (119, 109, 99, 97 и 89 г. пр.Хр.), насочени предимно, ако не и единствено, към Западното крило на империята на *Hung-no*. Китай постепенно успява да изтласка хунорите все по на запад (**DE GROOT 1921**, S.107-110, 126, 114, 116, 144, 147-149, 150-151, 153, 156, 176, 183, 185-187; **DE GROOT 1926**, S.22, 36, 37; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.137, 138, 139, 141, 144-145, 149, 152, 155, 226-228; **СЪСЪЛОВ 1939**, с. 75-77; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.46-49, 78-80).

Д-р Фалкенхаузен (2010) обяснява упоритите нападения на имератор Wu (У-ди) на Запад към Тарим със „... *стратегия... да откъсне* ***дясната ръка*** *на Xiongnu*" и заключава, че започналата през 108 г. пр.Хр. експанзия на Китай има историческо значение за света, като бележи отварянето на Пътя на коприната (**FALKENHAUSEN**, p.62).

Тук трябва да се отбележи начинът, по който е оценено значението на Западното (Дясното) крило на тройното географско-политическо делене на Хунорската империя като *Дясна ръка* за разлика от превода и интерпретацията на Де Гроот и на Съсълов. Становището на Фалкенхаузен за взаимоотношенията между оазисните държави в Тарим и номадите (хунорите) още от началото на първото хилядолетие преди Христа гласи: „... контрастът между живота на уседналите фермери в оазисите и живота на номадите се усилва с влошаването на условията в степите... Покрай животински продукти номадите могат много малко да предложат на жителите в оазисите (на Тарим), освен своята протекция (защита) от атаките на други като тях *(Mafia-style)*". И допълва: „... оазисните

държави са представлявали за номадите гъската, която снася златни яйца" (**FALKENHAUSEN**, p.59-60). Така се обяснява неоспоримото различие между отделните участници в тази голяма „федеративна" империя от уседнало население и полуномади. Въпреки дългогодишните близки политически и военни връзки след разпадането на този *съюз* и след миграцията различията изглежда довеждат и до различна историческа съдба на тези народностни общностни.

Необходимо е още да вземем под внимание съобщението, което четем в Де Гроот за времето на управлението на императора *Jaun (48-32)*, където намираме известия за присъединяването към територии под контрола на Всеобщия защитник на допълнителни земи и заедно с това за съдбата на противника, както той го изписва – *PO-LI* ***(BOR)***. Вижда се, че тази област е разположена в западните склонове на Тиеншан (**DE GROOT 1926**, p.51).

Решителни събития се развиват и няколко години след смъртта на енергичния китайски император У-ди (86 г. пр.Хр.). Де Гроот представя китайските летописи за военните походи срещу западното крило на *Hung-no*. В хрониката на *Hou Han-su* се разказва за наследника на император У-ди, император *Tsao* (86–73). Той продължил набезите срещу племената ***Te***, въстанали след покоряването им от предшественика му *Wu-ti*. През периода *Pen-si (73–69)* генералният комендант на *Западните райони Tsao Tsung-kuo* вече получил званието *„General von* ***Pu-le (BOR)***", както го предава Де Гроот (**DE GROOT 1926**, S.200-202). Към 71 г. пр.Хр. *O-sun* воюват срещу хуорите и в своето безсилие призовават Китай за помощ. Стълкновенията стават някъде по поречието на *Narin* в западните подножия на Тиеншан. Китай логично намира добри възможности за изпълнение на своите стремежи и да

получи за себе си по-лесни придобивки, затова предприема поход на запад. Водена от петима генерали, армия от „повече от десет пъти по 10 000 конници" от граничните китайски гарнизони, подкрепени от още 50 000 конници и други бойци, се отправя към владенията на *Hung-no*.

Отрядите на „генерала, който прекосил *Liao*", напреднали към реката ***Po-li-ho*** (ho – река, кит.), прочетена и записана от Де Гроот като ***Borr-Fluss***. (Преводът от китайските текстове и изписването на титлата *„генерал"* е на автора Де Гроот, на когото се позоваваме.) Първоначалната „победа" на китайците се състояла в това, че 700 души от врага били обезглавени или взети в плен, както и плячка от над 10 000 коня, телета и овце. Срещата със силите на О-сун за общи бойни действия била определена да стане край езерото ***Bor (Bor-kul)***, но по някаква „причина" осуните се били оттеглили оттам и планираните действия се осуетили. Друга част от китайската армия, предвождана от т.нар. *General von* ***BOR***, продължила на запад, към ***Po (Bor)***. Де Гроот допуска да е река и макар и с „въпросителна", смята, че целта е била ***Bor*** Fluss (?) (**DE GROOT 1921**, S.194-196). Съмненията дали това е река или страна (племе, народ) изглеждат основателни, като се сравнява с десетки други означения в китайските летописи, в които за да се определи, че обектът е *река*, не се пропуска съответният знак (най-често *ho)*. А в случая в текста на оригинала на хрониката липсва всякакъв знак извън ***Po (Bor)*** (**DE GROOT 1921**, S.195-196, 199-200, 221; **DE GROOT 1926**, S.22, 194-198, 200-201).

Както посочихме вече, особен интерес представляват сведенията за тази решителна война през 71 г. пр.Хр., на които Димитър Съсълов обстойно спира вниманието си. По това време, пише той, „... хан-ю на хунорите е *О-Йен-**Те*** (ок. 85–68 г. пр.Хр)". Срещу опитите на осуните

за значително териториално разширяване за сметка на хунорската империя кхан-ю О-Йен-Те изпратил отряд, който успял да ги изтласка отвъд Тиеншан и да присъедини държавиците в южното подножие на Тиеншан – Куча и Аксу. Сетне тежестта на събитието през 71 г. пр.Хр. се пренася върху масираното военно участие на Китай. Съсълов посочва, че начело на китайските войски са били „петима генерали (пълководци), трима от които получили нарочни за случая титли: *ки-лиен генерал, **по-ле** генерал, тигрозъбест генерал;* а четвъртият имал вече от по-рано такава титла – *генералът, който премина река Лиас*", и утвърждава, че Ки-лиен според китайските летописи е Тиеншан и е означавало Небесна планина, а **поле** – 'бълг ар'; 'българ-генерал', или този, който е трябвало да победи българите. Китайските сили били насочени към главния онгъл на дясното крило, намиращ се при езерото Боркул. Генералът, който бил „прекосил Лиас", стигнал до ***По-ли-хо***, както по-горе посочихме, където обезглавил или взел в плен около 700 души... ***По-ле*** генералът, който трябвало да се срещне с осуните при ***По-ле-дзьо*** – Боркулското езеро, стигнал само до планината Кихо и след незначителни стълкновения „побързал да се завърне". От другите петима военоначалници двама напреднали съвсем малко и предпочели веднага след това да се завърнат. Това били тиеншанският ки-лиен генерал и генералът със страшните тигрови зъби. За да избегнат наказание за неуспехите си, и двамата се самоубили. Въпреки това Западното крило понесло тежки загуби, и то „единствено от неочаквания удар в гърба" от О-сун. Все пак за Китай победата не била голяма. Дясното крило на хунорската държава, продължава Съсълов, „макар и силно да пострадало, запазило основата на своята мощ" (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.159; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.86-88).

Споменаването на **Pole** или името на българите (страната народ **Bor или Bolor според De Groot**) не остава изолирано в китайските летописи само и единствено във връзка със събитията през 127 г. и 71 г. пр.Хр. Това название още много пъти присъства в други разкази през този период и в този регион около Тиеншан и Тарим. Много често това племенно име се среща сред долините по източните склонове на Памир, отворени към Таримската котловина. Де Гроот ги споменава като отделни държавици, докато Димитър Съсълов обикновено ги нарича български „стражеви орди" поради обстоятелството, че повечето от тях са разположени на стратегически места в близост до важни планински проходи, през които е могло да се прекоси Памир откъм запад. Съсълов пише: „... самият Де Гроот, който се учудва, че китайците първоначално не са могли да схванат единството на всички тези „държави", а са ги делили на групи, все още като че ли прави разлика и отделя една група, разположена в западната част на Тиеншан и Памир, Кунлун и Каракорум, като я смята за една „държава", и друга част или група – тази около Богдо и ез. Боркул, която само уеднаквява с най-първите *по-ле*, четейки името „*бор*", докато другите нарича болор, болер или булур" (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.99-100). В действителност китайските хроники най-често използват общото название Hung-no, когато съобщават за тези родове, племена и народи. Към края на второто столетие преди Христа стават известни и вече се споменават отделни имена на „държави", като постепенно се обогатява информацията за тях. Подробен списък с богати данни на „държавиците" от *западните страни* се съдържа в китайските летописи на основание на точни сведения за реалното им състояние едва през последната третина на I-ото столетие преди Христа. Предпоставка

за това са историческите промени в този регион. След съдбоносния удар на осуните срещу ядрото на *Западното крило* през 71 г. пр.Хр. унищожителните походи на Хан на запад не спират. Решителни постижения бележи времето на императора *Suen* (73–48 г. пр.Хр.). Пълководецът му *Tsing Ki* през 67 г. пр.Хр. успява да осигури сравнително спокойно функциониране на т. нар. *Път на коприната* – от Китай по южната периферия на Таримската котловина, през *Sien-sien (Черчен)* и *Khotan*, проходите на Памир, за да продължи по дългия път към Европа по *Южната азиатска дъга*. По онова време Хан все още не е бил в състояние да овладее северния път през Бугур, Куча и Аксу край склоновете на Тиеншан. Едва няколко години след това (през 59 г. пр.Хр.) в похвално писмо китайският император „назначава" *Tsing Ki* за *Всеобщ защитник (Allgemeiner Schutzherr)* на *Западните земи,* вече отговарящ и за северния път в подножията на Тиеншан, както и Генерален командир на конницата. Седалището на Всеобщия защитник се установява в крепостта *O-lui,* разположена на равни отстояния от градовете *Kurli* и *Kutscha* на главния път през Куча към Аксу. Съсълов локализира тази резиденция също на около половината път между градовете Курла и Куча, „навярно недалеч от сегашното селище *Чадър*". Де Гроот посочва, че при императорите *Suen* (73–48) и *Juan* (48–32) кханът на хунорите е наричан „Поданик на една защитена държава". Следват реални, отговарящи на действителността описания на страните, планините и реките, на предводители и управители, брой на семействата, дължини на пътища и отстояния на *Западните земи* (**DE GROOT 1921,** S.205-207, 232; **DE GROOT 1926,** S.48, 50-51, 103, 115-116, 144; **СЪСЪЛОВ 1957,** с.138-141, 145). За всяка от държавиците се посочва главното седалище (столицата – Regierungssitz) на предводителя (краля – Koenig); броят на населението, като се конкретизира броят на семействата и на бойците. Определя се географското местоположение, граничните държави и отстоянията до важни градове. Дават се сведения за военната структура – обикновено с тройното деление – на една средищна част и две странични крила. Споменава се броят на преводачите и понякога на други административни длъжности в държавата. Изтъкват се някои особености на бита и живота на населението, като най-често се сравнява с данни за по-известни народи и се подчертават било подобия, било различия. В голям брой от случаите, вероятно за „държави", преминали в определена зависимост към *китайския управител на Западните земи* (Algemeiner Schutzherr), числовите данни (брой на население и географска отдалеченост) са дадени с педантична точност до цифрата на единиците. Броят на населението е величина, която непрекъснато подлежи на промяна, и естествено данните се отнасят за моментното преброяване. В по-отдалечени държави, които са се намирали извън района на *Всеобщия защитник*, тези величини обикновено са дадени в закръглени числа. За отбелязване е обстоятелството, че в обществената структура на тези *съседни* държави изобщо липсва информация за длъжности като *шамани, астролози, религиозни ръководители, гадатели* и други подобни. Известно е от други китайски сведения за Hung-no, че кхан-ю е този, който е изпълнявал традиционните ритуали (**DE GROOT 1926,** S.66-94 Suedwest-Turkistan; **СЪСЪЛОВ 1957,** с.90-103).

Освен безспорните исторически последици от това трайно китайско проникване до Памир, тези събития стават повод за несравнимо в древната историография конкретно описание на местоположението и на общест-

вената структура на обитателите на *Западните земи*, направено със завидна точност и педантичност.

Въпросът дали врагът на Китай в Западните земи е бил раздробен на отделни „държавици“ или е представлявал *Единно дясно (Западно) крило* на Hung-no намира отговор в поне два исторически факта. Първият се състои в обстоятелството, че всички военни походи на Китай на Запад се характеризират с подготовката и участието на огромни по своя брой военни сили – обикновено повече от стотина хиляди бойци (брой, далеч по-голям от войските на Кир Велики, Дарий I или Александър Велики) (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.141, 151, 159; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.77-79, 86-87). Вторият е, че в китайските летописи откриваме (макар и под различно име) само някое от определението на „варварите“ – враговете, обобщени найчесто като *Hung-no* и/или техния кхан *Tan-hu,* без да се конкретизира отделна „държавица“ или „орда“.

В този общ контекст сравнително големия брой организирани обществени структури, които се назовават ***По-ле, По-ли*** и др. и превеждани като ***Бор, Болор, Булуй, Бугур,*** населяващи периферията на Таримската котловина, Памир и Тиеншан и без съмнение принадлежали към мощната хунорска империя (федерация?), може да се сравни със съотношението на отделни съставни части към едно генетично цяло. Намираме за изключително важно споменатото вече по-горе свидетелство, което ни предоставя китайската хроника *Hou Han-su, гл. 118*: **„Първоначално По-ли бяха голяма (велика?) държава“** (**DE GROOT 1926**, S.160; **СЪСЪЛОВ 1939**, с.75; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.16-19, 138-141). Тук припомняме хрониката *Hou Han-su* – анали за късната династия Хан, довършена от *Fan-Yeh* (починал 446 г. сл.Хр.), съдържаща сведения за Западните земи, които се дължат на доклади от

генерал *Pan Yung* (преди 125 г. сл.Хр.), основани на данни от баща му *Pan Chao*, изпратен през 74 г. сл.Хр. при враждебни на Китай племена в Тарим и Памир (**PURI**, p.4-7). За бележития китайски пълководец Бан Чао и настойчивите му набези през 75 г., 88 г., 91 г. за подчиняване на последните независими градове държавици в източните подножия на Памир (Ярканд, Котан) и южните склонове на Тенгридаг (Бошан) – (Куча = БО, Аксу, Уч Турфан) четем подробно в китайските летописи, на които се спира Лев Гумильов (**ГУМИЛЬОВ**, с.211, 221-223). Малко по-късно, през 97 г. сл.Хр., се съобщава за безуспешния опит на генерал Бан Чао да изтласка вражеските сили от последното *Средище* на Западното крило (българите), разположено по долината на река Талас. Тук – в западните райони на Тарим и по долините на реките Или и Талас, са били народите, „които опъват лък“ – червенокосите синеоки съюзници на ху-ну.

Трябва да се отбележи, че походите на генерал Бан Чао в обширната област на река Талас (97 г. сл.Хр.) показват ясно, че повече от 120 години след нанесеното поражение и гибелта на кхан-ю Цит-ки (36 г. пр.Хр.) там все още се е намирало ядрото на Западното крило, и то със сили, които Китай не е могъл да пренебрегва.

В потвърждение на това добавяме още следното.

За същия този обширен регион и приблизително същия исторически период, където е било разположено най-последното в Централна Азия *Средище* на Западното крило (*българите*), пише също *Петер Юхас*: „... В историческата наука се смята за доказано, че в **началото на нашата ера** голяма част **от тюрко-българските** племена обитават земите по горното течение на реките Амударя и Сърдаря, докато *основната маса продължава вероятно да живее в* ***Западен Сибир, в Джунгария, в пло-***

доносните оазиси по долината на р. Тарим и в Източен Туркестан " (**ЮХАС**, с.210). И по-нататък Юхас намира в арменската география „*Ашхарашуйц*" от края на VII в. сведения за племената, обитаващи подножието на Памир, между които и ***булхи***. „Идентичността на названието *булхи* с названието *българи* (продължава Юхас) се потвърждава от друг арменски източник, цитиран от В. Каховски. Там народното име *булхи* е употребено вече за живеещите в европейска Сарматия *тюрко-българи*", и след това: „Арменската география локализира племето *булхи* в района на някогашните държави Согдиана и Сакастан" (**ЮХАС**, с.212-213). За мястото на Древна Савроматия – източно от долното течение на река Дон, подробни разкази и сведения намираме още в Херодот (**HERODOTUS**, p.920; **ГРАКОВ**, с.30). За тяхната култура и находки от археологически изследвания четем и в Дейвис Кимбол (**KIMBALL**, p.238-241).

Да се върнем към общата картина и нейните характеристики, с които ни запознават преди всичко китайските хроники, на които вече се спряхме. Тези „държавици" (по Де Гроот) или „стражеви орди" (по Съсълов) притежават забележително сходни принципи на своята обществена и военна организация. Преди всичко това е *тройното деление*. Както за по-големите по брой на населението, така и за най-малобройните този принцип е строго приложен. Това се отнася за всяка част на устройството: териториално деление на управлението, военни структури на различни нива (**DE GROOT 1926**, S.53-54, 61, 64, 66, 68, 69, 70, 114, 118, 140, 141, 142, 154, 155, 158, 159, 161, 162; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.46, 50-51, 107; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.52, 130, 145). От друга страна, за известен брой *държави* (*стражеви орди*) тройното деление, което най-вероятно също е съществувало, не се споменава в

китайските хроники. Изглежда това се дължи на обстоятелството, че те са се намирали извън обсега на *Всеобщия защитник* и сведенията за тях – брой на население, брой на семейства, брой на бойци – са в закръглени числа. Това понякога е изрично посочено, но то също личи и от закръглените, а не точните бройки. Такива са *Dzak'iong* (южно от планината Алтъндаг), *Ku-lik*, *O-to, Si-ja, Po-li* (в центъра на Памир, на около 500 ли западно от Ярканд), *I-nai, Bu-lui (Bulur* – ***Bolor)*** (на главния път от Кашгар към югозапад през Малък Памир и Вакхан), *Lan-to* (западно от O-to) (**DE GROOT 1926**, S.52, 68, 72-76, 79-80, 81-83!, 85, 86, 114; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.92-95).

Трябва да припомним, че *тройното деление* на държавното устройство през периода на Античността и ранното Средновековие е познато единствено и само при хунорите и при българите (**DE GROOT 1921**, S.55-58, 60; **БЕШЕВЛИЕВ**, с.56-57; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.46, 50-51, 107, 132; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.52, 130).

Изглежда най-дълго в историческата карта просъществувала държавицата **По-ли, По-лу, Болор**, която е обитавала стратегическия планински възел по южното било на Памир и високата седловина (близо 5000 м) към Каракорум. В китайските хроники от епохата на династиите Хан (например подробно *Tsien Han-su* със сведения до 25 г. сл.Хр.); *Hou Han-su* (гл. 118); от династията *Wei (Wei-su* – гл. 102, IV–V в.) и в пътеописанията на будистките поклонници *Fa-hien (или Fa-hsien)* (около 400 г. сл.Хр.), *Sung Jun* (519 г. сл.Хр.) и *Huen-tsuang* (603–664, пътувал до Индия 629–645 г. сл.Хр.) за тези „държавици" се намират съществени данни (**PURI**, p.4-7). Така за местоположението на *O-to* се посочва, че е на пътя към *Udyana* и по-нататък към *Tien-tok* (Индия), като контролира високопланинския проход *Mustag*, който представлява

„вратата" към долината на *Gilgit* и река *Sin-to (Sindu* – Инд). От двете страни на този мощен вододел между Таримската котловина и долината на река Инд се споменава едновременно племето ***Po-lo-lik (Bolor*** – Де Гроот) и също ***Po-lo-lo*** (***Bolor*** – Де Гроот). За Болор, понякога споменаван като *Малък Болор* (край него се намира *Голям Болор),* се казва, че по времето на династиите Хан е заемал целия център на Памир (das ganze Zentrum den *Tsong*-Gebirges – Pamir) и днешния Балтистан – отдалечен на около 500 *ли* западно от град *Ярканд*. Освен достъпа на юг – към река Инд и Индия, в ръцете на Болор е била и долината Вакхан, през която протича един от притоците на историческата река Окс, и така е отворена към запад, към днешен Афганистан (**DE GROOT 1926**, S.45, 81-84; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.96-100). Общо за Западното крило на хунорите Съсълов припомня, че „... когато Мотун заел престола, българското племе не само вече било в състава на държавата", а било и основно средищно племе на това Западно крило,... и по-нататък тълкува едно късно предадено съобщение – в „Хоу-хан-шу", в което се говори за българите, че те някога разгневили силно кхан-ю и той ги изселил далече на запад от техните дотогавашни живелища... и това съобщение трябва да е измислено... но има и нещо, което отговаря на действителността. Българите наистина са били голямо племе и наистина от тях са били отделяни орди, изпращани на запад със стражеви и други задачи, където трябвало да останат за постоянно. Една такава орда е била изпратена, както знаем, чак в прикавказката област, горе-долу толкова далеч, колкото се казва в съобщението на „Хоу-ханшу" – 90 дни път на кон" (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.236-237, 243; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.83-84, 132-133). Все пак съществуват мнения, че присъствието на *българи* край Кав-

каз трябва да се отнася за много по-късна епоха поради различно тълкуване на едно и също писмено съобщение. Например проф. Рашо Рашев приема това да е станало в самия край на IV в. сл. Хр. (**РАШЕВ 2001**, с.13-14).

Пак „... само българи са били поставени в самата Таримска котловина... не само имената на езерата Баграшкул и Болджар (Лопнор), не само и имената на ордите, настанени в Памир и Кунлун. За обстоятелството, че цялата Таримска котловина заедно с всичките „земи на запад" са били поставени под пряката власт на българите, говори направо и следното съобщение от гл. 96 на „Циен-хан-шу": „*Държавите на запада имат общо взето уседнало население с* ***крепости****, земеделие и скотовъдство.* ***Народностно те се отличават от хун-но (хунорите) и осуните***" (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.138-141).

Както по-горе вече изтъкнахме, своята власт, устройство и собствено име най-дълго през вековете е запазила държавата **Болор**, разположена на стратегическа позиция – на високия 4700 м памирски проход (днес *Karakoram pass*), водещ от Таримската котловина към югозападната долина на Гилгит и река Инд. Трябва да се подчертае, че и до днес през този т.нар. Каракорумски проход преминава единственият съвременен път на запад от Тарим – магистрала, която, като заобикаля Памир, свързва Таримската котловина със сегашния Пакистан.

За оцеляването на тази „държава" през вековете на едно действително „ветровито" място могат да се изтъкнат няколко важни обстоятелства. Обществената организация, както може да се очаква, е подчинена на строга военна структура. Отглеждани са коне, овце и едър рогат добитък по долини и ливади, покрити с „лед и сняг дори през лятото". Хората обаче не са пътуващи пастири (номади). Заедно с грижите за домашните животни се прак-

тикува лов на дивеч, а също и високопланинско земеделие. Забележителен белег за относително уседнал начин на живот и постижения в разделението на труда представлява наличието на *рударство и металургия.* За Болор *(Po-lo-lo)* в южните райони на Памир *(Wachan)* китайските хроники (например *Si-ju'ki* – за пътешествията на *Huen-tsuang*) съобщават за традиционно добиване на сребро и злато (златото имало *огнен цвят*). От гл. 121 на хрониката *T'ang-su* научаваме, че племето *Po-lo (Bolor)* добива голямо количество (тук наречено малко по-различно) *тъмночервено злато.* Известно е, че древна Бактрия е купувала сребро и злато именно оттам (**DE GROOT 1926**, S.72-76, 79-85, 99-101).

За развитието на рударството и металургията най-красноречиво говорят добивът, обработката и забележителното приложение в инженерни конструкции на желязо. Тук нещата се отнасят за изключителни за епохата си постижения в технологията на ***мостостроенето.*** Преодоляването на каньоните на стръмните, непристъпни ограждащи долините на реките скали е било възможно единствено посредством конструиране на **висящи (окачени) мостове**. За целта са били изготвяни или метални кабели, или метални вериги от желязо, както личи от китайските летописи. Кабелите вероятно са представлявали пресукани като въже метални влакна, а веригите – съчетаване на метални халки. Де Гроот издирва пътищата към долината на реката *Sin-to* (Инд) през държавицата О-то (спомената вече малко по-горе) и висящите мостове, намиращи се в нейната западна част. Те са отразени в разказите на поклонниците *Sung Jun* и *Fa-hien.* Описват се стръмните урви на планинските долини, които е трябвало да прекосят. Висящите мостове Де Гроот превежда китайските знаци като *„haengenden Uebergaenge",* а също

и *„Kabeltauen ueber den Fluss".* По-нататък описва пътя от държавицата *„Po-lo-lik* ***(Bolor)***" към *O-tiang* (Udyana), ситуирана в северната част на Индия *(Tien-tok),* и железните *верижни мостове, висящи във въздуха, служещи за преминаване* (eiserne Ketten Bruecken… in der Luft haengend, als Uebergaenge dienen) (**DE GROOT 1926**, S.48, 72-78, 100).

Съсълов също спира вниманието си на тези технически постижения. В китайските летописи той намира изобилни сведения за „един друг вид строежи, които по значението си, по смелостта на замисъла и изпълнението си не отстъпват на най-величествените строежи на онова време. Това са високопланинските пътища, главно в Памир, строени несъмнено от българите. Когато учудените китайци за пръв път ги видели, те ги нарекли *„висящи преминавания*". Според Съсълов, когато по-късно тези места попаднали под китайска власт, само пустинници и поклонници, „,... които нарочно търсели да се излагат на риск, минавали по тях..." И по-нататък, че път от По-ло-лик (многовековния *Болор*) към О-тианг (Удиана), по който „... железни вериги образуват мостове и висящи във въздуха, служат за преминаване" (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.255-257; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.173-176; **DE GROOT 1926**, S.75-77). Това е точно районът, в който близо две хилядолетия просъществувала със своето собствено име държавата *Болор.* Както ще видим малко по-долу, *Болор* е бил подложен на силен натиск както от Китай, така и от Тибет, но е успял да оцелее в сравнителна независимост, понякога в резултат на успешното балансиране между тези две сили.

Най-ранните съобщения за тези *висящи преминавания (мостове)* в древните китайски летописи са свързани със събитията след прогонване на гоатсите от техните

местоживелища далеч на запад отвъд Памир към Тохара (176 г. пр.Хр.). Съгласно гл. 123 на *Si-ki* в резултат на доклада си известният имперски пратеник Джан Циен повторно е натоварен с мисия на запад. Неговата резиденция там вече е при осуните. Историята, която достига до нас, е следната: Най-напред осуните са били страната на *Sik*. По своя път на запад Големите гоатси побеждават *Sik-ong (Sik-ke)* и ги изтласкват на юг през *висящите преминавания (haengende Uebergaenge)*. В това съобщение за пръв и най-ранен път (втори век преди Христа) срещаме да се говори за съществуването на тези висящи мостове (**DE GROOT 1926**, S.26-27, 124-125). Още по-красноречиво доказателство за съществуването на тези метални мостове през следващия век е историята, свързана с отношенията на Китай с „държавицата“ *Ke-pin*, датирана по времето на великия У-ди. По-време на император *Hiao-juan* (48–33) се наложило да се изкажат извинения от представители на памирската държавица, която не принадлежала към империята. След приключване на дипломатическата мисия пратениците са били съпроводени само до *висящите преминавания (... bei den haengenden Uebergaenge verabschiedete man sich...)* (**DE GROOT 1926, S.88**). От това сведение се доказват поне две важни обстоятелства. Първо: към това време (средата на последното столетие преди Христа) тези висящи мостове са функционирали и са били отдавна познати на китайците. Второ: местоположението на самите мостове и на техните строители и стопани е било през всички времена извън рамките на китайската империя. Реално те остават във владение на суверенната държава, останала в историята с името си *Болор*.

Съобщенията за тези *висящи мостове*, които дължим единствено на древните китайски летописи, показват, че тяхното конструиране и използване е станало извън обсега на китайската власт и едва ли е рожба на китайско влияние. Същото трябва да е валидно и за страни и култури на запад или югозапад от Памир. Най-приемливо обяснение би могло да се търси в изключително тежкия пресечен терен, който е трябвало да преодолява населението. И това население съвсем не може да се причислява към общество с *номадски* начин на живот.

Подробни описания на тези съоръжения и преминаването по тях се съдържат в разказите главно на будистките пътешественици поклонници *Sung Jun, Fa-hien, Fa-yung, Huen-tsuang* и др., на които се позовават и цитират китайските хроники. Тези разкази реално отразяват една необичайна действителност на високопланински непристъпни местности и намерените начини и способи за преодоляването им от хората, които съдбата е поставила да живеят там (**DE GROOT 1926**, S.74-77; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.255-257; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.92-93, 96, 174-176, 178-179).

На страната *BOLOR* естествено спира своето внимание и Джоузеф Нийдъм. В един от разделите на своите проучвания – „28. CIVIL ENGINEERING, BUILDING, BRIDGES“ той пише: (цитираме): „От страната *PO-LU-LO (BOLOR, modern Gilgit)* към царството *Wu-chang (Udyana, modern Swat, Chitral, etc)* те използват железни вериги за мостове“. Тези висящи мостове се прехвърлят над планинските пропасти, но са опасни за преминаване, когато духат силни ветрове. За способността на китайските инженери да строят висящи мостове в епохата на династиите Хан свидетелстват такива съоръжения, направени над река Меконг (**NEEDHAM 4**, p.197).

Нийдъм привежда разказа на будисткия поклонник пътешественик *Hsuang Chuang* за пътя към Удиана около

646 г. Там се казва, че над пропастите се преминава по мостове, направени от железни кабели или понякога от железни вериги. За такива преди него пише и пътешественикът *Sung Yun* през 519 г. Това изглежда дава основание на Нийдъм да смята, че тези висящи железни верижни мостове са построени не по-рано от онези времена. Логично е да се очаква, че направата им е възможна в райони със силно напреднала технология на обработката на желязото (**NEEDHAM 4,** p.198, 893). Тук си позволяваме да припомним сведенията за тези съоръжения в китайските летописи, които ги споменават свързани с много по-ранни събития, от втори и първи век преди Христа, и приведени от нас малко по-горе. Естествено, не могат да се изключват разнородни влияния от по-близки или далечни страни и използване на вече създадени технологии. В същото време успешното им прилагане в решаване на конкретни локални проблеми е безспорно постижение на Болор.

В своя работа, посветена на приносите на синолога Джоузеф Нийдъм, Саймън Уинчестър отбелязва, че доминикански свещенник, посетил Китай през 1556 г., изразява своето учудване от многобройните мостове, които са изградени не само в населените места, но и по пътищата в страната, при това с високо качество въпреки значителната им себестойност (**WINCHESTER**, p.11).

По-нататък Уинчестър пише и за древните висящи мостове в района *Chang-ku (Tan-pa)*. Стотици колове като пилони са били набивани в бреговете от двете страни на реката и върху тях е натрупвана скална маса. Самият мост е бил коструиран от дълги въжета (*cables*) от бамбук, които носят дъсчена пътека, а за парапет са били опъвани други въжета. Сведения за тези висящи мостове се намират в *Chin Chuan So Chi* (XVII в.). Тази река протича източно от Тибет; следователно далеч на изток от

Болор и Тарим... Останки от подобен висящ мост се намират и на мястото, където линията на Великата китайска стена пресича Жълтата река (**WINCHESTER**, p.121-122). Тук трябва да се отбележи, че тези висящи мостове представят едно различно строително изпълнение от онова, което се описва за железните (кабелни или верижни) висящи мостове над непристъпните дерета на Памир.

На някои от тези държавици или стражеви орди, населяващи Централен Памир, контролиращи долините към Таримската котловина и проходите на запад през Вакхан и на югозапад към Гилгит и Инд, се спира и известният историк-географ Юрий Брегел. Той ги посочва като **Bolor**, а също и **Great Bolor** и **Little Bolor**. На основа на капитални съчинения и историко-географски атласи Брегел ни предоставя картината на Централна Азия през вековете докъм XIX в. в общо 47 на брой карти. Позволяваме си, неслучайно, да изредим използваните от Брегел извори:

Sredniaya Aziya v rannem srednevekov'e, ed. by G. A. Brikina, Moskow, 1999.

History of civilizations of Central Asia, vol. II, ed. by J. Harmatta, **B. N. Puri**, and G. F. Etemady, Paris: UNESCO, 1994.

History of civilzations of Central Asia, vol. III, ed. by B. A. Litvinsky, Zhang Guang-da and R. Shabani Samghabadi, Paris: UNESCO, 1996.

V. M. Masson, „Archeology V. Pre-Islamic Central Asia", in: *Encyclopaedia Iranica,* vol. II, 1987.

N. H. Dupree, „Afghanistan VIII. Archeology", in: *ibid.,* vol. I, 1985.

J. Seibert, *Die Eroberung des Perserreiches durch Alexander den Grossen, Karten,* Wiesbaden, 1985.

P. Leriche, „Bactria. i. Pre-Islamic period." In: *Encyclopaedia Iranica*, vol. I, 1985.

B. N. Puri, „The Kushans", in: *History of civilizations of Central Asia,* vol. II, Paris: UNESCO, 1994.

Ying-shih Yu, „The Hsiung-nu". In: *The Cambridge history of early Inner Asia*, ed. by **D. Sinor**, 1990.

Zhang Guang-da, „The city-states of the Tarim basin", in: *History of civilizations of Central Asia,* vol. II, Paris: UNESCO, 1994.

G. Goibov, *Rannie pokhodi arabov v Sredniuyu Aziyu (644–704)*, Dushanbe, 1989.

C. E. Bosworth, *Historical Atlas of Islam.*

(Предложената библиографска справка поместваме в духа и целите на нашия настоящ труд – да дадем сравнително по-широка възможност на четящите тези страници да използват всестранна научна литература. Посочените съчинения не са включени в цитираните от нас извори, докато някои от авторите, подчертани от нас с ***bold*** шрифт, участват с други свои приноси към темата.)

В своя *„Исторически Атлас на Централна Азия"* Юрий Брегел многократно посочва местоположението на *страната и етническата група* **Болор.** Районът обхваща част от Южен Централен Памир и главно седловината, свързваща Памир с Каракорум.

Bolor присъства на своето място още в карта № 1 – *„Основни географски места и провинции"*. Тук, на северозапад **в** Памир, се намира и означението **Wakhan.**

По-нататък в карта № 7 – *„VI–VII век сл.Хр."*, на мястото на Болор е вписано **Little Bolor.** Съседно откъм север наново е посочена **Wakhan.**

Същото намираме на карта № 8 – *„Втората половина на VII век"*, която е посветена на ранните арабски походи (656–660) – **Little Bolor; Wakhan**.

Карта № 9 – *„Първата половина на VIII век"*, показва завоеванията на арабите: през 736 г. **Wakhan** и през 737 г. **Little Bolor**. На същата карта далеч на северозапад намираме обширна област на държавата **BULGHARS,** с град **Bulghar** на река *Itil* (Волга).

Карта № 10 – *„От средата на VIII до края на IX век"*, продължават да фигурират **Little Bolor и Wakhan.** И наново далеч на североизток край река *Itil* **Bulghar Kingdom** с град **Bulghar**.

В карта № 11 – *„X век"*, вече се забелязват известни промени: на мястото на *Little Bolor* вече е записано само **Bolor**. Към *Bulghar Kingdom* на *Itil* се отбелязва нахлуването на *Oghuz* (985 г.). Вакхан липсва от картата.

Карта № 12 – *„Централните райони на Западен Туркестан през X век"*, посочва **Bolor** и **Wakhan**.

На карта № 13 – *„Ранен XI век"*, продължава присъствието на **Bolor** и **Wakhan.**

Карта № 14 – *„1040 до края на XI век"*. Тук са отбелязани само **Wakhan** и град **Bulghar** на река *Itil.*

На карта № 15 – *„Първа половина на XII век"*, намираме както **Bolor** и **Wakhan,** така и **BULGHAR KINGDOM** и град **Bulghar** на река *Itil.*

Същото (от карта № 15) се повтаря и на карта № 16 – *„Втората половина на XII век"*.

Карта № 17 – *„Ранен XIII век"*, продължава да посочва присъствието на **Bolor** и **Wakhan.**

Карта № 18 – *„Монголското нашествие"*, е поредното вписване на **Bulghar Kingdom** и град **Bulghar**, свързани с нашествието през 1223 г. Болор и Вакхан тук липсват.

На карта № 22 – *„1405–1468"*, намираме наново на същото свое място **Bolor.**

Карта № 23 – *„Централна Азия и Иран през втората половина на XV век"*, изненадващо за историческото време все още присъства **Bolor**.

Карта № 24 – „1469–1499“, **Bolor** е все още на своето географско място.

Карта № 27 – *„Втората половина на XVI век“*, **Bolor** продължава да е част от историята и географията на Средна Азия.

Карта № 28 – *„XVII век“*, при нахлуването на киргизите от север се споменава и е отбелязан през 1640 г. **Bolor.**

Карта № 29 – *„Първата половина на XVIII век“*, за последен път съдържа името на невероятно дълговековно просъществувалата „държавица“ **Bolor.**

Обозначаването на **Болор** в историческите карти, илюстриращи последователни периоди чак до XVIII в., недвусмислено потвърждава оцеляването на тази народностна формация в продължение на близо две хилядолетия. От друга страна, непроменящото се наименование „Болор“ показва силното придържане и самоутвърждаване на родова памет и собственото име.

Освен това трябва да отбележим, че наименованието „Болор“ безспорно убеждава, че „преводите“ на китайските знаци **по-ле, по-ло, по-ли, по-ло-ле и други подобни**, които правят синолозите Шаван, Йетмар, Стейн, Де Гроот, Франке, Мау Тсай, Ошанин и мн. други, цитирани от нас подробно по-горе в текста, главно като **Бор, Болор, Болур** и др., са единствено правдоподобни. Тук вече сме склонни да подчертаем широкото разпространение на тези „държавици“, „градове държави“, племена или „стражеви орди“, носещи това наименование, не само за конкретната страна, но също по обширната периферия на Таримската котловина, Памир и Тиеншан. Тук трябва да прибавим и аналогичния прочит на записването **Po-lo, Po-lu-lo** като **BOLOR** и от един от безспорните корифеи, познавачи на древнокитайската култура, световноизвестния синолог Джоузеф Нийдъм (**NEEDHAM 4**, p.197).

БОЛОР

На „емблематичната“ страна ***Bolor*** посвещава свой труд *Карл Йетмар.* Той подчертава, че особеното географско положение на *Bolor-Dardistan*, изразяващо се в множеството непристъпни планински хребети, със своите високи проходи и страхотни клисури представлява надеждна защита за запазването на независимост и съдейства за поддържане на впечатляващ културен сепаратизъм до средата на XIX в.

В по-ранен период, първото хилядолетие след Христа, важността на този район за обмяна на материални и духовни ценности в Азия е била много по-голяма. Северните части на днешен Пакистан се пресичат от трудно-преодолими планински пътища, водещи от северозападния ъгъл на Индо-Пакистан към Вакхан или директно към Източен Туркестан (Таримската котловина) и оттам към Китай.

Страната в долината на Каракорум и Източен Хиндукуш, като политическа общност, се споменава от китайски извори от V до VIII в. сл.Хр. с означението *P'o-lu*, възприемано като *Bolor* (според ислямски автори, но също и според *Шаван: Pou-lu, Стейн: P'o-lu'* – бележки на Йетмар) (**JETTMAR 1980**, p.1-5).

Болор, продължава Йетмар, се е състоял от две части. Източната половина – *Great Bolor,* е осъществявала връзки с Китай (докъм VIII в.), но скоро е попаднала под ефективната власт на Тибет. Западната половина е позната като *Little Bolor*.

Будисткият поклонник *Huei-ch'ao* разказва, че преди нашествието на Тибет владетелят на *Great Bolor* успял да избяга при *Little Bolor*, докато обикновените хора и благородници останали под властта на Тибет. Йетмар определя, че политическото образувание Болор първона-

чално е включвало долината на Гилгит (днешен Балтистан), като естествена граница е било дефилето *Rondu* между масива *Haramosh* и равнината *Deosai.*

Доскоро до тези места са водели само опасни пътеки през урвите. И Йетмар заключава, че изглежда сигурно *Great Bolor* да са били днешният Балтистан, а *Little Bolor* – долината на Гилгит. Не е ясно колко на запад се е простирал Болор. Все пак за да се отбранява успешно проходът, според Йетмар, твърде възможно е центърът на *Little Bolor* да е бил далеч на запад, вероятно в *Yasin* или някъде в горната част на долината Гилгит (**JETTMAR 1980,** p.5-6). Изглежда странно, отбелязва той, че не са известни исторически съобщения Гилгит да е бил някога завладяван откъм юг, т.е. от *Chilas* или *Darel.* Вероятно Болор се е възползвал от слабостта на своите съседи и е проявявал „инициатива", като успешно е нахлувал и разграбвал Кашмир (**JETTMAR 1980**, p.29).

Това, което знаем за тези места – горното течение на река Инд, съгласно Херодот, е, че по времето на Дарий I там във формираната седма сатрапия са били включени *Dadicae, Sattagydians Gandarians* и *Aparitae.* При Ксеркс I силите на *Gandarians* и *Dadicae* са били с общ командир, но с екипировка от Бактрия (Herodotus, VII/66). След това при Артаксеркс II подвластните на Ахаменидите страни по река Инд са включени в по-голямата сатрапия на Бактрия. Други сведения разказват за доставката на злато от планинските райони на *Dardae (Dadicae)* – съгласно Мегастен, цитиран от Страбон 15.I.44. То е познато като *златото на Бактрия* от описанията на Ктезий. Последващата съдба на този район се свързва с Гръко-Бактрия, Кушана и накрая с Хепталитите.

Още от III–II в. пр.Хр. тук, в долината на *Taxila,* се секат монети (**JETTMAR 1980**, p.11-12).

Южно от Болор е разположена страната на *Daradas*. В периода малко преди началото на новата ера и векове след това там е обединена значителна политическа сила, която включва и *Swat.* Тя просъществувала поне до времето на пътешествениците поклонници *Fa-hien* (403) и *Huei-ch'ao* (около 726).

След покоряването на *Great Bolor* натискът на Тибет на запад продължавал. Противно на това, в същото време Китай се опитва да запази целостта и независимостта на *Little Bolor*. Поражението от арабите при река Талас (751) и загубването на протектората над Тарим обаче слага край на тези усилия. Арабите нахлуват в Болор през долината на Вакхан в стремеж да елиминират възможни интервенции от Тибет и Кашмир (**JETTMAR 1980**, p.14-15).

През следващите десетилетия и векове Болор запазва завидна самостоятелност, комбинирана с уважението на съседите. Йетмар намира основания да смята, че формирането на Болор като държава е станало с първоначално иранско влияние, като не могат да се изключат по-късно и тесни връзки с Кушанската империя. Islямски историци пишат за значителната важност на Болор. Към края на десети век в *Hudud-al-Alam* се разказва, че *Bulurinshah* (шахът на Болор) се смята за *син на слънцето* и не става от леглото си преди изгрев слънце. През първата половина на XI в. известният арабски пътешественик *Biruni* дава точното разположение на Болор. Той пише, че тази страна се намира в дясната страна на клисурата, която представлява излазът към котловината на Кашмир (**JETTMAR 1980,** p.22).

В документи от Тибет *Little Bolor* е познат само и изключително като *'Bru-za'*. Това потвърждава сведенията за директен *Burusho-Tibetian* контакт. От друга страна, за областта на Гилгит в тибетската литература се пише *Bal-ti*

(Baltistan). Пак там един район в *Khotan* се нарича *'Hbru-so-lo-na'*. В този район се намира място ***'polu'***. Йетмар цитира *Thomas* за това, че подобието на имената *Bru-za* и *Po-lu* не е случайна. Той предполага, че е имало етническа връзка между Котан и аборигенното население на най-западните части на Тибет. От езикови и други белези може да се приеме, че физически *Burushos* са европоиди, а не монголоиди, и това е по-скоро неочаквано за прототибетците (**JETTMAR 1980,** p.26-27).

За принадлежността на Болор към „иранските народности" Йетмар се основава на изследванията на сър Аурел Стейн и Фолке Бергман в Таримската котловина, които откриват там следи на „тохарска езикова" практика, а намерените погребения показват близки черти с *Dardic complex.* Сравнявайки митологиите, Йетмар намира сходство с тази на Кавказ за разлика от тези на *индусите* и *иранците.* Обяснения за това той намира в три възможни варианта: 1. Племената от Кавказ заедно с арианци да са мигрирали към Индустан. 2. Влияния от изток да са се разпростирали покрай Хималаите в посока на запад. Обаче в този случай трябва да се отговори на въпроса как тези движения след това са достигнали до Кавказ. 3. Че тези елементи са възникнали в планините и оттам са се пренесли посредством Болор при дардите (**JETTMAR 1980,** p.68-70).

В дългия списък на своите извори Йетмар не пропуска и разказа на венецианския пътешественик Марко Поло (XIII в.) (**JETTMAR 1980**, p.30).

Едва ли има по-пространно изследване, посветено на Болор, от това на Йетмар. Базирано на огромен брой исторически съобщения, които обхващат близо две хилядолетия, то представлява доказателство за една необичайна съдба. Но тук възниква един въпрос. Йетмар се позовава на Стейн и Бергман за племена, разположени в южната периферия на Тарим край града държава Котан, които са обозначени от летописите като *По-ли (Bru-za),* и ги свързва с Болор. В същото време някои от сведенията в отдавна известните китайски летописи от времето на династиите Хан говорят за племена, държавици, местности, реки, езера и други със същото наименование *Поле, По-ли, По-ли-ло,* които се намират край Таримската котловина, Памир и Тиеншан и се четат като *Бор, Борол, Болор и др.* и най-вероятно са представлявали реална историческа общност. Там се говори и за „висящите мостове", свързани най-често с Болор. За съжаление, те не са намерили място в този ценен труд на Йетмар. Склонни сме да приемем, че разказите на будистките пътешественици поклонници (напр. *Fa-hien* (403), *Hsuang-tsang* (603–664) и *Huei-ch'ao* (около 726) и отразени в по-късните китайски хроники, на които се спира Йетмар, са ползвани от него въз основа на известните преводи и коментари на европейски учени от миналото столетие.

В епохата на кръстоносните походи и след монголското нашествие се отбелязва значително повишаване на интереса на европейските държави към страните на Азия. Папският легат Висконти (по-късно римски папа Григорий X) възлага задача на венецианското семейство Поло за проучвания в Китай – пътища, селища, стопанство, обичаи, природни условия и народности. В изпълнение на това три поколения на тази фамилия последователно достигат до Средна Азия и Китай през XIII в. Дядото и бащата Поло на три пъти предприемат това пътешествие и техните разкази стават основа за мисията на Марко Поло. Смята се, че сведенията на предшествениците са се оказали не само полезен пътеводител за Марко Поло. Изтъква се, че той не следва непременно същия

маршрут и поради това не посещава някои от същите места и селища. Все пак в неговия разказ намират място също и описания, които той е научил за тях, без да е минал оттам.

Тук се спираме на свидетелството на Марко Поло за съществуването все още по това време – края на XIII в., на страната *Болор.* Той е преминал през 1273 г. от град Балх на изток покрай южните предпланини на Хиндукуш към Бадахшан по долината на Пяндж (Амударя) към областта Вакхан и оттам през Памир към оазисните градове Кашгар и Котан (в Таримската котловина) (**МАРКО ПОЛО**, с.22).

Марко Поло раказва за големия и знатен град Балк, като изтъква, че някога е бил и по-голям и по-хубав, но татари и други народи са го разграбвали и разрушавали. Имал е красиви мраморни дворци. В този град, продължава Марко Поло, се е оженил „... Александър Велики за дъщерята на Дарий. Дотам се е простирала Персия на изток и североизток". Дванадесет дни път на североизток и изток нямало селища, тъй като хората се страхували от лоши хора и войски и бягали в планинските крепости (**МАРКО ПОЛО**, с.73).

След общо петнадесет дни път Марко Поло достига неголямата област Вакхан. Населена била от мюсюлмани, които имали свой език и били храбри в битките. Понататък за три дни път на североизток по планините се изкачваш, както казвали, на най-високото място на света. За три дни пристига до страна, която се нарича *Болор.* „Хората там живеят в планините, те са *идолопоклонници* и диви; живеят от лов и се обличат с кожи от зверове – те са зли" (**МАРКО ПОЛО**, с.76).

В редакторски коментари (редактор С. Н. Кумкес) към изданието на „Книгата" четем още:

1. Вокан, Вошан, Вохан е историческата област Вакхан, намираща се по горното течение на Амударя между Вакханския хребет и Хиндукуш.

2. Отъждествяването на Болор с Кафаристан, което прави Марко Поло, според редактора едва ли е правилно. Географското разположение на Болор най-правдоподобно се определя в източния край на Памир, т.е. Сариколския хребет и успоредните на него хребети Аксайбаши, Кашгар, Кангардаг и Раскем, от които се спускат реки към Тарим. Названието *Болуло,* използвано за тази област, се среща най-напред (според редактора на книгата) у китайския пътешественик *Сюан-Цзян* (VII в. сл.Хр.) (**МАРКО ПОЛО**, с.269).

Свидетелството на пътешественика „очевидец" Марко Поло за съществуването на *Болор* до края на XIII в., при съхраняване на нейната идентичност и име, е изключително красноречиво за самочувствието и историческата памет на това племе (народ) в протежение на повече от 15 столетия. Определянето на религията като *идолопоклонство* е възможно да се обясни като влияния или по-скоро изповядване на *будизъм.* Основания за това намираме в обстоятелството, че като идолопоклонници Марко Поло определя също и населението на съседния на Болор *Кашмир (Кесимюр)* (**МАРКО ПОЛО**, с.75), който е исторически познат като „правоверно" будистки, прочут с многобройните отшелници и манастири.

На единната организирана „стражева орда" или държавица, простираща се по цялата дължина от север на юг по вододела на Памир – откъм север край историческата река Или и достигаща до високопланинския проход между Таримската котловина и северната чупка (коляно) на река Инд – възелът между хребетите на Памир, Каракорум и Хиндукуш – **Болор**, спира вниманието си, както

вече споменахме, и Димитър Съсълов. Той пише, че според китайските хроники стражева орда, разположена в Памир по долината на Вакхандаря (днес най-източната част на Афганистан), е носела „... в ония времена името **по-ли**. Записването е бу-луй, което записване Де Гроот чете освен Бу-луй още и Булур, Болор" (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.226). В хрониката „Хоу-хан-шу" Де Гроот намира записани „държавици" в *Западните земи*, носещи името *По-ли*. Съсълов отбелязва, че отначало „... изглежда, че Де Гроот смята тези орди за различни от другите *По-ли*. Въпреки пълната еднаквост на знаците, с които са записани, приема за тях едно по-различно четене, а именно *Булур, Болор* или *Болер"*. Важно съобщение е това, че правителственото седалище на *По-ли* се е намирало в долината, носеща същото име. И Съсълов продължава: „Според китайски географски източници от ония времена долината на *По-ли* не е същата оная долина при езерото Боркул, североизточно от Тиеншан, а съответствала на долината на сегашното езеро Саръкьол в Памир, като държавата ще е обхващала още и областите Карач и Таш курган, значи непосредствено западно от Кашгар и Ярканд". Той обяснява присъствието на тази „голяма българска орда" във вечно заснежените области на Памир с обстоятелството, „че тъкмо оттам минава големият път за Индия". Със знаците *По-ли-ел,* които Де Гроот чете *БУ-ЛУ (Булур, Болор, Болер)* и по сведения от китайските източници определя в местността Вакхан „към изхода на Малкия Памир, все по големия път на Запад и Индия". „Де Гроот с право бележи, че всъщност тия три имена: *По-ли, По-ло-ел (Бу-луй) и П'о-ло* – са само различните начини на записване на едно и също име" (**СЪСЪЛОВ 1939**, с.76-77). За стратегическото разположение на тази държава по долината *По-ли* „около мястото, където вери-

гите на Каракорум и Кунлун се допират до Памирския възел... и през тази долина навярно е минавал прочутият в ония времена със своите страхотни 'висящи мостове' път за юг и югозапад" (**СЪСЪЛОВ 1957**, с. 92-93). Понататък Съсълов разширява обхвата на обитаващите стражеви орди по цялото протежение на Памир от север, като се започне от долината на река Или и се стигне на юг до най-южните части на Памир. Интересно сведение в китайските летописи е това за Голямата Пу-лит, наричана също По-ло, която лежи „точно западно от То-поан (Тибет)... Там вали сняг и пролет, и лете. Там живеят племената *По-ло.* Там има много тъмно червено злато". И още: „Южно от речната долина на Памир, през планината оттатък, лежи държавата *По-ло-ло.* Там има много злато и сребро. Златото има огнен цвят". Съсълов обобщава, че въпреки отделните описания на различните „стражеви орди", както и на тези, свързани със събития около Тиеншан или Тарим, може исторически да се смята, че това е интегрирано държавно образувание, по-известно като *Западното крило* на *Хунорската империя* или **българите (СЪСЪЛОВ 1957**, с.96-101).

КУЧА

Особено присъствие в дългата историческа съдба на Таримската котловина има градът държава **КУЧА**. През дълги периоди градът е представлявал своеобразна господстваща „столица" на оазисните градове „държавици" в Таримската котловина. Той се намира в южните подножия на Тиеншан по северния път от изток към запад – покъсно *Пътя на коприната.* През Куча преминава и един от малкото пътища, които пресичат високото било на Тиеншан от юг към север. Този проход достига до 4224 м.

Безспорното стратегическо местоположение на Куча и непрекъснатият обществен и стопански просперитет са основание за факта, че по един или друг повод или събитие в нито една китайска хроника този град не отсъства (**DE GROOT 1921**, S.62, 79, 192, 232; **DE GROOT 1926**, S.39, 59, 77, 114, 120 140, 141, 142-143, 144, 145, 155, 166, 172-173).

Точни статистически данни за държавата **Ku-tsi**, или иначе казано „моментна снимка", намираме в летописите естествено след установяването на китайския *протекторат* в Тарим (около 51 г. пр.Хр.) и функционирането на педантична администрация. Столицата на владетеля на Куча се е именувала *Jen*, отстояща на 7480 *ли* от *Ts'ang-ngan*. На изток до *O-lui*, резиденцията на *Всеобщия защитник*, имало 350 *ли*. Семействата (родовете) са наброявали 6970; населението – 81 317 души; а бойците – 21 076. Държавната йерархия е била подчинена, както вече изтъкнахме, на *тройното деление* (главно във военните структури). Главните преводачи са четирима на брой. Добавя се, че там се познава леенето на метал и че се добива и олово. Де Гроот пише, че и в старите текстове наименованието на държавата е с малки нюанси **Куча** (**DE GROOT 1921**, S.61; **DE GROOT 1926**, S.142-144).

Тук смятаме за важно да прибавим и други данни за значителната по своята историческа роля през много столетия държава.

След победата си над гоатсите кхан-ю Мо-дун присъединил „множество малки държавици", които по онова време заемали Таримската котловина. Естествено това включва и най-значителната държава Куча. Китайската хроника *Si-ki* предава текста на посланието на Мо-дун в писмо до китайския император през 176 г. пр. Хр., в което между другото четем: „Великият кхан-ю на хунорите... той срази Гоат-си... След това подчини и /племената/ лоу-лан, о-сун и о-кут с /други/ двадесет и шест прилежащи държави... Всички тези са така /по този начин/ превърнати в хунори и *народите, които опъват лък, са сега /вече/ обединени в едно семейство /род/*". В летописите на *Ts'ien Han-su* се намира и конкретното сведение за овладяването на държавата *K'ut'sa* от *Mo-tun* след придвижването му на Запад и покоряването на държавата *Orchon* (**DE GROOT 1921**, S.62, 76-77, 79; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.119-120; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.39, 43-44; **ЮХАС**, с.65). Лев Гумильов пише, че след присъединяването на „24-те хунски рода се създава държава, която е толкова силна, че китайците я сравняват със своята Средна империя (Китай)" (**ГУМИЛЬОВ**, с.65). Тук е необходимо да се подчертае, че тези „присъединени 24 (или 26) рода" не са етнически идентични с хуните. Писмото на кхан-ю Мо-дун (176 г. пр.Хр.) ги дефинира като народи, „които опъват лък", явно за да постави ударение върху едно важно за онова време различие между китайците, от една страна, и хунорите и присъединените градове държави в Тарим, от друга. Едва след това в писмото се чете, че „... те сега са обединени в едно семейство..." Това недвусмислено говори за някаква форма на „конфедерация" от различни субекти, каквато са представлявали древните „империи" като примерно Персийската, Китайската, Римската. При това и най-ранните сведения в китайските хроники обрисуват населението от Тарим с различен расов облик.

Това, особено след проучванията в последните няколко десетилетия, се доказва по недвусмислен начин. Там са обитавали бели народности, със зеленикави или сини очи, кестеняви или дори червеникави коси и европоидни форми на лицето. Физиономичните белези са на-

пълно различни както от тези на монголоидите, така и на китайците.

По времето на кхан-ю О-Йен-Те (85–68 г. пр.Хр.) държавата О-сун, в тесни отношения с Китай, успява да проникне в Таримската котловина и се налага намесата на силите на Западното крило на хунорите, за да бъдат изтласкани, включително от големите градове Куча и Аксу. През 71 г. съвместни бойни набези на Китай и О-сун, както вече знаем, нанасят тежки удари на Западното крило и постепенно територията на Таримската котловина се превръща в *протекторат* на Китай под върховенството на *Всеобщия защитник.* Това се случва през 59 г. пр.Хр., когато е овладян вече и *северният път* към Памир и Запада, на който са разположени Корла, Бугур, Куча, Аксу, Кашгар и Ярканд. Всъщност Ярканд е изходът по-скоро на *южния път,* обаче понякога, а и днес е по-достъпен и предпочитан като проход (*Karakoram pass),* дори когато се е преминавало отначало най-напред по северния път (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.159, 227; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.86-87; **СЪСЕЛОВ-син**, с.28; **ГУМИЛЬОВ**, с.210, 221 232). Както вече изтъкнахме, първоначалното седалище на *Всеобщия защитник* като представител и „губернатор“ на централната китайска власт след овладяването на част от Тарим е било една *шатра* близо до град O-lui. Едва към 21 г. пр.Хр. тогавашният *губернатор Duhu* се премества от последната си резиденция *Wu-lei (Chadir)*, както по-горе отбелязахме, и се установява в „укрепения“ град Куча (**MALLORY 2000**, S.72). На това събитие и на този китайски губернатор *Tu-hu* (Du-hu) се спира също и Лиу Мау Тсай. На неговия труд, посветен на Куча, отделяме особено внимание малко по-долу (**MAU TSAI**, S.46-48). Преместването на китайското губернаторство обаче не променя в никакъв смисъл съществуващото обществено и държавно устройство на Куча. Към общата картина на културата на Куча и нейните различия с други съвременни държави прибавяме мнението на Малори. Той се позовава на китайските хроники от ранния Хан (208 пр.Хр. – 8 сл.Хр.) за това, че културните практики на Куча са контрастирали на тези на *Hsiung-nu* и *Wu-sun* (**MALLORY 1995**, p.59).

Значението на града държава Куча не залязва и при променливата му историческа съдба столетия след настъпването на християнската ера. По всичко личи, че властта на китайския губернатор – Всеобщия защитник, върху градовете държавици в Тарим е имала до известна степен процесионална характеристика, отколкото държавно-разпоредителни функции. В потвърждение на това красноречиво говорят историите за походите през последните десетилетия на I в. с.Хр. на прочутия китайски генерал Бан Чао, конкретно отразени в летописите.

Историите от това време започват през 75 г. Тогава „... владетелят на Харашар напада и изколва всички китайци в главната му квартира. От север пък идват хуну и обединили се с въстаналите чешисци, обкръжават войската на военния наместник, а князът на Куча и Аксу (княжество Гумо) обсажда Бан Чао в крепостта Панду, която е до Кашхар. След дълга съпротива Бан Чао е принуден да отстъпи Кашхар на кучаните и да се оттегли в Хотан (**ГУМИЛЬОВ**, с.211).

Тук е добре да припомним, че за пръв път фамилното име на князете на Куча се среща в китайските хроники в съобщение от 78 г. сл.Хр. То е записано ***PO.*** Князът на Куча *Kien,* според Лиу Мау Тсай, съгласно изворите е пръв носител на това име от династията *Po.* Самата дума „по“ може да означава както „бял“, така и „коприна“ (**MAU TSAI**, S.11-12).

Походите на китайците продължават. През 88 г. Бан Чао се насочва към „упоритият“ Ярканд и не постига успех. На помощ срещу него идват „... князете на Куча и на Аксу“ (**ГУМИЛЬОВ**, с.221).

Едва през 91 г. „капитулират“ Куча, Аксу и Уч Турфан. Бан Чао се ограничава обаче само с това, че сменя княза на Куча и „принуждава отново покорените да му предоставят войски“ (**ГУМИЛЬОВ**, с.223). За същите събития наскоро (2010) пише Лотар фон Фалкенхаузен: „През 89 сл.Хр. прочутият генерал Бан Чао покорява Западен Тарим и в 91 г. възстановява военна колония (гарнизон) в Gao-chang с 500 бойци“ (**FALKENHAUSEN**, p.61). През 97 г. името на генерала наново се споменява за ръководения от него поход по долината на река Талас.

Куча се превръща в изтъкнат център на будизма в тази част на Централна Азия и отправен пункт за връзки на поклонници пътешественици към Кашмир и Северозападна Индия (**MALLORY 2000**, p.82).

В обширната област на Куча и Турфан и на изток в Дун хуанг са открити забележителни паметници на писменост и наченки на книгопечатане, на които се спряхме погоре. Историческата случайност, довела до неоценимата находка на сър Аурел Стейн, илюстрираща особен древен вариант на ирански (тохарски) език, показва, че и до късното Средновековие тук е бил център на духовен живот, а също и доказателство за присъствието на индоевропейско говорещо (пишещо) население. От друга страна, пътеописанията на монаха поклонник *Hsuang Chuang (*602–664) са неоценим принос в историографията (**NEEDHAM 5,1,** p.145, 148; **WINCHESTER**, p.101-102, 137-139).

На **Куча,** както вече казахме, посвещава своя специален труд Лиу Мау Тсай. Изследването „Куча и отношенията с Китай от II век преди до VI век след Христа“

е издание на университета в Бон със съдействието на световноизвестните учени специалисти по културата на Централна Азия *Herbert Franke, Nicolaus Poppe* и *Omeljan Pritsak.*

В своя предговор авторът се спира на тълкуването на езика на Куча, който обогатява познанията на науката за *индогерманските езици.* Останки и свидетелства за езика на Куча се намират предимно във фрагменти на будистки преводи, медицински трактати и „магически“ правила и съвети, а също така и сведения, свързани с търговия. Тези извори са от периода от VI до VIII в. Данни за историята на Куча, особено за древността, в тези фрагменти няма. За ранните периоди могат да служат само китайските летописи.

Наименованието на Куча в китайските извори е отразено в многобройни различни знаци, които обаче звучат еднакво и според Мау Тсай най-вероятно насочват към кучанската дума **kutsi*, която, както и името на кралската династия на Куча ***„Ро“*** (По), означава ***„бял“***. Все пак по-нататък авторът пише, че от *кучански език* (наричан също западнотохарски) има следи едва след VI в. сл. Хр., докато наименованието на държавата оазис Куча в китайските хроники съществува поне от второто столетие пр.Хр. (**MAU TSAI**, S.7-11; **DE GROOT 1926**, S.141-143). Името на града и интерпретацията му представляват особен интерес и по-нататък ще се спрем специално на този въпрос.

Куча лежи в северната част на Таримската котловина, защитена от Тиеншан, на две реки, извиращи от Тиеншан и вливащи се на юг в Тарим. Мястото е оазис с плодородна земя. Близостта до непристъпната планинска верига е благоприятно условие за постоянен умерен и мек климат, а в същото време и благоприятна защита от

грабителски набези. Поради географското си положение и бързото утвърждаване и процъфтяване Куча става важен център на намиращите се в тази област други „оазисни селища". Държавата Куча е обхващала, както пише Мау Тсай, още и днешните райони на *Bugur, Kucha, Bai, Aksu, Ushi, Toksu* и *Shah-yar*, като първите пет са разположени на *северния път* през Таримската котловина на запад. За етническата принадлежност на населението обикновено се правят изводи на основание на най-ранната тук запазена книжнина от периода V–VIII столетие сл. Хр. Езикът се определя като *Toharic B* или *западнотохарски*. Мау Тсай пише, че този *индогермански* език все пак не е бил говорен от цялото население. Той е бил език на манастирите и на управляващия слой. Споменатата писменост е представлявала основно преводи на будистки текстове. Използвана е индийска азбука, като са прибавени известен брой допълнителни знаци за предаване на някои гласни и съгласни. Освен религиозни текстове, намират се и сведения от ежедневен и битов характер, рецепти, съвети за лечение и други, които разкриват отчасти картината на живота в Куча по това време. Към средата на последния век преди Христа, както посочихме по-горе, при население малко над 80 хиляди души бойците са били повече от една четвърт – над 20 хиляди. Това според Мау Тсай е твърде високо съотношение и е давало особен облик на града. Сведения за обичаите и начина на живот на хората обаче се появяват едва по времето на династията *Tsin* (265–419). Така, както пише прочутият монах от Куча в средата на IV в. сл.Хр. *Kumaravajiva*, в града е имало повече от десет хиляди будистки монаси. Вероятно и броят на населението тогава е бил нараснал значително. То се е занимавало главно със земеделие и скотовъдство и е обитавало *къщи,* а не *шатри*

като номадите. За разлика от Китай погребенията в Куча се извършвали чрез трупоизгаряне и се спазвал 7-дневен траур. Както мъжете, така и жените са стрижели късо косите си – до раменете. И както известният монах *Hiuen-tsuang* (около 630 г.) пише, са носели шапки, а облеклото им е било от брокат и груба вълна. Той разказва още, че на новородените черепът е бил сплескван чрез удар с дъска с цел разкрасяване. В планинските склонове се е добивало и леело желязо и се е развило ковашкото изкуство. За свое въоръжение кучаните са имали лъкове, мечове, брони и дълги копия. В календара годините са носели имена на животни като тигър, овца, маймуна, но не е сигурно дали са образували дванадесетгодишен цикъл. Новогодишните празници са били изпълнени с борби между животни и са продължавали седем дни. Известно е от многобройни (естествено небудистки) съобщения за наличието на прочути винарски изби в Куча (**MAU TSAI**, S.6-11; **ЮХАС**, с.212-213).

Lu Kuang, китайският пълководец, който превзема през 384 г. Куча, съобщава за големите мащаби и качеството на коневъдството. Той говори за десетки хиляди коне, особено от прочути породи като „Небесни жребци", „Драконски еднороги", „Червенокосмести коне". В сведения от по-късни извори (VI в.) се споменава за отглеждане на просо, ориз, грозде, нарове, круши, ябълки, праскови, кайсии, пъпеши (**MAU TSAI**, S.16; **ЮХАС**, с.212-213).

На *„Бялата планина" (Po-shan)* – Тиеншан (Boshan, Tengry Tag според Малори), която крие в недрата си природни богатства като мед, желязо, олово, злато, цинк, каменни въглища, сяра, меден оксид и други, Куча дължи своето забележително развитие и неотслабващо значение. Рудодобивът и целият свързан с него последващ процес на различните етапи на металургията правят от

града блестяща илюстрация на ролята на разделението на труда и постигането на общ просперитет (**MAU TSAI**, S.17; **MALLORY 2000,** p.74).

Различни са предположенията за времето, когато се появяват първите будистки влияния в Куча. Мау Тсай изрежда списък на учени и техните предположения. Найранните са за събития още от около 250 г. пр.Хр. и за сведения в древните писания на *Asoka* (274–237 г. пр.Хр.). Други се придържат към I в. сл.Хр., по което време се смята, че будизмът вече прониква в Китай (**MAU TSAI**, S.20). Все пак присъствие на будистки мисионери в Куча може да се предполага по точно датиран (109 г. пр.Хр.) съд за вода – *Kundika* (с белези и орнаменти, разкриващи произход от будистко майсторско ателие). Тази кана притежава надпис, че е подарена на китайския император У-ди. По това време се отбелязват приятелски отношения с Китай. Мау Тсай свързва китайските интереси към западните страни с известната мисия на Джан Циен в този район през 138–126 г.пр.Хр. Дълги години преди пътуването на китайския пратеник обаче Куча се е намирала под влиянието на *Hiung-nu.* При втората си мисия, този път към О-сун, Джан Циен през 116 г. пр.Хр. най-вероятно е преминал през Куча. Оттам преминава в поход към *Tawan (Фергана)* китайският пълководец *Li Kuang-li* в 104 и в 102 г. пр.Хр. След историческите победи на китайци и осуни над Западното крило на Hiung-nu през 71 г. пр.Хр. китайският генерал *Tsch'ang Hui* напада Куча, без да постигне траен успех. Мау Тсай пише, че „по онова време Куча, както и по-голямата част от градовете държави в северната част на Таримската котловина, както и преди е било, са се намирали под върховенството на *Hiung-nu*", и че и след пътешествията на Джан Циен тази ситуация не се променя (**MAU TSAI**, S.35, 39-42, 43, 45).

Малко може да се каже за религиозните вярвания на населението на Куча преди проникването на будизма. В китайските летописи, както вече споменахме, се намират разкази за сватбените и за погребалните обичаи на кучаните. Посочва се, че тези практики са еднакви с онези на *Karaschar.* Въпросните хроники обаче са от значително по-късно време, далеч след установяването на будизма. От тях черпим представата, че кучаните са обожествявали, както Карашар, *небесния бог.* За отбелязване на този *небесен бог* китайските хроники въвеждат нов знак – ***hien***, който според Мау Тсай се състои от *откровение* и *небе (небеса).* Но кой все пак е този бог? Дали това не е религия на *природата* – почитане на *Небето*, както е в Китай и при тюрките, или е отражение на зороастризма? Това свидетелство в китайските хроники, макар и от покъсното време на *T'ang*, може да показва известна близост със Зороастър от по-древни влияния на това учение (**MAU TSAI** , S.33).

Заслужава да приключим с още едно твърдение на Мау Тсай за значението на взаимния културен обмен в контактите между Китай и Куча след II в. пр. Хр. Той пише, че тогава в културния обмен Куча остава повече като *даващ*, отколкото като *получаващ* (**MAU TSAI**, S. 109).

Фамилното име на династията на князете на Куча ***„PO"*** **(ПО)** е отразено документално едва в 78 г. сл.Хр. и не може да се установи откога води началото си. Предишните князе се споменават само с личните си имена, без фамилията.

Основният въпрос, който привлича вниманието ни в труда на Мау Тсай по-нататък, е *какво значение крие името ПО.*

Използваният знак *„Po" = „бял"* или *„коприна"* дава основание на автора да допуска, че името на династията

означава *бял,* като припомня, че още *Bailey* (Ann. 255) е изразил предположение, че наименованието на държавата Куча означава *„бял"*. При това Куча е разположена в полите на прочутата *„Бяла планина" (Po-shan)* (**MAU TSAI**, S.11).

Преди да пристъпим към нашите съображения, предположения и коментари, припомняме тълкуването на Мау Тсай на името на държавата Куча и на планинския хребет, част от Тиеншан, непосредствено северно от града – Пошан. Заедно с наименованието на династията на князете на Куча, Мау Тсай извежда общо и за трите случаи значението на знака и скритата зад него дума – ***ПО,*** като ***БЯЛ***.

В историческия атлас на Централна Азия Юрий Брегел отбелязва този град до XVIII в. само като Куча, а прилежащите части от Тиеншан не са обозначени като Пошан.

Густав Яринг също тълкува името Куча. Той сравнява с *кис*, което превежда като *сила, мощ* и допуска наименованието Куча да е от согдиански произход (**JARRING**, p.267).

Де Гроот намира някои нюанси в записването и звученето на наименованието на държавата, но никое от тези различия не отива съществено далеч от основното Куча, Кутси, Кутчи (**DE GROOT 1926**, **S.**142-144).

Петер Юхас пише, че „... в края на VII в. племето *кучи-булгар* (коцагири) живее сред *тюркско-българските* племена на север от Сарматия, но старата им родина е локализирана от В. Хаусиг в района на град Куча. Същият се намира в Средна Азия или по-точно в Източен Туркестан край пътя Кашкар – Нами". През V в., според китайски източници, владетелят на Куча е седял на трон, представляващ фигура на лъв. Столицата била оградена със стена, дълга 5-6 ли (от 3 до 3,6 км) (**ЮХАС**, с.212-

213). В книгата на Юхас вероятно е допусната печатна грешка – вместо Хами е изписано Нами.

Позволяваме си да се върнем и на създалото противоречия сведение на Михаил Сирийски. Основният въпрос, останал с различни предположения и различни отговори, изглежда да е местоположението на древната планина *Имеон*, от която са „тръгнали" някога нашите предци – *българите.* Васил Златарски по този повод пише: (цитат) „... Птолемей... разделя Скития на две: вътрешна и външна с планина ***Имай (днеш. тур. Тенгри-даг, Тян-Шан в Средна Азия)***..." Отговор на същия въпрос търси и Д. Димитров и стига до следното заключение: (цитат) „Британската енциклопедия описва ***Имаус (Имеон)***... Карта 3. (Ориенс, средата на I в. сл.Хр.), на която ***Имаус (Имеон) е идентифициран с днешен Тиян Шан***..." (**ЗЛАТАРСКИ 3**, с.56; **ДИМИТРОВ, Д. 5**, с.239, 242).

Подбираме тези две становища – на Златарски и на Димитров, тъй като те частично съвпадат със загатнатата от Юхас историческа връзка на древните българи с Куча в подножието на Тиеншан. По-нататък предлагаме и още други аналогии, свързани с Куча.

Красивото наименование на града, планината и княжеската династия – ***ПО = БЯЛ***, се чете така не само и единствено от Мау Тсай (1969). Познато ни е още едно (от 2000), което споделяме тук.

Планината северно от града, Пошан (Бялата планина), стои на вниманието и на *J. P. Mallory,* който в последните десетина години изследва заселването, лингвистиката и древния начин на живот в Централна Азия – главно в Таримската котловина. Той пише за тази планина като **„BOSHAN"** – пак Бяла планина (**MALLORY 2000**, p.74). Тук разликата е само в звуковата интерпретация – Пошан и Бошан. Но и в двата случая значението,

смисълът на наименованието е едно и също – *Бяла планина (Weisse Berg = White Mountain).* Малори обяснява, че китайският писмен знак *БО* означава *бял.* Възможно е това да бъде етноним със значение *„белите хора"*, при все че това не задължава непременно да се смята за цвят на кожата, а по-скоро като *„брилянтните хора"* или нещо подобно (**MALLORY 2000**, p.75).

Малко по на запад е разположен значимият град *АКСУ.* Тюркското, явно по-късно име на този град – Аксу, е превод на завареното наименование ***Бяла вода.***

Както Де Гроот, така и Яринг изразяват становища за наименованието на град Куча, които приведохме погоре. Те се различават от интерпретациите на Лиу Мау Тсай и донякъде на Малори. Не бива да се изключи вероятността в бъдеще да се появят нови изследвания и нови хипотези. Подобно очакване би могло да стане реалност при условие, че науката се обогати със засега непознати и непроучени писмени паметници.

Изкушаваме се единствено да припомним, че в няколко десетки случая извън името на град Куча Де Гроот чете китайски знаци на селища, реки, езера, държави и други, които най-общо отразяват **ПО** (По-ле, По-ли, По-ли-ок, Пи-лио и много други), да са се стремели да предадат звуково **БОР, БОЛОР, БУЛУР, БОЛХОР.** Към това прибавяме и вече изтъкнатото твърдение на китайската хроника на Хоу Хан-шу – *„**Po-li** беше първоначално една голяма държава"* (**DE GROOT 1926,** S.161).

Може само да се предполага дали някое бъдещо целенасочено изследване ще е в състояние да установи правдоподобна връзка между ***БО, ПО – БОР, БОЛОР, БУГУР, БОЛГАНДИ, БЪЛГАРИ.*** Дали има първична генеалогия и какво обяснение може да се открие в значението, което се крие в тази дума? Дали, както някои считат,

то е *бял, брилянтен, блестящ, благороден* и това определение се е пренесло върху наименованието на цяла народностна група и свързани с нея географски и природни дадености, и останало в името ни *БЪЛГАРИ?*

БУГУР

Градът държава **БУГУР,** силна крепост по онова време, защитаващ стратегически проход в източната част на Тиеншан, може да се прибави също към списъка на селища, които заедно с **Бор, Болор** и други подобни четения на древните извори и преживели в топонимията имена напомнят на *българи.*

Густав Яринг смята, че наименованието „Bugur, Bughur = град; Bughur = планина" е от предтюркския период (**JARRING,** p.76).

Град *Bugur* намираме на световния атлас в карта 97/98 (**ATLANTE**).

Бугур съществува и до днес и както вече отбелязахме, е разположен в южните поли на Небесната планина – Тенгридаг, по направлението изток – запад между градовете Корла и Куча, източно от град Куча. По-нататък на запад са Аксу (неоспоримо предтюркското му име е *Бяла вода*), Уч Турфан и вече сгушен в Памир – *Болганди курган* (**СЪСЪЛОВ 1936,** c.235).

Йордан Вълчев по погрешка пише, че Бугур се е намирал западно от град Куча (**ВЪЛЧЕВ,** c.47).

В действителност китайските летописи неведнъж, по различни поводи, споменават за държавата Lun-tai = Lun' to. В летописите на *Si-ki* (гл. 110) и *Ts'ien Han-su,* в които се описва поражението на китайската армия през 102 г. пр.Хр. и като последствие на това организирания 180-хиляден отряд, оглавяван от генерала на *Dsi-su* със задача

да се проправи пътят към *Wan (Фергана)* по северния периферен път на Таримската котловина. В тези сведения научаваме за силната съпротива на държавата *Lun' to* и затрудненията на генерала на *Dsi-su – Li Kuang-li,* да я овладее. В неговата биография се чете за тъждествеността на *Lun-tai* и *Lun' to*. Де Гроот смята, че тази държава се е намирала в района на град **Bukur** или **Pukur** (**DE GROOT 1921,** S.152; **DE GROOT 1926**, S.38-39, 45, 145).

За превземането с пристъп на „заинатилия се" град Лунту/Бугур четем и в опиращия се на изследванията на известния Н. Я. Бичурин труд на *Лев Гумильов.* Тук отбелязваме известно различие с определянето на *Wan,* която е била целта на похода на *Ли Хуан-ли (Li Kuang-li).* Според Гумильов това е *Даван*. Даванците били разбити и се скрили зад стените на столицата си, която китайците наричали Гуйшан (Кушан) (**ГУМИЛЬОВ**, с.128-131). Склонни сме да обясним това различие с допусната грешка при тълкуването на Гумильов на *Wan* като Кушана. Може да се приеме, че зад съкратеното *Wan* той вижда реалното *Ta-wan (Ferghana)*, но Гуйшан (Кушан) е различно – то се отнася за част от Гоат-си (Гуйшан) и след това Кушана. Главната цел на походите на *Ли Хуан-ли* през 104-102 г. пр.Хр. е достигане и проправяне на път през Таримската котловина към *Ta-Wan* (Фергана) (**MAU TSAI,** S.40; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.149). По това време Големите гоатси са все още северно от реката Окс и на мястото на бъдещата Кушан са все още наследниците на Гръко-Бактрия – Селевкидите.

В историческия атлас на Централна Азия Юрий Брегел поставя непрекъснатото присъствие на града *Luntai*, разположен по северния път на Таримската котловина през Куча, Аксу към Кашгар, от I столетие пр.Хр. до края на VII столетие след Хр. по карти № 5, 6, 7 и 8 (**BREGEL**, p.11-17). Освен Лунтай, Брегел не използва другото наименование – Бугур.

В изследване на добива на мед и металургията в обширната Таримска котловина и подножията на Тиеншан *Mei Jianjun & Shell* посочват като най-ранно място на рудодобив през древността (4000–400 г. пр.Хр.) долината *Nurasai.* Трябва да отбележим, че тази долина е в най-западните склонове на Тиенщан. В резултат на археологически разкопки на погребения, датирани от 800–400 г. пр.Хр. в района на град *Bugur (Luntai)* са открити медни и бронзови артефакти като ножове, върхове на стрели, обици и орнаменти (**JIANJUN**, p.581, 591).

Книгите за пътешествията по южните склонове на Тиеншан на прочутия учен Свен Хедин съдържат сведения и за местностите край голямото село *Bugur (Bygyr)* – Luntai (**HEDIN 1936**, p.128).

Виктор Меър сравнява двете наименования на Лунтай и Бугур, като в сравнителна таблица посочва *Luntai Xian* като официалното (*Pinyin System)* наименование и *Bugur* като първоначалното и обикновено използваното (*Original /common usage*) (**MAIR 1998 III**, p.587). И така, според професор Меър, първичното име е Бугур.

J. P. Mallory пише, че след походите в Таримската котловина на генерал *Li Guandli* в градовете *Bugur* и *Quki* (южно от *Chadir)* се настаняват военни колонии. Към 21 г. пр.Хр. губернаторът *Du-hu* премества резиденцията си от *Wu-lei (Chadir)* в *Kutcha* (**MALLORY 2000**, p.72). Напомняме, че китайският император У-ди през 104–102 г. пр. Хр. възлага на *Ли Хуан-ли* да проправи път през Таримската котловина към *Ta-wan* (Фергана). Той среща ожесточена съпротива от укрепения град *Bugur (Lun t'ai)* и след превземането му го разрушава (**MAU TSAI**, p.40-44). Както вече посочихме, успехите на пълководеца Ли

Хуан-ли не са трайни. През 86 и през 74 г. пр.Хр. китайските сили понасят тежки загуби. Едва след военната намеса на О-сун през 71 г. пр.Хр. настъпва положителен обрат в полза на китайската експанзия на запад. Изглежда важна крачка представлява трайното овладяване на Турфан през 68 г. пр.Хр. и организираното заселване там на значителна китайска военна колония. След 59 г. пр.Хр. Китай постепенно установява военно-административен протекторат над градовете държави в Таримската котловина със свой губернатор, наричан *Всеобщ защитник*. Негово седалище е бил военен лагер и най-напред резиденцията му представлявала *шатра* (палатка) в близост до *O-lui* – недалеч от Бугур.

При определяне на разновидностите на бронзовата култура в Таримската котловина в периода от 2000 до 400 г. пр.Хр. *Ан Жимин* разграничава десет региона, в които са извършени археологически проучвания. С пореден № 4 и титул *Qara-shaehar* е некрополът *Chong-bagh* край *Bugul (Lun Tai)* (**ZHIMIN**, p.47).

БОЛГАНДИ КУРГАН

Най-близо по звучене на народностното име *българи* е селището **Болганди курган**. За него и за тълкуване на наименованието му заслужава да се отдели нарочно внимание.

Пръв, а изглежда засега и единствен, на наименованието на това *селище* се спира Димитър Съсълов. При подготовка на книгата си „Пътят на България" (1936) той се взира в топонимията на обекти в Таримската котловина и съседните райони със стремеж да открие реминисцентни белези, които да подсказват определена историческа приемственост. В един от най-престижните за времето си (а и днес) атласи на света Съсълов намира селището *Bolghandi kurghan*. Това селище се намира на речна долина, която се спуска от североизточните хребети на Памир към горното течение на река Тарим и към древния град Аксу, разположен в полите на Тиеншан (Тенгридаг). Трябва да подчертаем, че наименованието, което намираме в атласа, е обозначено като име на *селище*, а не на *местност* (**ATLANTE**, p.97-98, 103, 104). Естествено, това не изключва вероятността някогашна историческа местност да е предала своето име на съвременно селище, разположено в същата речна долина. Това обаче не означава, че там има, или е имало „надгробна могила".

Съсълов обяснява наименованието *Болганди (или Болгарди) курган* като *Българско гробище*. Той го свързва със съдбоносните събития около 42–41 г. пр.Хр., когато кхан-ю на Западното крило Цит-ки заедно със своите бойци и техните семейства се опитал да премине през високопланинския проход от Тарим към река То-лай (Талас) на запад, отвъд възвишенията на Памир, и е бил застигнат от незапомнена снежна буря и студ. Китайските хроники съобщават, че са оцелели едва около 3000 души (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.235, 247-248; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.158; **DE GROOT 1921**, S.225, 229).

Без съмнение значението на понятието *курган* със смисъл *погребална могила* е всеобщоприето и не би трябвало да се подлага на съмнение. Тук заслужава да припомним най-ранните появи на този начин на погребения, като цитираме капиталния труд *Издирване на индоевропейците* от J. P. Mallory. Там четем, че много от аргументите за нахлуването на индоевропейците в Европа откъм североизток към края на IV хилядолетие и през III хилядолетие пр.Хр. се свързва с един нов погребален обичай. В този период северно от Черно море и Кавказ

из руско-украинските степи се извършват типични погребения, като подземен гроб е покриван с натрупана могила (*Kurgan in Russian)* (**MALLORY 1996,** p.29). Наталия Шишлина пише, че към средата на третото хилядолетие преди Христа внезапно се появяват стотици *курга-ни* в западните степи на Евразия: от *България до Уралските планини* (**SHISHLINA**, p.234). Така в науката понятието „курган" е получило своя определен смисъл. Сега обаче се опитваме да си отговорим на въпроса дали в случая за произхода на името на селището *Bolghandi Kurghan* (и на други географски обекти в Таримската котловина) не съществува и друго възможно обяснение. Към подобно предположение ни води световноизвестният филолог Густав Яринг. Неговият пространен труд *Централноазиатски турски наименования на места в районите на Лопнор и Таримския басейн* по дневниците и публикациите на Свен Хедин (1997) обхваща няколко хиляди имена, техния превод, обяснение и коментар. Тук се спираме на значението на наименованието ***Kurghan.*** За конкретните райони на Централна Азия (Таримската котловина) Яринг нито в един случай не превежда *курган* като *гробище* или *погребална могила.* Ето значенията, които той влага в тези наименования:

Kurghan, kurgan – fortress (крепост), древен форт или наблюдателна кула с правоъгълно очертание

Kurgan-bulak – изворът на крепостта

Kurgan-davan – проходът на крепостта

Kurgan-saj – долината на крепостта

Kurgan-sajing-aghis – влизането към долината на крепостта (**JARRING**, p.391).

В описанията на местностите, които посещава при своите пътешествия край Тиеншан, Свен Хедин разказва за планински поток с кристално чиста вода наблизо до

град Бугур, който носи името *Kurgantschi* (**HEDIN 1936**, S.112).

Освен категоричното свидетелство на Яринг, за подобни обяснения подсказват още и други географски наименования главно в места по Памир. Тук посочваме няколко от тях. В планинска долина от Памир към Таримската котловина на изток към град Ярканд се намира река *Tash Quargan* и на нея селище със същото име (**ATLANTE**, p.97-98); в последната редакция на същия атлас намираме същото селище *Tash Kurgan* на река *Tash Kurgan Saj* (**ATLANTE 56**, p.93-94 – b13). Пак на същото място, високо над Ярканд в Памир, на картата на West China е означен същият град *Taxkorgan* (**ATLAS N.G.** – G, H 1, 2). И пак реката от Памир към град Ярканд е посочената вече *Tax Korgan* и друга памирска река към Таримската котловина *Tax Korgan* (**ATLAS 2004**, Map 65, 7 E и Map 91, 4 A).

Всички изброени дотук по-горе географски наименования са на реки и на селища, а не на гробни могили, и по тълкуването на Яринг трябва да означават крепост (по-конкретно *каменна крепост).*

Юрий Брегел също посочва известен брой имена на местности или селища, които съдържат понятието *курган*. Те са отразени на карта № 2, посочваща *археологически находки.* Някои от тях са от предислямски периоди, други принадлежат на епохата след проникване на исляма. Всичките те обаче се намират западно от Памир и не би могло с увереност да се причислят към предложената етимология на Яринг и да се превеждат като *крепост* (**BREGEL**, p.5).

В заключение сме склонни да предложим следното:

1. Ако приемем твърдението на Густав Яринг за смисъла на думата *курган* на географски места в рамките

на Памир и Таримската котловина като *крепост*, вече имаме основание да преведем *Болганди курган* като *Българска крепост* вместо *Българско гробище*.

2. Подобно предположение ще трябва да бъде подкрепено с исторически данни, които да говорят за изграждане на крепости от *по-ли – бол – болор (българи)* в тези райони.

И в действителност ето какво ни съобщават китайските летописи:

През 85 г. пр.Хр., година-две след смъртта на китайския император У-ди, става промяна и при хунорите и властта е поета от О-Йен-Те, който продължава да управлява през следващите съдбоносни 17 години. Държавата му е била постоянно застрашена от Китай, а Западното крило също така и от О-сун. На историческите събития през 71 г. пр.Хр. се спряхме вече по-горе. Тук се спираме на друга съществена част в летописите, илюстрираща строителната дейност на О-Йен-Те, проведена през 83–82 г. пр.Хр. В подготовка за преодоляване на студени и снежни зими или в случай на неплодородие той заповядал да се изкопаят кладенци за вода и да се построят хамбари за съхраняване на запаси. Освен това „... наредил да бъдат *построени* ***няколко крепости***, в случай на нападения от страна на Китай" (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.154-157; **ГУМИЛЬОВ**, с.131).

Когато Де Гроот ни запознава с тези съобщения на хрониките, той изразява известен скептицизъм относно съдържанието на определението *„стени за отбрана"*, като в превода след думата *„крепост"* прибавя **въпросителна (?).** Обосновава се с оценката на китайските летописци, че по онова време *Hu* (хунорите) още не са привикнали да се сражават от крепости. Задачата на О-Йен-Те е била изпълнена – били са изкопани стотици кладенци и изсечени хиляди дървета (**DE GROOT 1921**, S.188). Тук е възможно да се отбележи това, което *G. Jarring* привнася към тълкуванието на географското понятие *курган* като *крепост*. Той посочва, че в редица случаи става дума за *каменни крепости (Tash Qurghan)*. Дори подобно предположение да изглежда пресилено за строителната дейност в епохата на О-Йен-Те, все пак в летописите те са носели названието *крепост*, а така и вероятността да останат като „крепост (курган)" в приемствената топонимия.

Китайската хроника *Ts'ien Han-su* подробно разказва за делата и гибелта на кхан-ю Цит-ки, за строителството на отбранителни съоръжения – крепости, и за поставилия се под васална зависимост от Китай кхан-ю *Ho-han-sa*. Първоначално отбранителното съоръжение е представлявало окоп и земен насип зад него. С времето се прибавят и дървени прегради, а по-късно и дървени кули (по-скоро за наблюдение). Изграждането на структури, обикновено от камък, става в един следващ период. И във всички изброени етапи съоръжението се назовава *крепостна стена (крепост).* Така протича изграждането както на Великата китайска стена, така и на т.нар. *„укрепени"* оазисни градове в Таримската котловина. С една дума понятието, записано като *крепост*, е възможно да се прилага за всеки вид от изброените съоръжения.

Около 43 г. пр.Хр вече в установената наскоро нова Средищна област (в района на днешните Самарканд и Ташкент) кхан-ю Цит-ки успешно е начело на голяма и могъща държава и прославен, високо почитан от съседни богати държави. Някои от тях, като *Hap-so* и *Ta-wan*, се съгласили и плащали на Цит-ки доброволно годишен данък. Кхан-ю наредил изграждането на крепостни градски стени на новата столица в долината на реката *To-lai*

(Талас). Строежът бил извършен с всекидневната работа на 500 работници и завършен за две години (**DE GROOT 1921**, S.229).

По-късно, през 36 г. пр.Хр., кхан-ю Цит-ки решил да построи нова ***„крепост“*** и дървен дворец в столицата си. В резултат на подценяване на реалната опасност неочаквано тя била овладяна и опожарена от 40-хилядна китайска войска. Летописите съобщават, че половината от защитниците заедно с Цит-ки и семейството му загинали (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.166-167; **СЪСЪЛОВ 1939**, с.75; **СЪСЪЛОВ 1957,** с.89, 166).

От тези сведения в китайските летописи може да се направи недвусмислено заключение, че поне през целия последен век преди Христа в района на източните склонове на Памир и край Тиеншан т.нар. „оазисни градове“ вече са се изграждали *крепости (кургани).* Кога по-рано това може би е ставало, засега няма данни (**DE GROOT 1921,** S.202; **JARRING**, p.391; **СЪСЪЛОВ 1936**, с.235; **СЪСЪЛОВ 1957,** с.166).

В заключение на това обширно отклонение, занимаващо се с тълкуване на името *курган,* подчертаваме, че изглежда вероятно селището *Болганди курган* в източното подножие на Памир да означава *Българска крепост.*

Трябва да кажем, че основателно могат да се поставят няколко закономерни въпроса:

Какви могат да бъдат аргументите за евентуална връзка между исторически регистрираните наименования като *БАЛХ, БАЛК, БАЛХИ, БАЛХАРИЯ* и други техни близки или по-далечни производни със съвременните наименования *БЪЛГАРИ, БЪЛГАРИЯ*, познати в Европа още от ранното Средновековие?

По-различни ли изглеждат основанията подобна връзка да съществува между наименования като *БОЛОР, БОР, БОЛХОР, БУГУР или БЪГУР, БО, БОЛГАНДИ КУРГАН?*

Достатъчна ли е само прилика в наименования и *звукова* подобност за определяне на **идентичност** на човешка общност, племе или народ, когато се сравняват дадености, отразени в различни исторически времена и при това в различни, отдалечени географски места?

На пръв поглед отговорът на тези въпроси изглежда елементарен. Смятаме обаче, че е необходимо и задължително да се издирят и други аргументи и основания освен посочените прилики, за да се постигне приемливо предположение. Това ще се опитаме да направим в следващите глави.

Ще се спрем на начина на живот, стопанските традиции – прехрана, селски и градски практики, занаяти, търговия, парични средства, организация на обществените отношения и държавност, военна структура, въоръжение, вярвания и религия, светоглед, морал, придържане към традиции – приемственост, познания на небосвода – основната астрономия, календар, степен на грамотност – собствена или заимствана писменост, книжовност и други белези.

ВРЕМЕЧИСЛЕНЕ – АСТРОНОМИЯ – КАЛЕНДАР

В зората на цивилизацията на всички човешки общества, още в самото начало, се осъзнават представи за природните цикли. Това съвсем естествено е обусловено от непредизвикани, спонтанни наблюдения на процеси в природата.

Първата стъпка, която е основа на това познание, е неизменното редуване на *деня* и *нощта*, свързано с привидното „движение“ на слънцето. И най-примитивните езици, които в свой начален стадий на развитие притежават ограничен брой думи и понятия, имат задължително думи за *ден* и за *слънце*. Това съвсем не е времечисление и не е календар, а още по-малко астрономия, обаче то е основният градивен елемент на тези науки.

Времечислението възниква от непосредствената необходимост, която се поражда от начина на живот на обществото. Различните условия на развитието на отделните групи общества обуславят разнообразни пътища и форми за осъществяване на системите за необходимото измерване на времето. Без съмнение един от най-важните фактори представлява географското място и природната среда. С това се свързва и определящото значение на конкретния климат. Първоначално основният мотив е да се намери подходящ и надежден инструмент за предвиждане на сезонните природни явления, които влияят по

свой начин на определена стопанската дейност. Красноречив пример за подобна необходимост обикновено се посочва в годишните разливания на големите исторически реки Нил, Тигър и Ефрат. Заедно с това нормалната смяна на обикновените четири сезони, характерна за умерените климатични райони на земята, диктува съответна подредба и последователност на селскостопанска дейност. Към тези азбучно познати фактори, които обясняват различните форми на възникване и развитие на разнообразните отмервания на цикличността на времето, могат да се добавят още голям брой други, от които особено значение има организацията на конкретното общество.

Във всеки случай различията на формираното времечисление от отделните народи може да се смятат за съществен отличителен белег между тях. При това създадените принципи на календарните системи проявяват устойчива консервативност през дълги периоди на развитието и представляват съществен признак за идентифициране на техните носители.

Към основната структурна единица – денонощието, на елементарно достъпното наблюдение се предоставя и неизменната цикличност на фазите на луната. С тези ясно различими състояния на лунния диск още от най-ранна древност се свързват първичните календари. В същото време обаче слънчевата година е оставала по-трудно определима. Най-лесно, но естествено и неточно, това е ставало по последователната смяна на годишните сезони. Едва с развитието на астрономията – наблюденията на явления с небесните тела, се достига до дефиниране на броя на дните, които съставят една слънчева година. Тук са се появили две съществени препятствия. Слънчевата година, както днес ни е добре известно, не е равна на точен брой *цели дни*. (*тропичната – 365,24219, сиде-*

ралната – 365,25636 дни). В древността за откриване на това съотношение, или близко до неговата равностойност, е могло да се стигне само след многогодишни целенасочени наблюдения. Преди тези постижения са известни многобройни случаи на натрупване на грешки в действащите календари. Още по-показателен е случаят с второто препятствие, което произтича от съществената разлика между точния брой цикли на луната и слънчевата година. Цикълът на луната – *синодичната*, се измерва в *29,53059* дни и в резултат на това *слънчевата година* реално притежава около *12,3685* месеца. Това логично и реално несъответствие създава две обосновани алтернативи при формиране на годишно времеизмерване. Опитите и постиженията за съгласуване на това различие от различните народи създава още една възможност за разграничаване на принадлежност към определен цивилизационен ареал. През последните две-три столетия световната наука посредством математическата прецизност на астрономията успява да унифицира основите на времечисленето на всички общества и държави. И все пак определянето на ден за **началото на годината – Нова година**, при различните народи остава различно и днес.

Времечисленето, естествено, надхвърля рамките на календара. Историческата памет се опира на последователността на събития, протичащи в течение на години, десетилетия, векове и затова изисква ***летоброене***, което трябва да притежава своя отправна – начална, точка и принцип за обозначаване на отделните години. И в този случай различните общества и народи са създали и са се придържали към свои практики на летоброене. Именно в различията на формата на времечисленето съществува още една възможност да се проследи и идентифицира съответния носител – определена народност.

Неизменното протичане на *времето* от дълбока древност хората са привикнали да свързват не само със сезонните и климатични промени, но преди всичко със закономерните небесни явления, и то освен на слънцето и луната също така и на звездите – образуващи своеобразни съчетания – съзвездия, видимо „обикалящи" небосвода, и към това други ярки небесни светила, демонстриращи свое автономно поведение като „свободно" плуващи между звездите и луната – планетите. Наблюденията са регистрирали и по-редки, но много важни събития на небосклона. Това са лунните и слънчевите затъмнения. Към тях може да се спомене и сравнително по-рядката поява на „опашати звезди" – кометите, една част от които притежават точни периоди на орбитите си. Отбелязването на тези явления притежава особена научна стойност за конкретизиране на определена историческа дата и определено географско място, тъй като тези астрономически явления невинаги са видими от всеки регион. Така постиженията в астрономията на отделните народи заедно с изброените малко по-горе особености са още един съществен отличителен белег за различността на техните носители.

Участниците в картината на небосклона извършват своите категорични и закономерни видими „движения" в своята орбита с неизменна точност. Астрономическите наблюдения установяват примерно, че преди изгрев и след залез на слънцето се виждат по две различни от звездните съчетания – съзвездията. Така обикновено се е стигало до логичното заключение, че в този ден от годината слънцето се е откроявало на фона на съзвездието, което е било разположено тъкмо между тези две. Естествено тези три поредни съзвездия е било възможно да се наблюдават заедно или и трите едновременно в друг пе-

риод на годината, когато слънцето е „преминавало“ през друг сектор на еклиптиката. В годишния кръговрат всяко едно от тях видимо се измества от следващото, като положението на слънцето спрямо някое от тези съзвездия се повтаря точно за една слънчева година. Това е най-точният възможен научно-експериментален метод за определяне дължината на годината. Изборът за началото на годината – деня *Нова година*, е различен за различните общества и народи, но за значителен брой календари и до днес е подчинен на фазите на луната.

И ако тези астрономически явления са подчинени на абсолютна математическа определеност, наблюденията отбелязват и други събития на небосклона, които на пръв поглед изглеждат редки или дори случайни. За затъмненията на слънцето и на луната вече споменахме. Древни писмени извори понякога свързват конкретни исторически събития с придружаващи ги природни явления – главно: взаимно разполагане като скупчване на планети или приближаване на някоя от планетите до известна ярка звезда, или ярка звезда до луната (обикновено т.нар. *съединение*). Някои от наблюдаваните конфигурации, според законите на движенията на небесните тела, са възможни само за съвсем конкретни дни във вековете и са могли да бъдат наблюдавани само в границите на конкретен географски район. Това е една изключителна възможност на съвременната техническа наука да отговори на въпроса кога точно някое съобщено историческо събитие, свързано с определена астрономическа конфигурация, е могло да се случи в тази част от земята. Понякога вариантите са малко и времето на събитието се дефинира с достатъчна правдоподобност. Такъв е световноизвестният случай с определянето на хронологията на Китай, на който по-долу ще отделим особено внимание.

Още Херодот изказва своето становище по отношение на познатите му календарни системи. Според него египтяните са били първите от всички народи, които са открили *годината*. Те са намерили как да разделят годината на дванадесет „сезона“ с познанията си за звездите. Неговата оценка е, че: „... египтяните ми се струва да са много по-мъдри от елините по начина, по който подреждат времената на сезоните. Докато елините се опитват да запазят годишното време, като прибавят един допълнителен месец всяка следваща година, египтяните разделят годината на дванадесет месеца от по тридесет дни всеки и добавят тъкмо пет дни всяка година и така техните „сезони“ се връщат в същия период в общ цикъл от една година към друга“ (**HERODOTUS**, p.118, „2.4“).

Известно е, че общо взето първоначално отмерването на периода на годината в много от страните на Близкия и Средния изток се е основавало главно на цикъла на луната – от новолуние до следващото новолуние, който период е бил приеман за 29,5 дни. Така в Древен Вавилон годината е съдържала 12 месеца с общо 354 дни. Смята се, че именно най-ранните вавилонци са развили *лунния календар* (**TSYBULSKY**, p.7.) От своя страна древните египтяни създават своя слънчев календар още през V хилядолетие пр.Хр. Този календар може да се нарича първообраз на всички по-късни слънчеви календари. Началото на годината се определяло в деня, когато Сириус – най-ярката звезда, се появявал на хоризонта тъкмо преди изгрева на слънцето и след това в продължение на два месеца не може да бъде наблюдаван. Астрономите на Египет пресметнали дължината на годината на 365 дни и я разделили на 12 „месеца“ по 30 дни, последвани от пет допълнителни дни (**TSYBULSKY**, p.5-6). Както е известно, значително по-късно древна Гърция усъ-

вършенства на няколко пъти своя календар – още *Солон* (594), *Метон* (432), *Калипс* (320) и най-сетне през II в. пр.Хр. подобрен от *Хипарх* от Никея, без да се е стигало до единен календар на елинския свят. От изворите са познати повече от 400 имена на месеците. Началото на годината се е определяло в периода от края на юни до края на юли – вероятно към деня с най-голяма продължителност – лятното слънцестоене. Във всички варианти конструкцията на тези еволюиращи системи са подчинени на *цял брой* месеци. От своя страна римляните първоначално са отмервали променливо годината в границите между 355 и 377/378 дни на основа също на цял брой месеци. За начало на годината римляните са приемали 1 март. Все пак след 153 г. пр.Хр. встъпването в длъжност на консулите се отбелязва на деня 1 януари и след това този ден постепенно се утвърждава за Нова година. През 47 г. пр. Хр. *Юлий Цезар* издава декрет, с който следващата 46-а година трябва да има 432 дни, за да се постигне необходимият баланс и еднократно изравняване. След това, съгласно този декрет, годината трябва да се състои от 365 дни и на всеки три години да се прибавя по един допълнителен ден. Тази календарна революционна реформа е изосъществена в резултат на възложени от Юлий Цезар изследвания и изчисления на астрономи (*Созиген* и други) (*Dr. habil. Gerhard Schrot* в: **LEXIKON**, S.272-273).

Смята се, че създаването на Юлианския календар е обусловено от научните постижения на астрономията на египетската цивилизация, отразена и усъвършенствана от прочутата *Александрийска академична школа*. Споменатият *Созиген,* прочут астроном и математик, разделя безусловно слънчевата година на 12 месеца с първи месец *януари* (**СЕЛЕШНИКОВ**, с.44, 60-61). Огромното значение на календарната реформа се оценява още и от

писателите през Античността. Плутарх пише, че Цезар „... умно е измислил и довел до изпълнение нов календар, в който се коригира една неправилност... Още от дълбока древност римляните използвали календар, в който месеците не се свързвали правилно с годишния период (59)“ (**ПЛУТАРХ**, с.132).

Реформата на Юлий Цезар напълно прекъсва влиянието на фазите на луната и подчинените на тях деления на протичането на времето с определяне на Начало на годината. Дори, както е известно, наименованията на отделните месеци (напр. септември, октомври, ноември, декември) остават все същите, при все че не отговарят на поредното им място в годишния календар.

Множество изследвания намират основания да приемат, че е възможно създадената от наследниците на Александър Велики *Александрийска школа* да е черпила традиционни постижения не само от завареното в Египет, но също така и привнесени от Централна Азия (а може би и Индия) научни, в това число и астрономически и календарни практики. Засега потвърждения и точни аналогии за подобни предположения липсват.

Няколко десетки години преди Юлий Цезар да узакони своя *Юлиански календар* с начало на годината *януари* или близо до деня на зимното слънцестоене, в далечния Китай „... по съветите на своя велик княз астролог *Се-ма-циен* Ву-ти (китайският император У-ди) се решил най-после да принесе жертва на *Т'ай-Йи* – Върховното единство (олицетворено от Средищната – Полярната звезда) в деня на зимното слънцестоене...“, пише Съсълов, и продължава: „... това означавало продължаващо хунорско влияние в звездоводството и времечисленето. Но след смъртта на Ву-ти... било пристъпено към възстановяване на обичаите от времето на Хсия...“ (**СЪСЪ-**

ЛОВ 1957, с.222). На многобройните реформи на календара, и по-специално на тези в епохата на династиите Хан, се спира и д-р Тачо Танев, като се опира на пресмятанията на Леополд де Сосюр. Така: „В комисията за календара на **Т'ай-ч'у** взел участие **Сю-ма Ц'иен**. Тази комисия се решила да признае, че зимното слънцестоене е влязло в **Теу**, където тя го поместила едва на края му..." (**ТАНЕВ**, с.121 и сл. „§132").

Все пак за китайците определянето на един и същ постоянен ден за начало на годината – Нова година, е останало нещо съвсем чуждо. „И досега Нова година по техния *граждански* календар... – пише Съсълов – е почти толкова променлив, колкото християнският Великден. За хунорите обаче новогодишният ден бил най-важният, най-главният средищен ден..." (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.211). В действителност днес не само в Китай, не само сред много народи на Източна и Югоизточна Азия, а дори до бреговете на Средиземно море Новата година се определя по фазите на луната и затова началото на всяка следваща земна година при тях започва на различен ден.

Честването на настъпването на Новата година (независимо в кой календарен ден се извършва) в Древен Китай е било свързано с „*...обичая* ***сечене на дърветата*** *и* ***подпалване на новия огън...***", както пише д-р Тачо Танев, като се позовава на Л. де Сосюр и намира аналогия в българските обичаи ***„суровакане*** и палене на ***бъдник"*** (**ТАНЕВ**, с.142 и сл. „§ 201-203").

В тази връзка смятаме за важно да прибавим и други факти, които разкриват придаването на *сакрално значение* на дървото, което се отбелязва в тази част на Азия през древността. Заедно с почитта към *коня* при ритуалните погребения на коне се използват фиданки от брезово дърво. Дървото се възприема като символ на *възраждане на живота.* Проф. Виктор Меър описва резултати от археологически находки, датирани от бронзовата епоха в Източна Централна Азия. Той ги отнася към практиката на индоевропейските общности и по-конкретно към *Xiongnu-Xianbei* (хунорите). Освен тези ранни свидетелства, авторът ни запознава още и с разказ от периода на властване на *Zhenjuin* (440–451), за което се чете във *Wei-shu, juan 108A.* Меър прибавя, че подобни ритуали са установени в древния праиндоевропейски период от около 4000–2500 г. пр. Хр. в Понтийско-Каспийския район (съгласно изследванията на *Mallory 1981*), а също и при скитите, иранците, германските и скандинавските народи (**MAIR 2007**, p.23-40). Позволихме си това отклонение, макар и да не е свързано директно с темата за *календарните системи*, със съзнанието, че тези обичаи са отразявали светоглед за циклично възвръщане на живота (в годишния кръговрат), а това все пак е основен елемент от структурата на всяко времечисление.

От друга страна, не съществуват нито данни, нито предположения за някакъв научен обмен или взаимни влияния между Запада и Китай по онова време. Конкретни съобщения, приблизително от последното столетие преди Христа, изглежда има главно за доставка на тъкани от *коприна.* С дума, производна от 'коприна', на Запад започват да наричат и тази страна – Serica = Китай (**THE SILK ROAD**, p.15; **ПТОЛЕМЕЙ**, p.15).

Академик Ласло Гюла намира, че религиозните празници на народите могат да послужат за по-доброто разбиране на техните представи за света. Според него старият празник на *зимното слънцестоене* представлява „център на свещеното *време* и свещеното *пространство...* в цяла Евразия е започнал като знак на *Sol Invectus* (начало, поява на слънцето) и *Vita Invecta* (начало, поява

на живота) и почти навсякъде има същото съдържание". Този празник е значим както в Стария, така и в Новия завет, но също и в индуизма, в култовете към Митра и към Озирис. Според него почти невероятното разпространение и историческият произход на това празнуване би трябвало да се търсят в най-дълбока древност (**GYULA**, S.12). Този ден обаче в изброените случаи Гюла не посочва като *начало на годината* – Нова година.

За възникването на календара именитият астроном проф. Никола Николов пише, че в годината „... 2770 пр.н.е. ... когато е била въздигната първата пирамида... Тогава трябва да е имало календар..." И по-нататък поставя под съмнение възприетото от археолога Едуард Майер мнение, че „... египетският календар води началото си от 4228 г. пр.н.е.", като изтъква, че „... не може да се говори за календар, без същевременно да се говори за писменост..." (**НИКОЛОВ**, с.69-70).

За астрономическите постижения и календарната система в древния Близък изток Николов привежда данните от най-древната библиотека, съставена от десетки хиляди плочки с клинообразно писмо от царуването на *Ашурбанипал*. Тогава е била установена продължителността на лунния месец на 29,53 денонощия. Едно столетие след това през епохата на *Хамурапи* през 527 г. пр.н.е. се прави „... крачка към по-точното съгласуване на календара с годишните времена..." Това е съгласуването на слънчевата година и редуващите се от нея сезони с точен цял брой месеци. Така в осемгодишен календарен цикъл три от годините са съставени от по 13 месеца. По-късно, през 432 г. пр.н.е., древногръцкият математик и астроном *Метон* предлага известния *Метонов цикъл*, според който в период от 19 години в 7 години има по един допълнителен 13-и месец (**НИКОЛОВ**, с.7, 9, 114, 131-132).

Селешников намира, че до същите резултати е довело развитието на *лунно-слънчевия* календар на евреите – с 19-годишен цикъл, който се състои от 12 прости и 7 високосни месеца (**СЕЛЕШНИКОВ**, с.120-121).

Постиженията на астрономическите наблюдения отсам и отвъд Памир са резултати на две различаващи се цивилизации и два различни пътя на научното осмисляне на постиженията им.

Селешников датира създаването на *първия звезден каталог* на китайците към 360 г. пр.Хр., или, както той твърди, цяло столетие преди това да е постигнато в Египет. Предпоставките за създаване на китайския календар се появяват още към третото хилядолетие пр.Хр. Още в епохата Шан-Ин (XVII–XII в. пр.Хр.) е била установена дължината на годината от 356 дни, разделена на 12 месеца по 29 или 30 дни (**СЕЛЕШНИКОВ**, с.125).

През периода на династията *Zhou* (1045–256 г. пр.Хр.) в Китай настъпват промени, които носят ясни белези на влияния на чужди – западни, иновации. През 1975 г. е проучено погребение М 5 край *Anyang*, известно като гроб *'Fu-Hao-Tomb'*, което се датира около 1195 г. пр.Хр. Находките са открити непокътнати и част от тях са близки на културата Карасук от района на Прибайкалието. Надписи от времето на *Zu Jia* (1183–1162 г. пр.Хр.?) и неговите синове свидетелстват за ревизия на култовата практика и интелектуални иновации, ясно подчинени на **западно влияние – от съседи откъм север и главно северозапад** на тогавашен Китай. По това време се извършва радикална промяна на *календарната практика*, изразяваща се в изместване на интеркалацията (вмъкването на допълнителен ден) от края на годината в средата на годината. Друго нововъведение вероятно е въвеждането на *7-дневна седмица*. Освен това влияния от култу-

рата на севера – съседната на Китай владяна от хунорите област *Ордос* в Големия завой на Хуанхо (Жълтата река), се отразяват в замяната на Върховния предшественик – божеството *Di* от времето на *Shang* с въвеждането на *аморфно обожествяване на небето* – **tian** *„небесно, небеса"* (**SHAUGHNESSY**, p.4-7; **СЪСЪЛОВ 1957**, c.223). Все пак, възприемането от Китай на създадени от съседни народи принципи за структуриране на времето, като практикуването на 7-дневна седмица, остава епизодично. През вековете устойчива в Китай е 10-дневната *'седмица'* (**SOOTHILL**, p.63). Тройното разделяне на месеца е присъщо, както е известно, и на древна Гърция.

Обстоен преглед на развитието на китайските виждания за Вселената и структурирането на тяхното звездоведство и летоброене предлага Уилям Едуард Сутил. Той започва с цитиране на две фрази от *The Analects* на Конфуций (551–479 г. пр.Хр.), които заслужава да припомним: „Да управляваш като *TE*, трябва да си като *Полярната звезда,* която запазва своето място, докато всички останали звезди обикалят около нея." И следващата фраза: „Като почтително се подготвя, той се обръща към **юг** и това е достатъчно... и всички му се покоряват" (**SOOTHILL**, p.1).

На учението на „великия мъдрец Конфуций" и зависимостта на всички земни процеси от „строгия ред, на който се подчинявали небесните светила", спира вниманието си Съсълов, като прибавя, че успоредно с него в Китай се развива и различното учение за *Тао*, приписвано на *Лао-дзъ* (вероятно 570–490 г. пр.Хр.) (**СЪСЪЛОВ 1957**, c.25-28).

Сутил пише, че съгласно традиционната китайска история седмият им владетел е *Shun*. Разказът за него и реалното му съществуване е възможно да са продукт на митология, обаче със сигурност оттогава се създават основите на държавността на Китай за следващите столетия. Смята се, че той е живял от 2255 до 2205 г. пр.Хр. и след този период китайската история вече не е „легендарна" (**SOOTHILL**, p.2).

През 51 г. пр.Хр. в императорската библиотека са събрани огромен брой древни писания. Между тях е Книгата на церемониите на Конфуций, в която има секция за *месечните обредности (ритуали)*, които са свързани с всяко *новолуние на годината.* Също в колекцията са летописите на династиите *Han* и *Wei*, както и *„The Calendar of the Hsia Dynasty"*... Там намираме, че годината се състои от дванадесет месеца (**SOOTHILL**, p.16-19).

Сезоните и месеците притежават свои особености, които се отразяват на съответстващи ритуали. Тук ще изредим някои от тях, а именно: Зимата е краят на годината... и тогава има голямо пиене и ядене на месо; През десетия месец се е прибирала реколтата и се празнувало с оргии (Saturnalia); През единадесетия месец, когато 'силите на мрака и светлината се преборват' настъпва **най-късият ден**, наново както и през петия месец е **най-дългият ден.** Тези дни на *слънцестоенето* изискват особено почитание и поведение (**SOOTHILL**, p.48-48). Почитането на тези дни на слънцестоене, за което цитирахме и Ласло Гюла, познато и в редица култури на Евразия, Средиземноморието и Близкия изток, все пак не води непременно до определянето на този ден за Нова година – начало на годината. Най-често, дори и до днес, традиционно за начало на годината се приема някоя от характерните фази на луната – обичайно новолунието. За пръв път началото на годината се поставя на деня на зимното слънцестоене в календара на Юлий Цезар. Димитър Съсълов намира основания да твърди, че още по-рано, няколко века преди Цезар, хунорите и българите, като съседи на

Китай, за разлика от китайския 'граждански' календар са смятали за *начало на годината* – Нова година, най-късият ден. На това ще спрем вниманието си по-долу.

Правилата за месеците са създадени по-времето на *Chou*, а отразяват вероятно ритуали още от периода *Hsia*, когато възниква учението за *хармонията между небеса, земя и човек* (**SOOTHILL**, p.50-51).

По-нататък авторът спира вниманието си вече конкретно на календара. Най-напред Сутил търси отговор на въпроса дали е вероятно да са съществували взаимни влияния и заимствания в летоброенето между древните цивилизации на Близкия изток и Китай. Той се спира на мнението на професор *Лангдън,* според когото календарът е рамка на всяка цивилизация, и прибавя, че Шумер, който изгражда своите големи градове преди 4000 г. пр. Хр., е изобретил своя *лунен* календар около 3000 г. пр.Хр., когато са разглеждали звездните съчетания като отделни *съзвездия.* Към 2500 г. пр.Хр. в шумерската астрономия местоположението на ежедневното изместване на луната към различни звезди се подрежда като нейни станции или *къщи.* Астрономите на Вавилон успяват да пресметнат лунния месец, според проф. Лангдън, с период 29 дни, 44 минути, 3 1/3. Как и дали тези научни постижения са достигнали на изток до Китай е въпрос, на който няма засега отговор. За вероятни връзки говорят както съвпаденията на лунния зодиак, така и по аналогии на типа на рисувана керамика от този период (**SOOTHILL**, p.52). Както вече посочихме, синодичният период на луната – периодът между две новолуния, днес е установен на 29,53059 дни.

Сутил коментира и становището на Леополд де Сосюр за проникването на астрономически познания от Месопотамия в Китай преди 200 г. пр.Хр. Той изразява съмнение в датировката, като припомня, че много преди

това в Китай са отбелязани значителни постижения в движенията и групирането на небесните тела. В най-ранни времена там е създаден 'Hsia Calendar' – *Hsia Hsiao Cheng*, който дълго е бил погрешно причисляван към легендарния период на династията Hsia (2305–1818 г. пр. Хр.). Денят, определящ началото на годината, според този календар започва (както и в днешния китайски) на *третия месец* на слънчевата година, което означава *третия месец* след зимното слънцестоене. Така „... във всеки случай луната може да посочи деня между средата на януари и края на февруари" (**SOOTHILL**, p.54, 56).

За определяне на годишните сезони и месеците в Китай е съществувал много древен и характерен метод. Той е основан на движението на съзвездието Ursa Major – Голямата мечка. Между многото имена на това съзвездие също е „Северният котел", което го свързва със Северния полюс, а също и с името на една от 28-те „станции" на луната, която се намира в съзвездието Стрелец и се нарича *tail* (опашка, но и дръжка). Сутил цитира *Ho-kwantsze*, който пише, че когато опашката на мечката е насочена на юг – в целия свят е *лято;* когато е насочена на запад, е *есен*; когато е насочена на север – в целия свят е *зима.* Така съзвездието Ursa Major представлява *естествен часовник*, който прави своята обиколка (около Полярната звезда) точно за една година (**SOOTHILL**, p.60).

Както във останалите страни, главната трудност при структурирането на календарите е била необходимостта от прибавяне – вмъкване на допълнителен *(intercalary)* месец. Тази задача произлиза от стремежа годината да се състои от *цели месеци.* Сутил припомня, че Ашурбанипал през VII в. пр.Хр. въвежда в Асирия календар, съставен от дванадесет месеца заедно с три къси. В Гърция по времето на Омир календарната година е била само лун-

на, без интеркалации. По-късно най-напред изравняване се извършвало, като се прибавял вмъкнат месец на всяка трета, пета и осма година; докато през 432 г. пр.Хр. Метон препоръчва седем допълнителни месеца в период на всеки 19 години. Най-точен календар е предложен от *Хипарх* към 126 г. пр.Хр., но този календар никога не е намерил приложение. Според Сутил методите за прибавяне на допълнителен месец в Китай никога не е намерил окончателно решение (**SOOTHILL**, p.61-62).

Дейвид Нивисън намира, че повечето ранни календари са основани на астрономическите данни за наблюдаемото място на луната – *zodiacs,* общо 27 или 28 *къщи* или *жилища* (станции), което тя сменя по видимия си път всеко следващо денонощие през своя сидерален месец (приблизително 27½ дни). Тези *станции* на луната, променяни всеки следващ ден, са обозначавани с някое особено положение на отделни *постоянни звезди* или техни *съчетания.* Това естествено не могат да бъдат познатите и на Запад, и на Изток *съзвездия*, разположени по зодиака, които обикновено наброяват дванадесет. В Китай е имало две системи, и двете с 28 *лунни жилища (xiu)*; всяка система със свои вариации (**NIVISON**, p.203).

Като привежда изследванията на Леополд де Сосюр за китайските постижения в астрономията и създаване на календара, Тачо Танев откроява три етапа на това развитие. Той ги подрежда в три последователни *годишни кръговратни* системи: Първичен – кръговрат на Яо-тиен; реформиран кръговрат на Чуан Хию и накрай традиционен, получил своето разпространение в целия Далечен изток и Вътрешна Азия. И Танев утвърждава, че всички тези кръговрати са *слънчеви,* а не *лунни,* и са **екваториални,** за разлика от гръко-халдейските кръговрати, които са **еклиптични и зодиакални** (**ТАНЕВ**, с.105, „32“).

Слънчевият принцип в астрономията на Китай се е съпътствал с въвеждането на *гномона.* Това трябва да се е случило през XXIV в. пр.Хр. според пресмятането на Сосюр. Свидетелство за това е текст в Яо-тиен, в който се описва конкретно астрономическо събитие, което е възможно да се е случило само в този период. Затова обаче за реформираната версия на календара на Чуан Хию на Сосюр е било неоходимо да проследи няколко варианта. Диренията на Танев (1941) довеждат до извода, че „към края на живота си Сосюр... казва за тази реформа: По времето на Чоу и изглежда още по-точно на Ц'ин (255–206) – Ц'ин или хунско владичество, но не както по-рано погрешно приписвах тази реформа на дълбока древност, се противопоставили на древната условност и поискали да заместят акроничната лунна астрономия със слънчева... От момента, от който *гномонът е влязъл в употреба за определяне на* ***слънцестойната дата****, календарът със самия този факт е станал урегулиран,* без да става нужда да се подпомага с неточното и предисторическо средство (метод) на пълнолунието“ (**ТАНЕВ**, с.96). Епохата Ц'ин, която според Сосюр пренася познанията и традициите на астрономията и календара от съседните на Китай *Huing-nu,* предхожда непосредствено забележителния период на династиите Хан. По-нататък Танев продължава, че реформираният кръговрат на Чуан Хию се налага на целия Далечен изток и като претърпява две малки промени, приема днес съществуващата форма, наричана от Сосюр „традиционен кръговрат“ (**ТАНЕВ**, с.117-118, 120-122, „95“, „106“, „107“, „108“, „110“, „114“, „118“).

За двадесетте и осем звезди, разположени по пътя на луната, който тя изминава всеки следващ ден – *сиеу (xiu)*, Танев отбелязва, че те невсякога са ярко видими от

1-а и 2-а величина, а често и едва доловими с просто око от 5-а, 6-а величина... Сосюр е установил, че всяка от тези звезди определителки има „друга насрещна ней звезда, която се намира точно на 180 градуса от небесната и дължина". Освен това намира, че в по-голямата си част китайските звезди *сиеу* са идентични на древноиндийските *наншаатри* и техните *йогатвари* (звезди определителки). Ролята на тези станции на луната е „определяне на годишните дати" и „определяне звездното място на слънцето, диаметрално разположено на *пълнолунието*" (**ТАНЕВ**, с.106-107, § „36", „37", „38", „41"; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.190-191). Вписването в древните китайски хроники на моментното разположение на луната в определена „станция" на небосвода и съответно нейната моментна фаза (напр. новолуние, пълнолуние или др.), придружено с други моментни положения на съзвездия или планети, представлява в много случаи надеждна информация за точното датиране на историческо събитие, случило се и съобщено в този документ. Понякога подобно съчетание на небесните тела е било възможно само в ограничен брой исторически дни и дава достоверни отговори в хронологията.

Това е вече азбучният случай с датирането на началото на древнокитайската историческа хронография 2350 г. пр.Хр. – „установленията на Яо", разчетени от Леополд де Сосюр (**KUEHNERT**, S.49-53).

Джоузеф Нийдъм търси основите на ранното китайско летоброене в астрономическия цикъл на местоположението на планетата Юпитер във факта, че нейният сидерален период е почти точно 12 години (в действителност 11,86), а броя на месеците – 12,37 *lunations* в *tropical* year (**NEEDHAM 3b**, p.189, 402-404). Тези стойностни съотношения, които са близки до **цели числа**, без

съмнение са неочаквани съвпадения. Основаването на летоброенето, присъщо на източните цивилизации, на 12-годишните цикли на Юпитер допуска с времето натрупването на несъответствие с *цел брой земни години.* Китайските хроники съобщават, че за регулиране на това се е наложило да се *назначават звезди наместници,* които се именували Шо-ти-ко. Съсълов приписва този способ на северните съседи на Китай – хунорите, а в китайското летоброене било използвано само епизодично (**СЪСЪЛОВ 1971**, с.409-410, 416-417).

По това разделяне на цикли от по 12 години на общото летоброене, като се позовава на Сосюр, подробно се спира и д-р Тачо Танев. Според него очевидно е, че дванадесетгодишният цикъл е станал основа и на шестдесетгодишен цикъл в летоброенето на Китай – вероятно още през XII в. пр.Хр. В астрономически смисъл 60- годишният цикъл може да се смята, че отразява почти точно два последователни пълни цикъла по 30 дни на видимата обиколка по небосклона на втората по големина слънчева планета Сатурн (**ТАНЕВ**, с.107-115, 132; § „49", „54-60", „157").

Познанията за това могат да бъдат обяснени само като резултат на многогодишни астрономически наблюдения, конкретна статистика, прецизни анализи и безусловно наличието на определени практики на писменост. Освен Юпитер, също и Сатурн, както вече казахме, притежава видим от земята път по небосклона, който се измерва почти в точен брой цели земни слънчеви години – 30 (29,4571 сидерични). Това съвпадение също намира приложение в китайското древно летоброене. Така освен дванадесетгодишните цикли се въвежда и шестдесетгодишен – или два броя орбити на Сатурн. По този начин пет 12-годишни цикъла се подреждат в два 30-годишни =

един 60-годишен. С 60-годишните исторически цикли в китайското летоброене подробно ни запознава и Джоузеф Нийдъм (**NEEDHAM 3b**, р.186). Тази структура на летоброене се основава на логичната възможност 5 пъти по 12 да отговарят на 60. За отбелязване на мястото на съответния 12-годишен период в рамките на общите 60 се използват наименованията на петте основни начала – *вода, огън, дърво, желязо и земя*. На този *петорен дележ*, присъщ на китайското древно летоброене, подробно се спира д-р Танев в своя труд още през далечната 1941 г. Той допълва, че това деление се отразява на още няколко белега, а именно – 5 ярки планети; 5-те световни посоки (петата е *средата – центъра*); 5 цвята и, както отбелязахме, 5 елемента (**ТАНЕВ**, с.109-115, § „54-60"). Това деление се прибавя към наименованието (име на животно) на 12-годишния цикъл. Забележителното в случая е достигането до решението именно на тази природна закономерност и познати дадености да се основе летоброенето на Китай и на значителна част от Изтока. Този устойчив модел е просъществувал там до днес, макар и съчетан със съвременните актуални световни календари.

По-различно е донякъде остарялото вече мнение на Франц Бол (1912 г.), което обаче не бива да се пренебрегва. Бол търси взаимните връзки между културата на Далечния изток и тази на Предна Азия, като се спира на проблеми от паралелни принципи в календарните системи. За сигурни белези той споменава сведенията от късносредновековните пътувания на Марко Поло, но преди всичко от творбите на римския поет Manilius от времето на император Тиберий, които говорят за източноазиатските принципи на времечисление. Основание за това, документирано в китайски паметници, намира Едуард Шаван, на когото Бол се позовава, и припомня, че във всич-

ки страни на азиатския Изток от Туркестан до Япония е разпространен календарен цикъл от 12 поредни животни. Тези дванадесет животни във всеки от тези календари са едни и същи и са подредени в еднакъв ред – Мишка или Плъх,Теле, Тигър или Пантера, Заек, Дракон или Крокодил, Змия, Кон, Овца или Коза, Маймуна, Петел, Куче, Прасе или Глиган. Този животински цикъл е осигурявал точното подреждане на годините в календара и историческата хронология. Въпросът, който Бол си задава, е *откъде произхожда* този животински цикъл. Според него преди всичко е установено, че в елинистичната литература се споменават животински цикли (за подреждане на месеците) едва след I в. пр.Хр. Той смята, че засега (съчинението му е от 1912 г.) не съществуват данни за по-ранен произход на този цикъл, и прибавя, че съгласно Ед. Шаван няма свидетелства източноазиатският животински цикъл да е съществувал преди I в. сл.Хр. След преглед на възможни корени в древен или елинистичен Египет на животинския цикъл Бол наново се позовава на Шаван, който намира връзка с 28-те станции на цикъла на луната в Китай с годишните животни цикли на Изтока и не вижда като вероятно елинистично влияние към Китай. Бол се съгласява с Шаван, че това е станало чрез тюркското население на Туркестан, което е възможен приносител на влияния на египетско-елинистичната смесена култура (**BOLL 1912**, S.699-706, 715-716). По-късно (1950 г.) Бол наново се спира на въпроса за възникването на животинския цикъл. В книгата, приписвана на *Neshepso-Petosiris,* от II в. пр.Хр. с астрологично мистериозно съдържание Бол намира най-ранните свидетелства на този животински цикъл, свързан с елинистичната епоха (**BOLL 1950**, S.109). Отново трябва да подчертаем огромната разлика в прилагането на тези изглеждащи

сходни календарни цикли. Според нас тъкмо в начина на използването им по два коренно различни принципа намираме основание да отхвърляме като абсурдни опитите за търсене на „взаимни влияния“. Странните форми, които наблюдателят вижда да образуват съчетанията на отделни групи звезди – съзвездията, са получавали от него различни наименования. Това е естествен процес, който се отбелязва при всички човешки общества. Отделните племена, отделните народи са ги оприличавали по свой образ и подобие. Имената варират от това на някое животно, битов предмет и достигат до митичен герой или божество. Така е и с думите, които означават „слънцето“, „луната“, ярките планети, Млечния път и различните небесни явления. Народното творчество представлява богата съкровищница в това отношение, характеризираща космическите възприятия на своите носители.

Не е странно също така, че отделните общества са изпитвали пристрастност към някои числа. Това са примерно *едно, три, седем, десет, дванадесет*. Някои от тях са имали „магическо“ тълкуване. Едва ли някой би се заел да търси взаимни връзки или влияния, а още по-малко първичен общ произход в наименованията, които отделните народи са дали на небесните тела, съчетания или явления. Те са фундаментално различни. А дали подобно дирене по отношение на календарните цикли е оправдано? При това тези цикли имат едно-единствено общо – то е поредицата от „дванадесет“. Източноазиатският е съставен от названия на животни – повечето домашни, но някои и екзотични или митични. Циклите на *Стария свят,* от своя страна, най-често са съставени от наименования, които отговарят на имената на съзвездията. Огромното различие между тези цикли обаче се намира в техния календарен смисъл. Източният календарен цикъл

отразява период от 12 последователни години, всяка година със своето наименование, и представлява инструмент на хронологията. Вероятното му астрономическо обяснение отговаря на видимото 12-годишно преместване – цикъл, на най-голямата планета в нашата слънчева система – Юпитер. В сравнение с това календарният цикъл на Стария свят отразява дванадесетте месеца на слънчевата година. Наименованията отговарят на съзвездията от от т.нар. зодиакален кръг, в които се намира последователно слънцето, наблюдавано от земния наблюдател в рамките на една година. В случая този цикъл има съвсем скромно отношение към времечисленето. Наименованията на отделните съставни части на цикъла дори не се пренасят върху имената на отделните последователни месеци. С една дума, нито генезисът, нито приложенията, нито периодът на обхват на тези цикли позволяват каквито и да било сравнения, а още по-малко вероятна взаимна връзка.

Както по-горе вече изтъкнахме, според Танев календарната реформа на Ц'ин, „извършена върху стария Юпитеров кръговрат, се отнасяла до 208 г. пр.Хр.“. Това е в навечерието на забележителната за развитието на Китай епоха на династиите Хан (**ТАНЕВ**, с.132, „157“).

Димитър Съсълов коментира някои моменти от труда на Сосюр, които смята за показателни за различията при използването на звездоведските (астрономическите) постижения при практическото формиране на времечисленето между Китай и хунорите.Той пише, че през III в. пр.Хр. хунорското звездоведство е било вече напълно установено и към края на този век или началото на II в. пр. Хр. също така напълно било установено. И по-нататък: „Българите, като едно от най-големите, може би дори най-голямото от хунорските племена, споделяли напълно

и звездоведските си познания и времечисленето с останалите хунори". И по-нататък: „... в основите на общохунорското и китайското звездоведство почти няма съществени различия", като това може да се проследи назад по „китайски записвания чак до XXIV в. пр.Хр." (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.188-190; **СЪСЪЛОВ 1971**, с.410-411).

Различието между халдейската, а сетне гръцката, римската и изобщо европейската астрономия и тази на хунорите, а в определени периоди и на Китай, се състои в това, че основата на халдейската е пътят на слънцето, луната и другите небесни тела по *еклиптиката* и е наричана *зодиакална*, а на хуноро-китайската определителка е *Средищната (Полярната)* звезда (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.193-195).

За разлика от Средиземноморския и Близкоизточния античен свят, пише *ЕЧЕДИ*, в Китай мястото на световната посока *изток – запад* е второстепенно. Ориентацията *север – юг* в древния Китай е притежавала неоспорима първостепенна политическа и ритулна значимост. Известната тюрколожка и синоложка подчертава, че ***СЕВЕР*** се свързва с *господстващата* власт на *Полярната звезда* и че това е свързано с мястото на *Polaris* на северния небосклон поне във второто хилядолетие преди Христа. И по-нататък, че в началото на китайската писменост, около XVII–XVI столетие пр.Хр., обърнатата към юг ориентация се показва посредством пиктограма от периода Yin и е означавала *pei (Север)*. Представлява две човешки фигури 'гръб с гръб' и има смисъл 'Север', или 'задна страна'. В предхождащите времена ***небесната роля*** на Полярната звезда е била представяна от южни звезди и съзвездия, познатите за нас *Антарес* и *Скорпион*. В практиката това почитане на *Върховенството на СЕВЕР* от Китай и някои от северните народи като хуните (Hsiung-nu) е имало изключително приложение при важни официални действия като ориентацията на сградите или планирането на селища. Ечеди припомня за пренасянето на подобни принципи от втората вълна на навлизане на аварите в Карпатския басейн (**ECSEDY**, p.249, 254, 258). Припомняме и становището на Нийдъм за първостепенната роля на Полярната звезда във всеобщия ред на Вселената в Китай, олицетворяваща **Великото единство (The Great Unique)** на света (**NEEDHAM 3b**, p.259-262.). Във връзка с тази колкото астрономическа, толкова и философска гледна точка *светоглед* – присъща според Димитър Съсълов по-скоро на древните българи, отколкото на Китай, идеята за **Върховното Единство** четем по-подробно у него (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.224 и сл.; **СЪСЪЛОВ 1971**, с.409-410; **ДИМИТРОВ, Л.**, с.44-45). За прилагане на световните посоки в такива сфери като строителството заслужава да обърнем внимание на примери от древна Монголия, които ни привежда *Елеонора Новгородова.* Тя ни запознава с градоустройството на укрепени селища. Те са с правоъгълна планировка, като земните насипи (окопи) са били ориентирани по световните посоки (**NOWGORODOVA**, S.184). Няма да пропуснем да разкажем и за красноречивото доказателство от най-ранното строителство на българите след заселването им на юг от Дунава. Забележителното тук се състои в това, че седем-осем столетия след Христа българите прилагат принципи, следващи установени от векове традиции, и то след преселване от далечна Средна Азия – на повече от пет хиляди километра. Принцип на общото възприемане на *закономерния ред в цялата Вселена* у хунорите според Съсълов е *„Северът с господстващата над него Полярна – Средищна звезда"* (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.59). Планирането на крепости, селища и

сгради с правоъгълно очертание в действителност е познато във всички развити човешки общества още от най-дълбока древност и всички региони на планетата и не представлява отличителен белег. В случая до известна степен различие може да се открои само в ритуалното придържане към определена ориентация по световните посоки.

Веселин Бешевлиев изтъква обстоятелството, че представителните сгради от ранното строителство на Плиска са ориентирани в посоката *север – юг.* Това е приложено в плана на *Големия дворец* или *Тронната палата* в Плиска (смятан за дело на Омуртаг). Под тази сграда са останките от огромна сграда, наричана *Крумов дворец,* ориентирана също *север – юг.* Към тези примери Бешевлиев прибавя още т.нар. *Малък* или *жилищен дворец* в Плиска, както и *Дворецът* в Преслав, а и най-сетне *Мадарския конник* (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.76, 142).

Виждаме още по-ярко доказателство за *ритуалното* придържане към ориентацията *север – юг* и в още едно обстоятелство, което смятаме, че не може да бъде случайно. Без всякакво съмнение всеобщо е възприето изграждането на българската столица Плиска да е започнало в края на VII в. В същото време изваянието на забележителния *Мадарски конник,* според почти единодушното мнение на нашите учени, трябва да се отнесе към първото десетилетие на VIII в. Пак към подобно датиране се причислява и *езическо светилище* в подножието на Мадарските скали. Топографски данни, които могат да се намерят в *Google Earth,* показват следното:

Представителният център на столицата Плиска:
Тронната палата Плиска – 43 gr 23'12" 26 N-27 gr 07'55" 04 E
Крумов дворец Плиска – 43 gr 23'22" 84 N-27 gr 07'51" 41 E

Езически храм Плиска – 43 gr 23'14" 97 N-27 gr 07'52"67 E
(кръстообразна основа на 'светилище', открито под източната част на Голямата базилика)

Светилището Мадара:
Крепост Мадара – 43 gr 16'43" 05 N-27 gr 07'30" 98 E
Мадарски конник – 43 gr 16'10" 32 N-27 gr 06'44" 97 E
Езически храм Мадара – 43gr 16'31" 63 N- 27 gr 06'16" 60 E

Като сравним данните за *източна дължина* – E (меридиана), може да отбележим незначителната разлика в посоката *север – юг* между представителните сгради в столицата Плиска и *култовия център* край Мадара – крепостта и скалния релеф на *конника.* Склонни сме да вярваме, че това не е случайно съвпадение, а целенасочено трасиране на *небесната посока север – юг.* Нищожното отклонение лесно може да се обясни с отдалечеността на централната част на столицата Плиска от скалите на Мадара – повече от 13 километра, и реално съществуващата степен на технологията през VII–VIII в. Трябва да си припомним, че самата Полярна звезда, главен ориентир за точната посока ***север***, притежава своя орбита, макар с малко отклонение (напр. съвременната *Полярна звезда* видимо се отклонява от абсолютната посока север на 20 минути) и само в два момента на всеки 24 часа е възможно да се наблюдава в абсолютния север. В действителност не самата Полярна звезда променя своето място на небосклона, а продължението на *земната ос* се отклонява от този небесен обект по време на 24-часовия цикъл на собственото „въртене" на планетата Земя. Другият способ за определяне на посоката север – юг през епохата на древността и Средновековието е отмерването на най-дългата, съответно най-късата хвърлена сянка на слънчевия лъч от вертикален стожер върху хоризонтална

повърхност в дните на зимното или на лятното слънцестоене. Това обаче се случва само на два пъти през цялата слънчева година и затова има ограничено приложение в строителната практика.

Ако все пак това подчертано придържане към ритуалната ориентация *север – юг* изглежда недостатъчен белег за принадлежност към традиции от далечна Средна Азия, тук трябва да припомним един изумителен факт.

В началото на миналото столетие вниманието на европейската наука е привлечено от един изключителен исторически документ. Това е *Именникът на българските ханове*. Десетки учени полагат усилия за анализ и обяснение на неговото съдържание. Всеки труд, въпреки естествените различия, представлява определен принос за неговото разбиране и тълкуване. Не се изразява съмнение и има единомислие, че основното достойнство на този документ представлява неговата *автентичност* на точен летопис в рамките на строга ***календарна*** система. При това тази календарна система е пълно отражение на принципите на *източното времечисление,* като протичането на годишните периоди е съставено от дванадесетгодишни цикли. Всяка следваща година има своето название и то е име на различно животно. От всички племена и народи, преминали дългия (над 5000 км) път на *Великото преселение* от Централна Азия до Европа, само *българите* пренасят и се придържат към това времечисление с названия на последователните години с имена на животни, които съвпадат със запазените и до днес в Азия. В китайското времечисление подреждането е както следва: Мишка, Вол, Тигър, Заек, Дракон, Змия, Кон, Коч, Маймуна, Петел, Куче и Прасе (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.110; **ВЪЛЧЕВ**, с.43; **ЗЛАТАРСКИ 2**, с.3; **МОСКОВ**, с.64; **СЪСЪЛОВ 1957**; **YONG-SONG**, S.264-275). Различията между становищата и тълкуванията на отделните съчинения се намират главно в опитите за дефиниране на структурата на самата отделна година. Това са основно: продължителността на всеки отделен месец и преди всичко определянето на ден – начало на годината – Нова година.

Установяването за съществуване на летоброене в културата на българите при заселването им в Европа дава категорични отговори на много въпроси. Преди всичко трябва да се подчертае, че това съсем не може да се обясни като резултат на обикновено подражание. За обмен на технологии или на културни постижения между отделни, обикновено намиращи се в непосредствен контакт общества и народи, в историята могат да се приведат безброй примери. Доколко обаче възприемането на кардинални принципи в светогледа и историческата памет представляват достояние на определен народ, може да се заключи единствено от продължителността и устойчивостта във времето на тези принципи в този народ – техен носител.

В резултат на военните и политическите успехи на Китай в постепенното проникване на запад към подножията на Памир и Тиеншан, според Де Гроот, през последното столетие преди Христа се поставя началото на *Великото преселение на народите* (**DE GROOT 1921**, S.192; **THE SILK ROAD**, p.15).

На базата на арменски хроники и като тълкува китайски хроники за събития по времето на кхан-ю И-тиша, Съсълов обяснява присъствието на *българи* в Кавказ към 125 г. пр.Хр. и че преселването им е станало поне няколко десетилетия по-рано (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.236-243; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.83-84; **ATLANTE M** 73-74). Ако този факт може да се причисли към Великото преселение, то би било необходимо да се коригира датирането на

Де Гроот за началото му. Все пак самото заселване на азиатски народи, в това число и на българите в европейските земи като исторически траен процес, изглежда поприемливо да се отнася няколко столетия по-късно. Същественото тук обаче е, че и в двата случая българите идват със своето собствено име. Рашев приема, че присъствието на българско поселение южно от Кавказ, в близост до Каспийско море, е регистрирано не преди, а след Христа (**РАШЕВ 2001**, с.13-14).

Извънредно важно е обстоятелството, че заедно с името си българите носят със себе си в Европа и голям брой свои достояния. В рамките на светогледа и календарната система те изглежда са единствени носители на своите традиционни виждания в сравнение с многобройните други народи и племена, участвали във Великото преселение на народите. По този въпрос Съсълов пише: „Българите, като едно от най-големите, може би дори най-голямото от хунорските племена, споделяли напълно и звездоведските си познания, и времечисленето с останалите хунори. И даже нещо повече. Докато почти всички други племена от хунорски произход, дори и самото главно, средищно племе – хунорите, след като се разкъсали и загубили до голяма степен унаследените си разбирания, било като ги заменили с чисто китайски, било като ги забравили, *само българите ги запазили напълно и чисти почти цяло хилядолетие* след пропадането на Хунорската империя“ (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.188).

Както по-горе вече изтъкнахме, задължително условие за структуриране и придържане към календарна и летобройна система е наличието на някаква форма на писменост (**НИКОЛОВ**, с.70). На проблема дали древните българи са имали писменост Веселин Бешевлиев е посветил свои проучвания и публикации. Тук цитираме

само един от неговите изводи, който засяга различието на българите в сравнение с други народи, заселили се в Европа, идвайки откъм Изток, а именно: „Следователно първобългарите са дошли на Балканския полуостров с известни традиции за писменост. Трябва да се отбележи, че *нито хуните, нито аварите са оставили надписи, нито пък са известни поне засега надписи от хазарите.* **И в това отношение българите правят пак изключение**, което свидетелства за едно **по-високо културно стъпало** пред останалите тюркски народи в Източна Европа“ (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.137).

Вече посочихме, че едно от основните различия в системите на календарите от Запад и от Изток на Памир се илюстрира в структурирането на времечисленето. На дванадесетгодишния (Юпитеров) цикъл е посветил своя студия Йонг-Сонг-ли. Обект на неговото внимание е практиката на този принцип на летоброене на цикъл от поредни 12 години, всяка една наименувана на животно, при уйгурите и тюркоговорещите народи. Изследването му е относимо към един значително по-късен период и третира връзки и събития между Китай, монголите и покъсните уйгури в едно късно Средновековие след XII в. Годините се подреждат така: 1. Мишка (плъх) – Cacqan; 2. Теле (бик) – Uy; 3. Тигър (пантера) – Bars; 4. Заек – Tosqan; 5. Дракон (риба) – Beliq; 6. Змия – Zilan; 7. Кон – At; 8. Овца – Qoy; 9. Маймуна – Maymun; 10. Петел – Toxu; 11. Куче – It; 12. Прасе – Toyuz (**YONG-SONG**, S.264-275). Дванадесетте животни в летоброенето на *първобългарите*, вписани в *Именника на българските ханове*, се изброяват от Веселин Бешевлиев както следва: „сомор – мишка (I), шегор или сигор говедо (II), верени вълк (?) (III), дван заяк (IV), дилом змия (V), теку овца (VIII), тох кокошка (X) и докс свиня (XII)...“ Освен това

Бешевлиев се спира и на тълкуването на послеслова на монаха *Тодор Доксов* (907), направено от известния турколог Омелян Прицак, който чете годината на покръстването на българите *етх – куче* (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.110; **МОСКОВ**, с.140).

Най-рано в историографията на древното *българско летоброене* свои изследвания са предложили J. B. Bury (1910) и Mikkola (1913) при анализите и тълкуванията на изданения през 1866 г. от проф. А. Н. Попов *Именник на българските ханове*. Задълбочени коментари на този исторически документ в нашата историческа книжнина са посветени от проф. Васил Златарски в няколко негови съчинения – 1911 г., 1915 г. и 1923 г. (**ЗЛАТАРСКИ 1, ЗЛАТАРСКИ 2** и **ЗЛАТАРСКИ 4**).

Златарски приема изводите на *J. B. Bury* и на *Mikkola* за това, че *тюркско-българското леточисление* се е основавало както на 60-, така и на съответно 12-годишни цикли. Дванадесетте години на 12-годишните цикли са именувани на митични животни, а месеците са редни числителни. Златарски остава на становището, без да проявява съмнение, че календарната система, която се разчита в *Именника*, показва, че годините са **лунни без интеркалации** (**ЗЛАТАРСКИ 1**, с.7, 8, 12; **ЗЛАТАРСКИ 2**, с.1-3; **ЗЛАТАРСКИ 4**, с.150).

Спираме внимание на обстоятелството, че в посочените съчинения не виждаме астрономическото обвързване на 60- и на 12-годишните цикли с 12-годишния цикъл на планетата Юпитер, както това намираме при Съсълов, Танев, Съселов-син и др. (**СЪСЪЛОВ 1936**, с.274-275; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.210-211, 222; **СЪСЪЛОВ 1971**, с.409-411, 416-417; **ТАНЕВ**, с.105-106, 133; **СЪСЕЛОВ-син**, с.32).

Не бива да се пренебрегва обстоятелството, че в западното измерване на времето пребиваването на слънцето в някое от дванадесетте съзвездия по еклиптиката през всеки следващ *месец* – зодиака, също носи името или на животно, или на митичен герой. Наименованията не съвпадат с източните. Съвпада само идеята, при все че едва ли съществува някаква връзка.

Разделителна линия може да се посочи и в начина за определяне на деня за началото на годината – Нова година. Както споменахме вече, Юлий Цезар определя времетраенето на слънчевата година и нейното начало след възприемане на астрономическите постижения на Египет, като създаденият с негов декрет календар става актуален както за Римската империя, така и наследилата я цивилизация. В тази календарна система дванадесетте месеца вече не отразяват фазите на луната и на практика имат символично значение.

Друга съдба имат *източните* календарни системи. Установените принципи в Яо, в далечното XXIV столетие пр.Хр. в Китай, поставят основите на измерване на времето на основата на слънчевата година – отражение на пълната обиколка на земята по нейната орбита около слънцето. И както Танев пише: „Небесният шар има един връх – това е северният полюс – въплътен в полярната звезда, наричана с имената: Полярна звезда 'Т'иен-Йи' = *Небесно Единство*; или 'Шанг-Ти' = *Върховен цар, Император отгоре*; или 'Т'ай-Йи = *Върховно, Превъзходно Единство*; или 'Т'иен-Ти' = *Небесен*" (**ТАНЕВ**, с.105-106, „34"; **СЪСЪЛОВ 1957**, с.196-197). Както изтъкнахме, в Китай продължителността на годината се е определяла с метода на *гномона* или отмерване на дължината на слънчевата сянка в дните на слънцестоене посредством вертикален стожер, хвърлена въху хоризонтална повърхност (понякога създадено изкуствено водно огледало). Този метод, освен точното отмерване на дъл-

жината на слънчевата година, позволява и определяне на дата за начало на годината, която да не се променя и да отговаря на климатичните сезони. Известно е обаче, че въпреки ранните достижения в астрономията, реално в Китай са практикувани още от древността, понякога дори едновременно, две различни календарни системи. Съсълов изтъква, че не може безусловно да се приеме твърдението (в някои по-късни китайски хроники), че по времето на император Шъ-хуан-ди (Циншъ хуанди) през 213 г. пр.Хр. е била изпълнена негова заповед и са били унищожени всички китайски летописи и цялата китайска книжнина. В действителност по-късно са открити съчинения, изписани на бамбукови стъбла, а в началото на миналия XX в. след срутване на земни масиви, причинено от наводнение на Хуанхо (Жълтата река) – богата сбирка, писана на костенуркови черупки. Произходът на тези паметници отива далеч в древността, а съдържанието им и описаните астрономически явления дават неоспоримите основания на Сосюр за датиране на точно случили се и наблюдавани от човешко око астрономически събития. Така за „установленията на Яо", утвърдили началната си дата през XXIV в. пр.Хр., пише по-нататък Съсълов: „Тези 'установления' са написани, така да се рече, на самото Небе и никаква човешка ръка никога не би могла да ги заличи" (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.190).

Към този обширен преглед на астрономическите основи на летоброенето и календарните системи отправяме наново по-конкретен поглед за същността и съдбата на леточисленето на прабългарите. Споменахме вече, че източник за познанията на съвременната наука за това представлява преди всичко изключителният паметник ***Именник на българските ханове.***

Изтъкнахме астрономическите основи на дванадесетгодишния цикъл на българското древно времечислене и забележителното обстоятелство за дълбоките корени, които са останали трайни повече от хилядолетие. Тази историческа устойчивост заслужава да се проследи с нейните конкретни проявления през времената и след създаването на *Именника*.

Веселин Бешевлиев разчита запазени прабългарски каменни надписи и посочва, че в някои от тях датата е вписана съобразно *дванадесетгодишната* календарна система. Пример за това е т.нар. *Чаталарски надпис*, посветен на строителството на *кан сюбиги Омуртаг*, в който се казва още: „.. Времето пък, когато се построи, беше по ***български сигор елем,*** а по гръцки петнадесети индиктион (821–822 г.)". И Бешевлиев подчертава: „Накрая трябва да се отбележи, че датата на строежа е дадена най-напред по българското летоброене, а после по византийското" (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.131-132).

Дори десетилетия след приемането на християнството и вече съществуващата българска писменост, по времето на цар Симеон I има свидетелства за устойчивото присъствие на дванадесетгодишното летоброене. Така Омелян Прицак, както вече по-горе споменахме, тълкува датирането на покръстването на българите в послеслова на Тодор Доксов от 907 г., открит край старопрестолния Преслав, като *година етх – куче* (**БЕШЕВЛИЕВ**, с.110).

Успоредното съществуване на възприетата от Византия 'християнска' календарна система с пренесеното от Изток, дълбоко внедрено леточисление с 12-годишни цикли на българите е ярко доказателство, че старата традиция не е била случаен епизод на подражение, а отражение на осъзнат светоглед.

Заслуга на писателя Йордан Вълчев представлява усърдието му в издирването на убедителни примери за

продължаващото от българските строители отбелязване на датировката на изграждане на отделни обекти едновременно и по двете календарни системи далеч през вековете след Средновековието. Той открива и документира надписи от епохата на Българското възраждане главно по портали на църкви и манастири, на дарителски чешми и други, които обикновено съдържат (макар и образно) годината на изграждането на паметника. Вълчев посочва успоредното изобразяване на *животно,* което отговаря на определен участник от 12-годишния *животински цикъл,* заедно с числото на годината по християнското летоброене. Във всички случаи тези едновременно изписани дати са точно съгласувани. Това показва, че традицията и познанията за двете календарни системи са останали забележително устойчиви и акуратно приложими през вековете. В своя труд Вълчев ни запознава с 19 безспорни паметника. Най-ранният пример е от 1582 г. – грамота от с. Мирково, а последният – от 1873 г. от град Банско. Географията на разпространението на това явление е впечатляваща – с. Факия в Странджа, Поморие, Свищов, с. Дъбене – Карловско, Серес, с. Пещера – Пернишко, Лопушански манастир, Панагюрище, с. Живовци – Монтанско, Габрово, с. Струпец – Врачанско (**ВЪЛЧЕВ**, с.176-183). Изглежда вероятно да съществуват и още подобни примери, които може би ще бъдат регистрирани в бъдеще. Паметници, които да показват едновременното илюстриране на годината по двете системи на летоброене, могат да се очакват не само в пределите на днешната ни държава, но също и в съседни райони.

Важен елемент на всяка календарна система е денят, определен за **начало на годината – Нова година.** Този съществен момент е характерен за различните общества и народи и техните календари. Като най-лесно наблюдаемо циклично небесно явление – фазите на луната, още в най-ранна древност измерването на времето е възприемано като основна мярка за календарите. Обикновено, но не навсякъде, началото на годината е било определяно във фазата новолуние – *Нова луна.* Естествено е тогава да има поне дванадесет възможности в една слънчева година. Най-често е избирано някое новолуние към началото на пролетта. Тези календарни системи се наричат *лунни.* Както вече изтъкнахме по-горе, несъответствието на дължината на слънчевата година спрямо сбора на дните от **цял брой** месеци е причинило изместване на сезоните и загубване на една от главните функции на календара. Изход от това състояние, както по-горе споменахме, е намерен чрез вмъкването на допълнителен – тринадесети месец, в различни варианти. И след подобни реформи денят *Нова година* остава зависим от някои от фазите на луната. Така денят за начало на годината е оставал „плуващ" и всяка следваща година се е намирал в различен ден. Тези системи се приемат като смесени *лунно-слънчеви.* Тези календари и честването на деня Нова година и днес са традиционно в сила в много страни и народи – главно в Изтока. С помощта на Александрийската научна школа се стига до чиста форма на *слънчева година* с точно определен ден за началото на годината – налагането на *Юлианския календар.*

Тук наново се връщаме към това развитие, за да се опитаме да разграничим вкоренени традиции в отделните общества и народи, които да хвърлят светлина върху някогашни връзки и взаимни влияния между тях. Вниманието ни пак е насочено към определянето на деня Нова година в българския традиционен календар. Спираме се на данни, преположения и тълкувания, които се намират в научната ни книжнина.

Проучвания на етнографи от преди повече от едно столетие илюстрират разпространените между обикновените хора на България разбирания за небесните явления и за традиционния календар.

Йордан Ковачев в своя студия от 1914 г. съобщава, че овчар от Котелско му е обяснявал, че „луната (нейните фази – *мени*)... само *слугува на месеците, но не ги прави*" (**КОВАЧЕВ**, с.23-25). Следователно традиционната календарна система не се подчинява на фазите на луната, а разделянето на годината на 12 месеца е по-скоро условно. Или, както заключава Христо Вакарелски: „Лунна година в практиката на народа не съществува" (**ВЪЛЧЕВ**, с.16).

Димитър Маринов също документира важни данни за народната астрономия – познания за небесните светила и за **началото на годината**, които събира от срещите и разговорите с хора от различни населени места. Това са виждания и светоглед, съществували сред народа пак от преди повече от едно столетие – малко след Освобождението. По време на робството естествено е контактите с актуалната наука и практика на останалия свят да са били силно ограничени и това, което етнографите регистрират при най-ранните си проучвания, изглежда са оцелелите през дългите години обичаи и традиции. Маринов потвърждава, че хората са определяли *пладне* тогава, когато слънцето стига до „върха или *преслапа* на небето", а времето (часовете) през нощта – по звездите. Също така положението на някои съзвездия са посочвали настъпването на годишните сезони. Така „... по *квачката, кумовата слама, ралото и колата* селянинът знае да ви определи дали е настъпило пролет... той познава дали е настъпило лято... есен... дали е близо зимата" (**МАРИНОВ**, с.8, 17, 21).

Намираме за най-съществен принос от труда на Маринов неговото свидетелство за народното разбиране за

Началото на годината – ***Идинак***: „На Игнажден (народната Нова година) полязниците... сурвакарите ходят по къщите да *полезват,* да коледуват и да суровакат... с дренови пръчки, с дренови криваци" (**МАРИНОВ**, с.49-50). Изглежда народното поверие за *дряна* като носещ здраве и живот (дали е познат така и при други народи?) е дълбоко вкоренена традиция у българина.

На честването на Игнажден спира вниманието си и известният етнограф Христо Вакарелски. Той разказва за „здраво свързания с Бъдни вечер" обичай *полазването (полаз)*. То се състои във вярването, че първото посещение на външен човек в къщата на този ден определя щастливостта на настъпващата година. Вакарелски продължава по-нататък: „... полазването е отличително за Игнажден (20 декември), но се спазва и на Бъдни вечер и на Нова година" и „Срещу Нова година (1 януари), наричана още *сурваки*, се прави втори Бъдни вечер (Каден вечер) (**ВАКАРЕЛСКИ**, с.504-505).

Маринов се спира подробно на *народния календар.* Той пише: „... за да се знае кога се пада еди-кой си празник, селянинът се ръководи от два вида календари: а) звездите и б) рабуш календар или патерица календар... И вековните наблюдения са извели нашия селянин на такъв прав и непогрешен път при определяне на времето, щото имало е старци, които с една чудесна приблизителност и точност са могли да кажат: до Младенци има още 10 дни, до Благовец още 15 дни, Гергьовден ще дойде после двадесет дни и тъй нататък" (**МАРИНОВ**, с.268-269). Тук *Младенци* е тъкмо преходът от най-късия ден към нарастването му, или *Идинак.*

Маринов отбелязва връзката между честването на най-късия ден на годината и деня на християнския светец Игнатий (Игнажден). Този ден случайно попада поч-

ти в деня на зимното слънцестоене. Поради тази календарна близост в някои места Идинак е наричан също и Игнажден. Маринов изрежда богатата география из българските земи на това честване на Новата година. Напр. (цитати): „*Идинак* (Плевенско, Ловчанско); *Игнат* (преселени от Ромъния); *Игнет* (Охрид); *Поляз, Полязовден* (Подвис, Медвен, а също и в тези места *Идинажден*...“, и по-нататък: „... ние го турихме начело на м. януари, т.е. на гражданската Нова година, затова защото и народното вярване го счита за начало на народната нова година... от Игнажден се начиня Големият Сечко...“ И още: „*Нов ден* (Лесидрен, Литаково) и от тоя ден се брои *народната Нова* или *Млада година*... На тоя ден в Подвис и Вресово казват *Идинак*. Думата *Идинак* значи *Начало на годината, Годиняк*. Оттам юнец или конче, които са навършили година, се наричат *Идинак, Идинаци,* т.е. *Годиняк... Игнажден е Нов ден, Млада година*“ (**МАРИНОВ**, с.270-271).

Най-съществените обстоятелства, които откриваме в изброените свидетелства на Димитър Маринов, бихме могли да резюмираме така:

1. За българите началото на годината – Нова година е било неразривно свързано с астрономическото явление най-къс по продължителност ден – деня на *зимното слънцестоене*. При това определянето на този ден е ставало по традиционни способи, „народни начини“ на наблюдения явно без използване на официални календарни или астрономически справочници. По всичко личи, че подобни научни данни не са били изобщо достъпни за хората от описанията на Маринов. Без съмнение случайното съвпадение на деня по християнския църковен календар, посветен на св. Игнатий, в близост с деня на зимното слънцестоене, е изиграло своя принос за свързване

на Началото на годината – Идинак, с църковен календарен ден. Според Съсълов това е възможно да е станало още наскоро след покръстването на българите (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.200).

2. Забележително е, че подобни традиции и практики не могат да се открият в бита на съседни или по-далечни народности, за които може да се допуска да са били заимствани от българите.

3. Този принцип за разбиране и определяне на *началото на годината* е основен за конструкцията на *юлианския календар*, на което вече се спряхме. Приблизително половин столетие по-късно „... излезе заповед от Кесаря Августа да се запише цялата вселена“ (Евангелие на Лука, гл. 2 ,1.2). Това е всеобщото *преброяване,* което се е състояло по нововъведената от император Юлий пет десетилетия по-рано Нова година и според Евангелисто се свързва с Рождението на Младенеца (*Рождество Христово).* След това през вековете, поради несъвършенството на календарната система – неточното измерване на слънчевата година, се стига до изместване на празниците. Григорианският календар коригира тези несъответствия само частично, като най-късият ден (денят на зимното слънцестоене) остава астрономически на 22 декември, Рождество Христово – на 25 декември и началото на годината – Нова година – на 1 януари и така вече са разделени, а не в един и същи ден. За разлика от това *народният календар на българите* доскоро традиционно чества Новата си година на деня на най-късия ден – Идинак, Сурваки. Също и при Съсълов (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.189, 200, 288).

Заедно със свиделствата на Маринов за народното календарно виждане и пренесените през поколенията традиции за дванадесетгодишни цикли в летоброенето

става възможно да се очертае една правдоподобна картина на своеобразния светоглед на българите.

По проблема на българското летоброене съществуват вече голям брой научни трудове. Повечето от изследванията се базират на данните от *Именника* и изричното доказателство, че българското летоброене по времето на *преселването* им в европейските предели – *Авитохол и Ирник*, и поне до *покръстването*, е структурирано на дванадесетгодишните цикли – присъщи на календарните системи на *Изтока.* По този факт не съществуват различия още от най-ранните интерпретации, започнали от *Микола*, до днес. Определени тълкувания по два проблема обаче не са така единодушни. Това са проблемите за принципа в разделянето на годината по месеци и най-съществено – кога се е чествало началото на всяка година. В действителност тези два проблема са взаимнозависими.

Едва ли е необходимо да се спираме на всички основания, съдържащи се в различните изследвания и предположения на авторите. Ще отделим само кратък преглед на най-последните по време хипотези. Като разполагат с възможността да коментират по-предишните мнения, тези сравнително актуални за момента становища търсят свои по-различни основания.

Намираме за съществено да се спрем на това, което ни предоставя по този проблем известният учен Иван Венедиков. Той припомня обстоятелството, че „... у тях (съвременните гърци) Нова година се нарича с римското си име *календи"* и продължава, че след покръстването на българите и привеждането на християнските календарни празници към българските традиции при нас е влязло в използвания календар също и името *календи* – сегашната *Коледа*, „... но колкото и да изглежда странно, с него **не се означава Нова година, т.е. календите на януари, а Рождество Христово, празнувано цяла седмица порано, на 24 и 25 декември**" (**ВЕНЕДИКОВ**, с.96).

Остава само да се предполага дали съчетаването на празника Рождество, намиращ се най-близо до деня на зимното слънцестоене (22 декември), с деня *Календи – Коледа*, не е предопределено от прабългарското начало на годината от астрономическия най-къс ден, съответно деня на нарастване неговата продължителност – по-късно *Идинак.* Всъщност Венедиков не е далеч от подобна връзка: „Днес празнуваме Нова година на 1 януари – деня, на който църквата празнува Св. Василий. На много места обаче народът е запазил спомена на Нова година около времето, когато денят започва да расте. Разбира се, той не знае, че астрономически най-дългата нощ и найкъсият ден са на 22-23 декември. Един празник, чисто християнски, близък до тази дата, е Игнажден – празникът на Св. Игнатий, честван на 20 декември, и народът казва, че от този празник *денят вече е порасnал с едно просено зърно...* Това навежда на мисълта – продължава Венедиков, – че в стария български календар... първият месец Елем се е падал някъде около тази дата, започвал е от нея" (**ВЕНЕДИКОВ**, с.96). Подчертаваме цитираните по-горе изводи на Венедиков – първото, че след покръстването си българите са имали своя определена традиция за *начало на годината* (към най-късия годишен ден) и затова са нарекли деня на Рождество Христово **Коледа** (противно на византийската календарна система, където с термина *Календи* се определя първият ден на месец януари – начало на годината); и второ – народното честване за начало на годината в български традиции доскоро – **Игнажден – Идинак (20** декември), също съвсем наблизо до най-късия годишен ден (22 декември), а не официалната Нова година – Васильовден (1 януари).

Към свидетелствата за народното честване на Идинак като начало на поредната година се присъединява и Петър Добрев (Единак или Еднажден) (**ДОБРЕВ**, с.50-51, 137).

Петер Юхас се основава на Дюла Шебещейн и пише, че през Средновековието: „... Нова година се е посрещала на 25 декември". В периода приблизително 4000–2100 г. пр.н.е. „... източните народи, боготворящи слънцето", са приемали началото на годината през пролетното равноденствие, а в следващите векове интересът им се насочва „… към зимния кръговрат" (**ЮХАС**, с.418-419).

Обяснение за връзката на „… някои родствени черти в календара на китайците и тюрко-българите" Юхас намира в разселването на племена, обитавали преди това Северен Китай в днешен Казахстан – в Семипалатинск и в езерото Зайсан (**ЮХАС**, с.133).

Съществен труд за тълкуване на *Именника* и опит за формулиране на календарната система на българите преди християнизирането предлага проф. Моско Москов. Тук ще се спрем главно на изразените от него виждания по отношение на летоброенето. Към проблемите, свързани с прабългарския календар, според автора спада въпросът дали връзката му със старотюркския и китайския календар е пряка или косвена, „... първичен или вторичен е по произход спрямо тях... " (**МОСКОВ**, с.55). По-нататък Москов пише: „… През I в. от н.е. китайският шестдесетичен календар все още е бил използван със старото си предназначение – да означава дните. На границата на нашата ера този календар е бил приспособен за означаване на годините... в началото на нашата ера към всеки цикличен знак „земен клон" били прибавени и названията на животните..." (**МОСКОВ**, с.64). И след това, че дванадесет**годишният** циклов животински календар е

разпространен сред алтайските народи – тюрки, монголи, тунгузо-манджури. В полза на алтайския произход на 12-годишния цикъл, според Москов, „... говорят две сведения – цитат от изчезнал труд от VII в. сл.Хр., предаден по-късно в китайска география от X в., който ни осведомява, че китайците през VII в. са възприемали като любопитен факт употребата на 12-годишния цикъл за календарни цели от жителите (тюрки, согди?) на област между Самарканд и Бухара..." (**МОСКОВ**, с.68).

Това, което може да се отбележи във връзка с представянето на древния китайски календар от проф. Москов – споменатите тук по-горе извадки, са ограничени бележки, които споменаваме само от гледна точка на хронологията. Както „границата на нашата ера", „I в. от н.е.", така и „VII в. сл.Хр." посочват твърде късни периоди за историческото развитие и характеризиране на древното китайско летоброене. Без всякакво съмнение то води началото си и е притежавало стройна структура поне 22 столетия пр.Хр. Какви са били тези системи и как са претърпявали свое развитие и промени – дотук не срещаме отговор от автора Москов. По-горе приведохме значителен брой данни, свързани с най-старите свидетелства за календарната система на древен Китай. За тях четем в трудовете на *Леополд де Сосюр, Де Гроот, Джоузеф Нийдъм, Уилям Едуард Сутил, Димитър Съсълов, Тачо Танев, Селешников, Йордан Вълчев* и мн.др., цитирани от нас. За най-ранно наличие на напълно изградена календарна система в Китай, поне към XIV в. пр.Хр., доказателства в текстове, които се разчитат по т.нар. „Orakle-knochen", намира още през 1932 г Волфрам Еберхард (**EBERHARD**, S.129). Към това е добре да прибавим и също така красноречивото твърдение на Санпин Чен, който пише: „Последните археологически открития по-

казаха, че животинският цикъл е бил в употреба в Китай **не по-късно** от епохата на Воюващите царства (480–222), тоест по-рано, отколкото досега се смяташе" (**САНПИН ЧЕН**, с.311).

Изводът на проф. Москов по отношение на проблема за *произхода на прабългарския календар* е, че „... прабългарите като народ и прабългарският календар *идват от дълбините на историята...*" (**МОСКОВ**, с.69).

Друг въпрос, на който търсим отговора на проф. Москов, е за „... началото на годината", както и за разпределянето на *слънчевата година* по месеци. Това, накратко казано, е алтернативата – дали годината се разполага в *един слънчев годишен цикъл* или месечните цикли на *луната* представляват основата на летоброенето и оттам определянето на деня за *Начало на нова година.* Ето какво четем в неговия труд:

За израза „верени алем" в *Именника* Москов приема, че първата дума „верени" е названието на V поредна година (дракон) от 12-годишния цикъл; а втората дума „алем" със значение „начален, първи" е „... **название на допълнителния месец към високосната година**". Той се разграничава от мнението на всички изследователи, които смятат, че „... алем (елем) означава I месец на годината. Нашата теза – пише Москов – е, че той е допълнителният XIII месец" (**МОСКОВ**, с.30, 96). Това тълкуване недвусмислено сведетелства за гледището му, което съответства на **лунна, а не на слънчева година**. Казано с други думи – основата са точните цикли на луната и определена нейна *фаза* трябва да определя *началото на всяка следваща поредна година.*. Изравнителният месец с въвеждането на *високосна година* отговаря конкретно на тази структура на летоброенето. Това предопределя *плаваща* дата за ден *Начало на годината.*

Заедно с всичко цитирано дотук от работата на проф. Москов съществен момент, който трябва да отбележим, е неговото заключение за *Началото на годината* в прабългарския календар. Той припомня, че за това „... няма преки данни", но по-нататък „... 2) за начало бил смятан денят на зимното слънцестоене (22 декември и дните след него)". В процеса на хронологизиране на българските ханове по данните от Именника според автора се „... **доказа, че началото на прабългарската лунно-слънчева година е свързано със зимното слънцестоене (около 22 декември)**" (**МОСКОВ**, с.76). Дали приведените от нас извадки – от една страна за „високосни лунни години", и от друга страна за „точно определен ден за начало на годината", не говорят за противоречие, оставяме отговора на любезния читател. Да припомним – въвеждането на Юлианския календар, който е основата на съвременната почти всеобща календарна система, е преодолял тъкмо несъвместимостта между полярно различните начини за структура на годината и определянето на нейното начало. Така отпада необходимостта от периодичното прибавяне на допълнителен 13-ти месец (**ПЛУТАРХ**, с.132-133). С една дума, не е възможно да съществува календарна система, която да притежава **точно определен ден за начало на годината и в същото време да използва допълнителен месец (XIII-и) за изравняване.** Изглежда Москов е допуснал грешка и се е ангажирал с това противоречие (**МОСКОВ**, с.30, 76 и 96).

ПЪТЯТ НА КОПРИНАТА
(Вместо заключение)

През 1877 г. Фердинанд фон Рихтхофен въвежда термина *Път на коприната* за трасираната към края на втория век преди Христа историческа връзка през Централна Азия между Античния свят и Китай.

Основната идея на нашия труд – диренето на вероятността за българско присъствие *отсам или отвъд Памир*, е безусловно свързана със събитията, които обуславят реализирането на този *път*. Съществуващата природна преграда – резултат на непристъпните планински образувания, е дало основание за разбирането, че тук е била формирана естествена *граница между две цивилизации* почти през целия период на Античността.

Имаме определен повод, за да прибавим тук още някои допълнителни данни и размишления по тези въпроси. През 2010 и 2011 г. последователно в три града на САЩ гостува изложба експозиция на неколкостотин оригинални предмета, достигнали до днешни дни в резултат на археологически проучвания и изследвания през последните близо сто години, като преобладаващата част са от последните няколко десетилетия. Изложбата носи название „*Тайните на Пътя на коприната*" Експозицията е станала възможна благодарение на добрата воля и активното съдействие на правителството на Китай. Това, което е предоставено на изложбата, произхожда тъкмо от

източните части на Централна Азия – *източно от Памирския планински възел и от Таримската котловина.* Изложените експонати представляват широк спектър както по своя характер на разнородната човешка дейност, така и по дългия исторически период, който започва от началото на второто хилядолетие преди Христа и достига до ранното Средновековие. Достойнство на изложбата е важното обстоятелство, че тя е съпътствана от научни публикации на всепризнати учени, повечето от които имат свое лично участие и принос в археологическите изследвания в тези райони. Работите им са главно обобщения на техни предишни съобщения и съчинения, съобразени с най-последните актуални постижения.

Професор Виктор Меър изтъква няколко съществени факта, които се отнасят основно за човешкото присъствие в Таримския басейн. Той припомня, че този негостоприемен район трябва да е едно от последните места, заселени от човека. Това е станало не по-рано от началото на второто хилядолетие преди Христа. Друг съществен момент е, че най-ранните заселници се появяват определено в места, разположени в източните склонове на Тенгридаг (Тиеншан) и Курукдаг (Сухата планина), явно заобикаляйки (без да ги пресичат) Памирския възел и Тиеншан откъм север. Освен това физическият, физиономичен тип на тези хора е различен от китайския или монголския, а е европейски и по-скоро кавказки (кавказоиди) Това се потвърждава и от ДНК изследванията и сравненията (**MAIR 2010a**, p.24; **MAIR 2010b**, p.29-31).

Да припомним, че д-р Виктор Меър, професор в Университета на Пенсилвания, повече от две десетилетия ръководи археологически проучвания именно в Таримския басейн и редактира публикациите на своите сътрудници по интердисциплинарните аспекти на резул-

татите. Основната тема се състои в представянето и осмислянето на находките, които се отнасят към *бронзовата и ранножелязната епоха* в този район отвъд (източно от) Памир. Най-забележителните постижения се свързват с намерените невероятно добре запазени *мумии* и възможните „тайни", които те са в състояние да открият. В настоящата наша работа използваме общо 9 от съчиненията на д-р Мейр – публикации в периода от 1995 до 2010 г.

Изключителни потвърждения за „западната" принадлежност на хората, които са населявали тези земи, намира в своите изследвания д-р Елизабет Вейланд Барбър, професор в *Occidental College* – Лос Анжелес, Калифорния. Нейните анализи третират главно запазените тъкани в погребенията на мумиите, но също така и други артефакти. Спрели сме нашето внимание общо на 4 от нейните публикации в периода от 1995 до 2010 г.

Барбър пише, че хората са започнали да правят тъкани от пресукани влакна отпреди 25 хиляди години и това производство далеч предхожда грънчарството (изработването на глинени съдове) и металургията. Пустинният характер на Таримския район предоставя благоприятни условия за запазването на текстила благодарение на сухия въздух, солената почва и мразовитата зима. Авторът се спира на откритите най-стари *мумии* в североизточния край на Таримския басейн, по протежение на хълмиста верига, наречена Курукдаг (*Quruk-tagh* или Сухата планина). Некрополът там е означен със забити в пясъка значителен брой дървени колове. Типично за погребенията е това, че труповете са обвити с вълнено „одеяло" в сухия пясък заедно с малък брой дарове. Характерно е присъствието на следи от *пшеница и овце*, от които е добивана вълната на текстила. Барбър подчертава,

че и едното, и другото са напълно непознати в Китай през този исторически период. Пшеницата най-рано е култивирана през осмото хилядолетие преди Христа в Месопотамия – покрай горното течение на Ефрат, а дивият предшественик на овцата за вълна е обитавал също места в Близкия изток, предимно в териториите на днешните Турция, Северен Ирак и Иран. Тази овца *ovis orientalis* е опитомена към осмото хилядолетие пр.Хр. за храна (за месо), а не за вълна, тъй като влакната са били твърде груби за пресукване и тъкане. Това се преодолява едва 4 хиляди години по-късно. Както добиването на вълна, така и начините за направа на тъкани несъмнено са донесени при миграцията откъм запад на първите заселници в Тарим. Мумифицирането по естествен път е постигнато едва в един от десет случая на погребение. Това Барбър обяснява с вероятността мумификация да се е получила само с погребани по време на зимата и прави сравнение с открития в Алпите преди няколко години замръзнал в леда, естествено мумифициран „Снежен човек".

Д-р Барбър описва облеклото, завивките, начина на изработка на тъканите на мумиите от Тарим, забележително добре запазените цветове за разкрасяването им и подчертава аналогиите с известни европейски практики (**BARBER, E. 2010**, p.71-76). Оригинални образци от тези изключителни тъкани бяха изложени в експозицията „Тайните на Пътя на коприната" (2010-2011). Запазените свежи, непроменени за период от хилядолетия пъстри цветове и шарки показват и изненадващите художествени способности и умения на техните създатели.

Логично най-силно впечатление на всекиго – специалист или не, посетил тази изложба, правят изложените мумии. Възможността за непосредствен визуален контакт с оригинала е едно забележително постижение как-

то от техническа гледна точка, така и като научно-познавателен принос.

Всъщност историята започва значително по-отдавна.

Още в първите десетилетия на миналото XX столетие в Таримската котловина биват открити мумифицирани човешки останки. Сведенията и материалите за тези находки са своевременно публикувани.

В една от последните си експедиции в Източна Централна Азия през 1934 г., археологът Фолке Бергман и географът пътешественик Свен Хедин проучват тъкмо тази област в североизточния край на Таримската котловина, която в днешни дни се смята за първоначало на сравнително късно заселените от човека негостоприемни места. Именно оттам произхождат забележителните находки от бронзовата и ранножелязната епоха, част от които са основни експонати на изложбата за Пътя на коприната.

В търсене на останки на древния, почти митологичен Лоулан и на Странстващото езеро Лопнор в периода 30 май – 15 юни двамата учени проучват крайречните брегове на *Малката река* (и до днес със същото име – *Xiaohe*). Бергман смята, че тази река не е променила своето корито от праисторическите времена. Освен керамичните късове от съдове, дело на човешка ръка, пътешествениците спират своето внимание на главния некропол (*Градът на мъртвите*). Той е разположен върху плосък, леко заоблен хълм източно от реката. Забележителна е *гората от вертикално побити в пясъка дървени колове.* Свен Хедин ги смята за надгробни паметници. Открити са били 120 погребения, значително по-малко от броя на паметните колове. От тези гробове само един е останал недокоснат от хорска ръка или от природните бури. И понататък Хедин съобщава, че в пет или шест от ограбените ковчези са намерени все още човешки останки. Някои

от тях са били само скелети, „... докато други бяха *добре запазени мумии"*.

Описанието на Свен Хедин за откритите мумии и неговият анализ открояват някои съществени моменти. Най-напред той изтъква, че е (цитат): „... невъзможно да се реши към коя раса е принадлежал народът, който е погребвал своите покойници на това място. Това, че те не са били китайци, изглежда сигурно. Мъртвите имат островърхи шапки с форма, типична за номадските народи от вътрешна Азия... Липсата на метал, дървени изделия и кости, грубите тъкани, с които са покрити мъртвите, изглежда показват, че те принадлежат към примитивен народ, който вероятно е преживявал от лов и риболов. Облеклото им е било палто от груб вълнен плат, пояс около кръста, обувки и шапка от филц. Коприна напълно липсва в тези гробове" (**HEDIN 1937**, S.167-169).

Тук трябва да отбележим, че фотоснимката, направена през 1934 г., на могилата с вертикално побитите паметни колове на описания от Свен Хедин некропол край Малката река, която е приложена на с.168 на цитираната книга, абсолютно точно съвпада със съвременната снимка от 2010 г., представена в каталога на изложбата, а също и частично възпроизведена като експонат в изложението. Това е изключително, като се има предвид значителният период – 76 години, които делят двата фотоса, и свойствата на обикновено считания за нетраен дървен материал. Освен това скиците на Свен Хедин на островърхите шапки от филц със забодени в тях птичи пера (с.100 и 101) и фотос на с.104, използвани и представени по-късно също и от Димитър Съсълов (1957), са напълно еднакви с откритите от експедиции в последните няколко десетилетия и показани в изложбата в САЩ (**СЪСЪЛОВ 1957**, с.163 и сл.).

Изложбата „Тайните на Пътя на коприната“ представя наред с другите забележителни предмети и изключителната естествено мумифицирана *„Красавица от Малката река (The Beauty of Xiaohe)“*. Това изглежда е най-съществeният експонат, който рядко може да бъде видян. Позволяваме си да цитираме по-пространно оценки и мнения на главните организатори на изложбата за тази мумия.

Д-р Питър Келър, президент на *Bowers Museum*, Калифорния, пише: „Това, което прави мумиите така важни, е, че телата са естествено запазени от сухата, солена почва на депресията Турфан в Xinjiang и произхождат далеч назад от бронзовата епоха, отпреди около 3800 години. Тяхното състояние е поразително, те имат червена коса, носят дрехи от вълнени тъкани, подобни на тези, намерени в мини за добиване на сол в Европа... Най-ценната мумия е една сравнително скорошна находка, която досега не е била показвана, и това е „Красавицата от Xiaohe“ (Красавицата от Малката река). Тя е естествено хубава с удивителни клепки, надиплена червена коса и е на 3800 години, като предхожда фактически с около 1000 години началото на Пътя на коприната“ (**KELLER**, p.9).

Д-р Джоел Бърч, президент на Музея за естествена история в Хюстън, припомня, че в резултат на придвижването на древни човешки общества преди около три хиляди години, които намират своя последен покой в горещите и изключително сухи пясъци на Таримския басейн, днес имаме свидетелство за мигранти с кръгли, дълбоки очни вдлъбнатини, високо удължени носове и меки коси. Тези мумии не изглеждат нито като китайци, нито като монголци.

Д-р Виктор Меър, ръководител на научните експедиции в Тарим от 1991 г., нееднократно говори за високата научна стойност на разкритите мумифицирани погребения там. Между тях се отбелязват мумифицираните *красавици*. Те са (досега) две на брой. Първо е разкрита „Красавицата от Лоулан“. За нея във връзка с изложбата „Тайните на Пътя на коприната“ в САЩ той споделя: „В последните години Лоулан придобива световна известност... благодарение на останките на жена от бронзовата епоха, живяла тук... а именно „Красавицата от Лоулан“. Тя беше открита в песъчлив тесен гроб в брега на *Toewoen river.* Имаше кестеняво-кафява коса и беше облечена в обикновено тъкана вълна и кожа. Косата на красавицата беше около 30 см дълга и беше сплетена в шапка, изготвена от филц върху изплетена основа, като в нея бяха забодени две гъши пера. Възрастта по време на смъртта е била приблизително 40-45 години, а височината – около 1,56 м приживе. Изследванията на дробовете установиха съдържание на голямо количество сажди и силикатен прах, което без съмнение е резултат на пустинния пясък и домашното огнище... Измежду предметите в гроба имаше дълга тясна торбичка, изплетена от слама“. Тази мумифицирана хубавица, описвана от д-р Меър, не присъства в експозицията. Представена е обаче другата несравнимо красива и изключително добре запазена мумия – „Красавицата от Малката река“. Меър я описва като „най-прочута измежду мумиите... Висока 1,52 м... носи филцова шапка и много добре изработени ботушки от кожа...“ (**MAIR 2010b**, p.27, 37, 47-48). Както и всички други открити човешки останки от този период на Тарим, и тази жена без всякакво съмнение е европоиден тип.

Впечатлението на пишещия тези редове от визуалния контакт с тази мумия не е възможно да се опише с думи. Това е било действително едно рядко красиво съз-

дание и определението мумия изглежда съвсем неподходящо за него. Естествената хубост на изящната главичка, дългата шия, невероятните цветове на очите и на косите според нашето скромно мнение и твърдо убеждение съперничи успешно на световнопрочутия творчески идеализиран образ от скулптурата на нейната историческа съвременичка, египетската Нофертете (Нефертити).

ПОКАЗАЛЕЦ – ИНДЕКС

НАИМЕНОВАНИЯ
на места, държави, личности и забележителности, споменати в текста

ИЗВОРИ

СЪЧИНЕНИЯ, ПУБЛИКУВАНИ НА ЛАТИНИЦА

ADAMS 1995 — *Adams, Douglas Q.*, „Mummies“, in: „The Journal of Indo-European Studies“, Vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p.399-414.

ADAMS 1998 — *Adams, Douglas Q.* „On the History and Significance of Some Tocharian I. Agricultural Terms“, in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, edited by Victor H. Mair, University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 372-378.

ANTHONY — *Anthony, David W.*. „The Opening of the Eurasian Steppe at 2000 BCE“, in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, edited by Victor H. Mair, University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.94-113.

ATLANTE — Atlante Internazionale des Touring Club Italiano; Milano MDCCCCXXIX-VII; April 1929, Milano.

ATLANTE 1956 — Atlante Imternationale des Touring Club Italiano; Milano 1956.

ATLAS 1999 [ATLAS] „The Times Archaeological World", Times Books, London 1999.

ATLAS 2000 [ATLAS] „Barrington Atlas of Greek and Roman World", Edited by Richard, J. A. Talbert in Colleration with Michael Roaf (Mesopotamia and Beyond); Princeton University Press, 2000.

ATLAS – N.G. Atlas of the World – National Geographic, Washington, 1999.

ATLAS 2004 [ATLAS] „Oxford – Atlas of the World"; twelfth edition; Oxford University Press, 2004.

AUSTIN *Austin, Michel,* „Alexander and the Macedonian Invasion of Asia: Aspects of the Historiography of War and Empire in Antiquity", in: „Alexander the Great – A Reader", edited by Jan Worthington, Routledge, London, 2003, p.118-135.

BALKH Balkh – from Wikipedia, the free encyclopedia. Retrieved from Last modified on 4 April 2009.

BARBER, E. 1995 *Barber, E. J. W.,* „A Weaver's View of the Second Millenium Tarim Basin Finds", in: „The Journal of Indo-European Studies", Vol. 23, N 3&4, Washington DC 1995, p. 347-356.

BARBER, E. 1998 *Barber, E. J. W.,* „Bronze Age Cloth and Clothing of the Tarim Basin: The Kroran (Loulan) and Qumul (Hami) Evidence", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.647-655.

BARBER, E. 1999 *Barber, Elizabeth W.,* „The Mumies of Urumchi", 240 p. New York & London, 1999.

BARBER, P. *Barber, Paul,* „Mummification in the Tarim Basin", in: „The Journal of Indo-European Studies", Vol 23, N 3&4; Washington DC, 1995, p.309-318.

BOARDMAN I *Boardman, Sir John,* „Three Monsters at Tillya Tepe"; in: „Ancient Civilizations from Scythia to Siberia"; An International Journal; Koninklijke Brill NV, Leiden, 2003; p.133-146.

BOARDMAN II *Boardman, Sir John,* „The Tillya Tepe Gold: A Closer Look", in „Ancient West & East"; Vol. 2, N 2; Brill, Leiden-Boston, 2003; p.348-374.

BOLL 1912 *Boll, Franz,* „Der Ostasiatische Tierziklus im Hellenismus", Vortrag auf dem XVI. Internat. Orientalisten Kongress, 9 April 1912.

BOLL 1950 *Boll, Franz,* „Kleine Schriften zur Sternkunde des Altertums", Leipzig, 1950.

BOSWORTH I Bosworth, A. B. „Introduction – Some Basic Principles", in: „Alexander the Great – A Reader", edited by Jan Worthington, Routledge, London, 2003, p. 7-15.

BOSWORTH II *Bosworth, A. B.,* „Alexander and Iranians", in: „Alexander the Great – A Reader", edited by Jan Worthington, Routlege, London, 2003, p. 208-233.

BERNARD *Bernard, Paul,* „The Greek Colony at Ai Khanum and Hellenism in Central Asia", in „AFGHANISTAN – Hidden Treasu-

res from National Museum, Kabul", National Geographic Society, Washington DC, 2008; p.81-130.

BREGEL — *Bregel, Yuri,* „An Historical Atlas of Central Asia", Leiden-Boston, Brill 2003.

BRENTJES — Brentjes, Burchard, „Voelkerschicksale am Hindukusch: Afghanen-Belutschen-Tadshiken", Koehler&Amelang, Leipzig, 1983.

BROCKHAUS 2 — Brockhaus Enzyclopaedie, Bd.2, Mannheim 1987.

BROCKHAUS 10 — Brockhaus Enzyclopaedie, Bd.10, Mannheim 1989.

BROCKHAUS 11 — Brockhaus Enzyclopaedie, Bd.11, Mannheim 1990.

BROCKHAUS 12 — Brockhaus Enzyclopaedie, Bd.12, Mannheim 1990.

BROCKHAUS 22 — Brockhaus Enzyclopaedie, Bd 22, Mannheim 1993.

BROOKS — *Brooks, Bruce E.,* „Textual Evidence for 04c Sino-Bactrian Contact", in „The Bronze Age and Early Iron Age of Eastern Central Asia", edited by Victor Mair, The University of Pennsylvania Museum Publication, Philadelphia, 1998.

BROWN — *Brown, Stuart,* „Iran", in: Encyclopedia of Archaeology, History and Discoveries, vol.2, 2001.

BRUNT — *Brunt, P. A.,* „The Aims of Alexander", in: „Alexander the Great – A Reader", edited by Jan Worthington, Routledge, London, 2003, p.45-53.

BUNKER — *Bunker, Emma C.,* „Cultural Diversity in the Tarim Basin Vicinity and its Impact on Ancient Chinese Culture", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104; 1998, p.604-618.

CHAN — *Chan, Mandy,* Ph.D. at the University of Pennsylvania; Reweu of „The Prehistory of the Silk Road", in „Expedition" – The Magazine of the University of Pennsylvania, Winter 2010, Vol. 52, N 2; p.55.

CHANG — *Chang, Claudia* & Tuortellotte, Perry A. „The Role of Agro-pastoralism in the Evolution of Steppe Culture in the Semirechie Area of Southern Kazakhstan during the Saka/Wusun Period (600 BCE – 400 BCE)", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104; 1998.

CHIEN — *Chien, Chien-Wen,* „Further Studies on the Racial, Cultural, and Ethnic Affinities of the Yuezhi", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104; 1998, p.767-784.

COLARUSSO — *Colarusso, John,* „Languages of the Dead", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, University of

Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 431-447.

CONRAD — *Conrad, Lawrence,* „The Arabs“, in: The Cambridge Ancient History, vol. XIV, Cambridge University Press, 2000.

D'AMORE — *D'Amore, Paola,* „The Funeral Rites of Peoples of the Steppes“, in: „Hidden Treasures of Antiquity“, edited by Alberto Sillotti, White Star, S.p.A. 13100, Vercelli, Italy 2006, p. 278-294.

DAVIS-KIMBALL — *Davis-Kimball, Jeannine,* „Tribal Interaction between the early Iron Age Nomads of the Southern Ural Steppes, Semirechie, and Xinjiang“, in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, The University of Pennsylvania Museum Publications, edited by Victor H. Mair, vol. I, Philadelphia 1998, p.238-263.

DE GROOT 1921 — *De Groot, Jan Jacob Maria,* „Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit“, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, Erster Teil, Berlin&Leipzig, 1921.

DE GROOT 1926 — *De Groot, J. J. M.,* „Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens“; Zweiter Teil; Die Westlande Chinas der Vorchristlichen Zeit; Berlin & Leipzig, 1926.

DIXON — *Dixon, Philip,* „Barbarian Europe“, in „The Making of the Past“; Advisory Board: John Boardman etc. Classical Archaeology University of Oxford, Oxford, 1976.

DUPREE — *Dupree, Nancy Hatch,* „An Historical Guide to Afghanistan“, Afghan Tourist Organization, Kabul, 1977.

EBERHARD — *Eberhard, Wolfram,* „Sternkunde und Weltbild im Alten China“, in: „Die Sterne“, Heft 6, 1932, II. edit, Berlin, 1970.

ECSEDY — *Ecsedy., I.,* „Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century“; in Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, t. XXVIII. Fasc. 1-4; Budapest, 1983.

EDWARDS — *Edwards, Mike,* „Siberia's Scythians – Master of Gold“, in „National Geographic“, Washington DC, 2003, June.

ENCYCLOPEDIA — The Encyclopedia of World History; Boston-New York, 2001.

ERDKARTE — Erdkarte, Dr. Hans Ditten – Berlin, in „Lexikon der Antike“, Leipzig, 1971, S. 158-160.

FLEMING — *Fleming, Harold C.,* „At the Vortex of Central Asia: Mummies as Testymony to Prehistory“ in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, 19104, 1998, p.671-682.

FRANCALACCI — *Francalacci, Paola,* „DNA Analysis on Ancient Desiccated Corpes from Xinjiang (China):The Charchan Evidence“, in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998; p. 537-547.

FRANCFORT — *Francfort, Henri-Paul,* „Central Asia and Eastern Iran, I. Central Asia on the

Eve of the Achaemenid Conquest", in: The Cambridge Ancient History, vol. IV, Cambridge University Press 1988.

FRANKE — *Franke, Herbert,* „Some Remarks of Yang-Yu and his Shan-Chu Hsin-Hua", in: Journal of Oriental Studies; Hong-Kong University, 1964.

GOOD 1995 — *Good, Irene,* „Notes on a Bronze Age Textile Fragment from Hami, Xinjiang with Comments on the Significans of Twill; in: The Journal of Indo-European Studies, Vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p.319-346.

GOOD 1998 — *Good, Irene,* „Bronze Age Cloth and Clothing of the Tarim Basin: The Charchan Evidence", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 537-547.

GUENTHER — *Guenther, Prof. Dr. R.,* „Akkad (S.51)"; „Assyrien (S.72-74)"; „Babylonien (S.84-86)"; „Sumer (S.669-670)", in: „Weltgeschichte", Bibliographisches Institut, Leipzig, 1967.

GYULA — *Gyula, Laszlo,* „Steppenvoelker und Germanen", Budapest, 1970.

HAMMOND I — *Hammond, N. G. L.,* „The Language of the Macedonians", in: „Alexander the Great –A Reader", edited by Jan Worthington, Routledge, London 2003, p.20-21.

HAMMOND II — *Hammond, N. G. L.,* „The Kingdom of Asia and the Persia Throne", edited by

Jan Worthington, Routledge, London 2003, p.136-147.

HAMP — *Hamp, Eric P.,* „Whose were the Tocharians? – Linguistic Subgrouping and Diagnostic Idiosyncrasy", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, vol. I, 1998, p.307-346.

HAN — *Han, Kangxin,* „The Physical Anthropology of the Ancient Populations of the Tarim Basin and Surrounding Areas", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, vol. II, Philadelphia, 1998, p.558-570.

HARRINGTON — *Harrington, Spencer P. M.,* „Early Indus Script" (Seal with Unicorn Motif and Script Signs), in „ARCHAEOLOGY" – a Publication of the Archaeological Institute of America, vol. 52, N 5; September/October 1999.

HE — *He, Dexiu,* „A Brief Report on the Mummies from the Zaghunluq Site in Charchan County", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, vol. I, p.169-174.

HEDIN 1936 — *Hedin, Sven,* „Die Flucht des Grossen Pferdes", Leipzig, 1936.

HEDIN 1937 — *Hedin, Sven,* „Der Wandernde See", Leipzig, 1937; 7. Auflage, Leipzig, 1941.

HEDIN 1939 — *Hedin, Sven,* „Die Seidenstrasse", Leipzig, 1939.

HERODOTUS — *Herodotus,* „The Histories", translator Andrea L. Purvis, Introduction Rosalind Thomas, editor Robert B. Strassler, Panteon Books, New York, 2007, 954 p.

HIEBERT 1998 — *Hiebert, Fredrik T.,* „Central Asians on the Iranian Plateau. A Model for Indo-Iranian Expansionism", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.148-162.

HIEBERT 2008 III — *Hiebert, Fredrik T.,* „The Lost Worlds of Afghanistan", in: „AFGHANISTAN – Hidden Treasures from the National Museum, Kabul", National Geographic Society, Washington DC, 2008, p.55-66.

HIEBERT 2008 IV — *Hiebert, Fredrik T.,* „The Treasure of Teppe Fullol" Catalog, in: „AFGHANISTAN – Hidden Treasures from The National Museum, Kabul", National Geographic Society, Washington DC, 2008, p. 78-80.

HORNBLOWER — *Hornblower, Simon,* „Persia – II. The Achaemenid Dynasty", in: The Cambridge Ancient History, vol. VI, Cambridge University Press, 1984.

HOWARD — *Howard, Reid,* „Mysterious Mummies in China", in: VHS-NOVA-Educational Foundation, WGBH, Boston Video, 1998.

JARRING — *Jarring, Gunnar,* „Central Asian Turkic Place-names: Lop Nor and Tarim Area: an Attemp at Classification based on Sven Hedins Diaries and published Works", The Sven Hedin Foundation, Stockholm, 1997.

JETTMAR 1980 — *Jettmar, Karl,* „BOLOR et DARDISTAN", National Institute of Folk Heritage, Islamabad, Pakistan, 1980.

JETTMAR 1998 — *Jettmar, Karl,* „Early Migration in Central Asia", in: „Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The Unuversity of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 215-221.

JIANJUN & SHELL — *Jianjun Mei & Colin Shell,* „Copper and Bronze Metallurgy in Late Prehistoric Xinjiang", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104 1998, p. 581-603.

KEIGHTLEY — *Keightley, David N.,* „The Origins of Chinese Civilization", Preface by the Editor; University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1983.

KLENGEL — *Klengel, Horst, Dr. habil.* „Mesopotamien"; „Semiramis", in: Lexikon der Antike, Bibliographisches Institut – Leipzig, 1971.

KUEHNERT — *Kuehnert, Fr.* „Der Chinesische Kalendar – nach Yao's Grunglagen und die

wahrscheinlichste allmaehliche Entwicklung und Vervollkommnung desselben", in: „T'oung pao – Archives", pour servir A, Vol. II, Leide, E. J. Brill, 1891.

KUZMINA *Kuzmina, E. E.*, „Cultural Connections of the Tarim Basin People and Pastoralists of the Asian Steppes in the Bronze Age", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, vol. I, PA 19104, 1998, p.63-93.

LEXIKON Das Lexikon der Alten Welt, Stuttgart, 1965.

LIN *Lin, Meicun*, „Quilian and Kunlun – The Earliest Tokharian Loan-words in Ancient Chinese", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, vol. I, Philadelphia, 1998.

LINDUFF *Linduff, Katheryn M.* „The Emergence and Demise of Bronze-Producing Cultures Outside the Central Plain of China", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, vol. II, Philadelphia, 1998.

LITTLETON *Littleton, C. Scott*, „Were Some of the Xinjiang Mummies 'Epi-Scythians'?", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, vol. II, Philadelphia, 1998.

LUBOTSKY *Lubotsky, Alexander*, „Tocharian Loan Words in Old Chinese: Chariots, Chariot Gear, and Town Building", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 379-390.

MAIR 1995 *Mair, Victor H.*, „Prehistoric Caucasoid Corpses of the Tarim Basin", in: „The Journal of Indo-European Studies", vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p.281-308.

MAIR 1998 I *Mair, Victor H.*, „Priorities", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 4-44.

MAIR 1998 II *Mair, Victor H.*, „Die Sprachamoebe: An Archaeolinguistic Parable", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.835-856.

MAIR 1998 III *Mair, Victor & Dolkun Kamberi*, „Place, People and Site Names of the Uygur Region Pertinent to the Archaeology of the Bronze Age and Iron Age", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of

Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia 19104, 1998, p.857-864.

MAIR 2005 — *Mair, Victor H.,* „Recent Physical Anthropological Studies of the Tarim Basin Mummies and Related Population" – „Proceedings of the Sixteenth Annual UCLA Indo-European Conference", Los Angeles, November, 2004, in: Journal of Indo-European Monograph Series, N 50, Washington DC, 2005, p. 1-47.

MAIR 2006 — *Mair, Victor H.,* „The Discovery and Complete Excavation of Oerdek's Necropolis", in: The Journal of Indo-European Studies, vol. 34, No 3&4, 2006, p.274- 318, Washington DC.

MAIR 2007 — *Mair, Victor H.,* „Horse Sacrifices and Sacred Groves Among the North(west)-ern Peoples of East Asia", in: „Eurasian Studies", 2007, p. 22-53.

MAIR 2010 a — *Mair, Victor H.,* „The Mummies of East Central Asia", in: „Expedition", the Magazine of the University of Pennsylvania, Winter 2010, vol. 52, Number 2, p.23-32.

MAIR 2010 b — *Mair, Victor H.,* „The Archaeology of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region", in: „Secrets of the Silk Road"; Bowers Museum, Santa Ana, CD, 2010, p.26-53.

MALLORY 1989 — *Mallory, J. P.,* „In Search of the Indo-Europeans", Thames & Hudson Ltd., London, 1989.

MALLORY 1995 — *Mallory, J. P.,* „Speculations on the Xinjiang Mummies", in: „The Journal of Indo-European Studies", vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p. 371-384.

MALLORY 1996 — *Mallory, J. P.,* „In Search of the Indo-Europeans", New York, 1996.

MALLORY 1998 — *Mallory, J. P.,* „An European Perspective in Indo-Europeans in Asia", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.175-201.

MALLORY 2000 — *Mallory, J. P. & Victor H. Mair,* „The Tarim Mummies", Thames & Hudson, London & New York, 2000.

MALLORY 2010 — *Mallory, J. P.,* „Bronze Age Languages of the Tarim Basin", in: „Expedition", The Magazine of the University of Pennsylvania, Winter 2010, vol. 52, N 2, p.44-53.

MARTIN — *Martin, Thomas R.,* „Ancient Greek Units of Currency, Weight, and Distance", in 'Herodotus'", Panteon Books, New York, 2007, p. 773-781.

MAU TSAI — *Mau Tsai, Liu,* „Kutscha und seine Beziehungen zu China von 2.Jh.v. bis zum 6.Jh.n.Chr.", in: Asiatische Forschungen, Bd. 27, Wiesbaden, 1969.

MEYER — *Meyer, Gerhard Rudolf,* Mitarbeitern: Dr. L. Jacob-Rost, Dipl.-Phil. E. Brandt und Dr. H. Klengel, „Durch Viertausende Altvorderasiatische Kultur", Berlin, 1962.

MOSHREF 1 — *Moshref, Rameen Javid,* „History of Old Balkh", in (2007) www.afghan-network.net.

MOSHREF 2 — *Moshref, Rameen Javid,* „History of Balkh (Bactria)“ in (2007) www.iran-chamber.com.

MURRAY — *Murray, Tim,* „Stein, Sir (Mark) Aurel, 1862–1943“, in: Encyclopedia of Archaeology, History and Discoveries, vol. 3, 2001.

MUSTI — *Musti, Domenico,* „Syria and the East“, in: „The Cambridge Ancient History“, vol. VII, Cambridge University Press, 1984.

NAESMYTH — *Naesmyth, James,* „Autobyography“ ca. 1856; Chapt. The Cunieform Character. http://www.naesmuth.com/bio/jnsr.htm

NEEDHAM 1 — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 1 – Conditions of Travel of Scientific Ideas and Techniques between China and Europe, Cambridge University Press, 1970.

NEEDHAM 2 — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 2 – The Buddhist Evangelization of China, Cambridge University Press, 1991.

NEEDHAM 3a — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 3 – Mathematics and the Sciences of the Heavens and the Earth, Cambridge University Press, 1975.

NEEDHAM 3b — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 3 – Mathematics and the Sciences of the Heavens and the Earth, Cambridge University Press, 1959.

NEEDHAM 4 — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 4, part 3 – Civil Engineering, Building, Bridges; Cambridge University Press, 1971

NEEDHAM 5,1 — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 5, part 1, Cambridge University Press, 1985.

NEEDHAM 5,2 — *Needham, Joseph,* „Science and Civilization in China“, vol. 5, part 2, Cambridge University Press, 1974.

NEEDHAM 6 — *Needham, Joseph,* „Science in Traditional China“, Harvard University Press, 1981.

NIVISON — *Nivison, David S.,* „The Origin of the Chinese Lunar Lodge System“, in: World Archaeo-astronomy, Cambridge University Press, 1989, p.203-218.

NOWGORODOVA — *Nowgorodova, Eleonora,* „Alte Kunst der Mongolei“, Leipzig, 1978.

OPIE — *Opie, James,* „Xinjiang Remains and the „Tocharian Problem“, in: The Journal of Indo-European Studies, vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p.431-438.

OSTROGORSKY — *Ostrogorsky, G.,* „Geschichte des Byzantinischen Staates“, in Byzantinische Handbuch, Bd. 2, Muenchen, MCMLXII.

PARPOLA — *Parpola, Asko,* „Aryan Languages, Archaeological Culture, and Sinkiang: Where did Proto-Iranian Come into Being and How did It Spread?“, in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, edited by Victor H. Mair, University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.114-147.

PENG — *Peng, Ke,* „The Andronovo Bronze Artifacts Discovered In Toquztara County in Ili, Xinjiang“, in: „The Bronze Age and

Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 573-580.

PRINGLE — *Pringle, Heather*, „Kelp Highways", in: Discover, vol. 29, N 6, 2008, New York, NY 10011; p.38-43.

PTOLEMAEUS — *Ptolemaeus, Claudius,* in: „Lexikon der Antike", Prof. Dr. habil. Hans Wussing, Leipzig, Leipzig, 1971, S.159, 160, 452, 453.

PUETT — *Puett, Michael,* „China in Early Eurasian History: A Brief Rewiew of Recent Scholarship on the Issue", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p. 699-715.

PULLEYBLANK 1983 — *Pulleyblank, E. G.,* „The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times", in: „The Origins of Chinese Civilization", edited by David N. Keightley, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California, 1983.

PULLEYBLANK 1995 — *Pulleyblank, Edwin G.,* „Why Tocharians?", in: The Journal of Indo-European Studies, vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p. 415-430.

PURI — *Puri, Baij Nath,* „Kushana Bibliography", Indian Council of Historical Research, Calcutta, 1977.

RATHMANN — *Rathmann, Prof. Dr. L.,* „Syrien", in: „Weltgeschichte", Bibliographisches Institut, Leipzig, 1967.

RENFREW — *Renfrew, Colin,* „The Tarim Basin, Tocharian and Indo-European Origins: A View from the West", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.202-214.

RINGE — *Ringe, Donald,* „Tocharians in Xinjiang. The Linguistic Evidence", in: The Journal of Indo-European Studies, vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p.439-444.

ROMM — *Romm, James,* „Herodotean Geography", in: „Herodotus", Panteon Books, New York, 2007, p.744-748.

RUBIN — *Rubin, Ze'ev,* „The Sasanid Monarchy", in: The Cambridge Ancient History, vol. XIV; Cambridge University Press, 2000.

SARIANIDI — *Sarianidi, Viktor Ivanovich,* „Ancient Bactria's Golden Hoard", in: „AFGHANISTAN – Hidden Treasures from the National Museum, Kabul", Washington DC, 2008, p. 211-218.

SEIBERT — *Seibert, Jakob,* „Die Eroberung des Perserreiches durch Alexander d.Gr. auf kartographischer Grundlage", Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1985.

SHAUGHNESSY — *Shaughnessy, Edward L.,* „Western Cultural Innovations in China, 1200 BC", in: Sino-Platonic Papers, N 11, University of Pennsylvania, 1989.

SHISHLINA — *Shishlina, Natalia I. & Fredric T. Hiebert,* „The Steppe and the Sown: Intraction between Bronze Age Eurasian Nomads and Agriculturalists", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Piladelphia, PA 19104, 1998, p.222-237.

SCHROT — *Schrot, Dr. G.,* „Phoenikien", in: „Weltgeschichte", Bibliographisches Institut, Leipzig, 1967, S.561, 562.

SILLOTTI — *Sillotti, Albert,* „Asia and the Far East", in: „Hidden Treasures of Antiquity", edited by Albert Sillotti, White Star, S.p.A. 13100,Vercelli, Italy 2006, p. 272-278.

SINOR — *Sinor, Denis,* „The Mith of Languages and the Language of Mith", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.729-745.

SOOTHILL — *Soothill,William Edward,* „The Hall of Light", A Study of Early Chinese Kingship, Philosophical Library, NY, 1952.

TAO — *Tao, Shui,* „On the Relationship between the Tarim and Fergana Basins in the Bronze Age", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.162-168.

THEODORESCU — *Theodorescu, Razvan,* „Un Mileniu de Arta la Dunarea de Jos", Bucuresti, 1976.

THE SILK ROAD — The Silk Road – Art and History, ed. Jonathan Tucker, Philip Wilson Publishers, London, 2003.

THOMAS I — *Thomas, Allen B.,* „Xinjiang", in: National Geographic, vol. 189, N 3, March 1996, p. 2-43.

THOMAS II — *Thomas, Allen B.,* „The Silk Road's Lost World", in: National Geographic, vol. 189, N 3, March 1996, p. 44-51.

TUITE — *Tuite, Kevin,* „Evidence for Prehistoric Links between Caucasus and Central Asia: The Case of Burushos", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.448-475.

WALBANK — *Walbank, F. W.,* „The Hellenistic World –Sources for the Period", in: The Cambridge Ancient History, vol. VII, Cambridge University Press, 1984.

WANG — *Wang, William S-Y.,* „Three Windows on the Past", in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia", edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelphia, PA 19104, 1998, p.508-536.

WENKAN — *Wenkan, Xu,* „The Discovery of the Xinjiang Mummies and Studies of the Origin of Tocharians", in: The Journal of

Indo-European Studies, vol. 23, N 3&4, Washington DC, 1995, p. 357-370.

WHEELER E — *Wheeler, Everett L.,* „Herodotus and the Black Sea Region“, in: „Herodotus“, Panteon Books, New York, 2007, p.748-756.

WHEELER F — *Wheeler, Everett L.,* „Rivers and Peoples of Scythia“, in: „Herodotus“, Panteon Books, New York, 2007, p. 756-759.

WHEELER G — *Wheeler, Everett L.,* „The Continuity of Steppe Culture“, in: „Herodotus“, Panteon Books, New York, 2007, p. 759-762.

WHITEHOUSE — *Whitehouse, Dr. David,* editor – „*Earliest writing* found“, in: BBC News Online, May 4, 1999.

WIKIPEDIA — Wikipedia, „Balkh“ & „History of Balkh“, in: 'en.wikipedia.org'(2007).

WINCHESTER — *Winchester, Simon,* „The Man Who Loved China“, Harper Perennial, New York, 2009.

YONG-SONG — *Yong-Song, Li,* „Der Uigurische Tierzyklus nach einem Hua-yi-yi-yu Manuscript“, in: Central Asiatic Journal # 50, Harrassovitz Verlag, Wiesbaden, 2006.

ZHIMIN — *Zhimin, An,* „Cultural Complexes of the Bronze Age in the Tarim Basin and Surrounding Areas“, in: „The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia“, edited by Victor H. Mair, The University of Pennsylvania Museum Publications, Philadelpnia, PA 19104, 1998, p. 45-62.

СЪЧИНЕНИЯ, ПУБЛИКУВАНИ НА КИРИЛИЦА

В ТЕКСТА — БИБЛИОГРАФСКИ ДАННИ

БАКАЛОВ 2000 — *Бакалов, проф. д-р Георги.* Предговор към книгата на Д. Съсълов „Пътят на България“, II издание, Кибеа, С., 2000.

БАКАЛОВ 2005 — *Бакалов, проф. д-р Георги.* Малко известни факти от историята на древните българи. – В: „Little known facts of the history of ancient Bulgarians“ in Science Magazine. Union of Scientists in Bulgaria. Vol. 15 (2005). Issue I. Цитираните извадки от http://protobulgarians.com

БЕШЕВЛИЕВ — *Бешевлиев, Веселин Иванов.* Първобългарите – бит и култура. Наука и изкуство, С., 1981.

БОЛЬШАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ — Большая энциклопедия, в шестидесяти двух томах, том 4, М., 2006.

ВАКАРЕЛСКИ — *Вакарелски, Христо.* Етнография на България. Второ издание. С., 1977.

ВАКЛИНОВ — *Ваклинов, Станчо.* Формиране на старобългарската култура. С., 1977.

ВЕНЕДИКОВ — *Венедиков, Иван.* Медното гумно на прабългарите. С., 1983.

ВОЙНИКОВ — *Войников, д-р Живко.* Прародина и

преселения на древните българи. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 2. С., 2006.

ВЪЛЧЕВ — *Вълчев, Йордан.* Календар и слово. С., 1982.

ГЕОРГИЕВ — *Георгиев, проф. Георги И.* Развита родова община през новокаменната и меднокаменната епоха. – В: История на България, т. I. БАН, С., 1979.

ГОЛИЙСКИ — *Голийски, Петър.* Тарим и Бактрия – в търсене на българската прародина. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 2. С., 2006.

ГРАКОВ — *Граков, Б. Н.* Скифы. М., 1971.

ГУМИЛЬОВ — *Гумильов, Лев.* Хуните. История на народа хуну. Превод от руски Мариян Петров, Гея II, С., 2007.

ГЮЗЕЛЕВ — *Гюзелев, проф. Васил.* Прабългарите и Византия в края на VI в. – Михаил Сирийски. – В: Христоматия по история на България, т. I. С., 1978.

ДЕНЕВ — *Денев, Добрин.* Неизвестното в българската история. I част. Нова звезда, С., 2005. II част, Еастра холдинг груп, 2010; III част, Еастра холдинг груп, 2011.

ДИМИТРОВ, Л. — *Димитров, проф. Ленин.* История на древнокитайската култура. Наука и изкуство, С., 1966.

ДИМИТРОВ, Д. 1 — *Димитров, Димитър Ил.* Произход и значение на името българи. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 1. С., 2005.

ДИМИТРОВ, Д. 2 — *Димитров, Димитър Ил.* Титлата цар – най-древната имперска титла в света. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 1. С., 2005.

ДИМИТРОВ, Д. 3 — *Димитров, Димитър Ил.* Още за идентификацията на Авитохол от Именника. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 1. С., 2005.

ДИМИТРОВ, Д. 4 — *Димитров, Димитър Ил.* Титлата Канасубиги. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 1. С., 2005.

ДИМИТРОВ, Д. 5 — *Димитров, Димитър Ил.* По пътя на българите. – В: Ави-Тохол, истор. сб., т. 1. С., 2005.

ДОБРЕВ — *Добрев, Петър* Царственик на българското достолепие. С., 1998.

ЗЛАТАРСКИ 1 — *Златарски, В. Н.* Имали ли са са българите свое летоброене? – Списание на БАН, кн.1, с.1-92. С., 1911.

ЗЛАТАРСКИ 2 — *Златарски, д-р В. Н.* Към въпроса за българското летоброене" (доклад, четен на 29.X.1914). – Списание на БАН, кн. X, с.1-22. С., 1915.

ЗЛАТАРСКИ 3 — *Златарски, проф. Васил* Известието на Михаил Сирийски за преселението на българите. – В: Известия на Историческото дружество в София, кн. 4, С., 1915. По-късно преиздадено в поредица „Проф. Васил Златарски – избрани произведения", том първи, С., 1972, на което се позовава настоящата разработка и се отнасят съответно посочените страници в текста.

ЗЛАТАРСКИ 4 — *Златарски, В. Н.* Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. – Списание на БАН, кн. XXII, с.132-176. С., 1923.

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ — *Климент Охридски.* Събрани съчинения, т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. БАН, С.,1973. Подготвена за печат от Боню Ангелов и Христо Кодов.

КОВАЧЕВ — *Ковачев, Й.* Народна астрономия и метеорология. – СбНУ, кн. XXX.

МАРИНОВ — *Маринов, Д.* Народна вера и религиозни народни обичаи. – СбНУ и Народопис, кн.XXVIII. Жива старина – седма книга, 1914.

МАРКО ПОЛО — *Марко Поло*, перевод старофранцузкого текста И. П. Минаева, редакция и вступительная статья И. П. Магидовича, Государственое издательство географической литературы. М., 1956.

МОСКОВ — *Москов, М.* Именник на българските ханове. С., 1988.

НИКОЛОВ — *Николов, проф. Никола и Хараламтиев, проф. Владимир.* Звездобройците на древността. Наука и изкуство, С., 1986.

ОЛЬВИЯ — Ольвия – в IV-II в. до н.э. „Ольвийский декрет о денежном обращения“ – IPE. B. Latyschev, Inscryptions antiquae orae septentroonalis Pontį Euxini graecae et latinae. Перевод В. В. Латышева. – В: Хрестоматия по истории древней Греции. М., 1964.

ПЕТРОВ — *Петров, Петър.* Образуване на българската държава. С., 1981.

ПОПОВ, СВ. — *Попов, Светозар.* По дирите на Авитохол. – В: Ави-Тохол, т. 1. С., 2005.

ПЛУТАРХ — *Плутарх.* Избрани животописи. С., 1969. Превод Богдан Богданов.

ПРИЦАК — *Прицак, проф. Омелян.* Печенегите. – В: Ави-Тохол, т. 1. С., 2005.

ПТОЛЕМЕЙ — *Птолемей, Клавдий.* Тетрабиблиос. Превод от старогръцки Владимир Ненов. Библ. Времена. Зограф, В. Търново, 2000.

РАШЕВ 2001 — *Рашев, Рашо.* Прабългарите и българското ханство на Дунав. С., 2001, 182 с.

РАШЕВ 2006 — *Рашев, Рашо.* Мит и история за началото на българската държавност. – Исторически преглед, БАН, год. 62, кн. 3-4. С., 2006.

РАШЕВ 2008 — *Рашев, Рашо.* Българската езическа култура VII-IX век. Класика и стил ООД, С., 2008.

САНПИН ЧЕН — *Санпин, Чен.* Някои бележки за китайските българи. – В: Ави-Тохол, ист. сб., т. 2. С., 2005.

СЕЛЕШНИКОВ — *Селешников, С. И.* История календаря и хронология. М., 1977.

СИМЕОНОВ — *Симеонов, Борис.* Източни извори за историята и названието на Аспаруховите българи. – Векове, VIII, кн. 1. С., 1979.

СЪСЪЛОВ 1936 — *Съсълов, Димитър.* Пътя на България. Придворна печатница, С., 1936; Второ издание „Пътят на България“, Кибеа, С., 2000, на което се позовава настоящата разработка и се отнасят съответно посочените страници в текста.

СЪСЪЛОВ 1939 — *Съсълов, Димитър.* Още някои данни за българите в Средна Азия от китай-

ските летописи според Де Гроот. – Известия на Българската орда. С., 1939; препечатана в Ави-Тохол, ист. сб., т. 1 – Новият прочит на българската древност, С., 2005; на препечатката се позовава настоящата разработка и посочените съответно страници, цитирани в текста.

СЪСЪЛОВ 1957 — *Съсълов, Димитър.* Българите отпреди две хилядолетия (ръкопис от 1950–1957 г.), публикуван от Слово, В. Търново, 2006 г.

СЪСЪЛОВ 1964 — *Съсълов, Димитър.* Учение за Върховното Единство (ръкопис от 1964–1965 г.), публикуван в Ави-Тохол, ист. сб., т. 1 – Новият прочит на българската древност, С., 2005.

СЪСЪЛОВ 1971 — *Съсълов, Димитър.* За българското времечислене (ръкопис – писмо до Пепси Танева Хрянова от 13.6.1971), публикувано в Ави-Тохол, ист. сб., т. 1 – Новият прочит на българската древност, С., 2005.

СЪСЕЛОВ-син — *Съселов, Димитър (син).* Съчинения, публикувани наскоро, занимаващи се с историята и населението на Таримската котловина в последното хилядолетие преди Христа. Доклад от научната конференция (София, 2000) „Приносът на българите в световната цивилизация", публикуван в Ави-Тохол, ист. сб., т. 2 – Новият прочит на българската древност, С., 2006.

ТАНЕВ — *Танев, Тачо.* Българското везмо и Изтокът. – Известия на Българската орда, С., 1941, препечатана в Ави-Тохол, ист. сб., т. 1 – Новият прочит на българската древност, С., 2005, на която се позовава настоящата разработка и посочените съответно страници, цитирани в текста.

ТУКИДИД — *Тукидид.* История на Пелопонеската война. – В: Световно историческо наследство. Превод Милко Мирчев. С.,1979.

ФЕРНАНДЕС-АРМЕСТО — *Фернандес-Арместо, Фелипе.* Цивилизациите. Прозорец, С., 2004.

ХЕРОДОТ 1 — *Херодот.* История. Част първа, пор. Световно историческо наследство, С., 1986.

ХЕРОДОТ 2 — *Херодот.* История. Книга втора, пор. Световно историческо наследство. С., 1990.

ЩЕРЕВА — *Щерева, Ирина.* Голямата Базилика в Плиска. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия", т. 1. БАН, С., 1981.

ЮХАС — *Юхас, Петер.* Тюрко-българи и маджари. С., 1985.

ТОПОГРАФСКИ ДАННИ — Топографски данни, енциклопедия Britannica – Almanac, 2004.

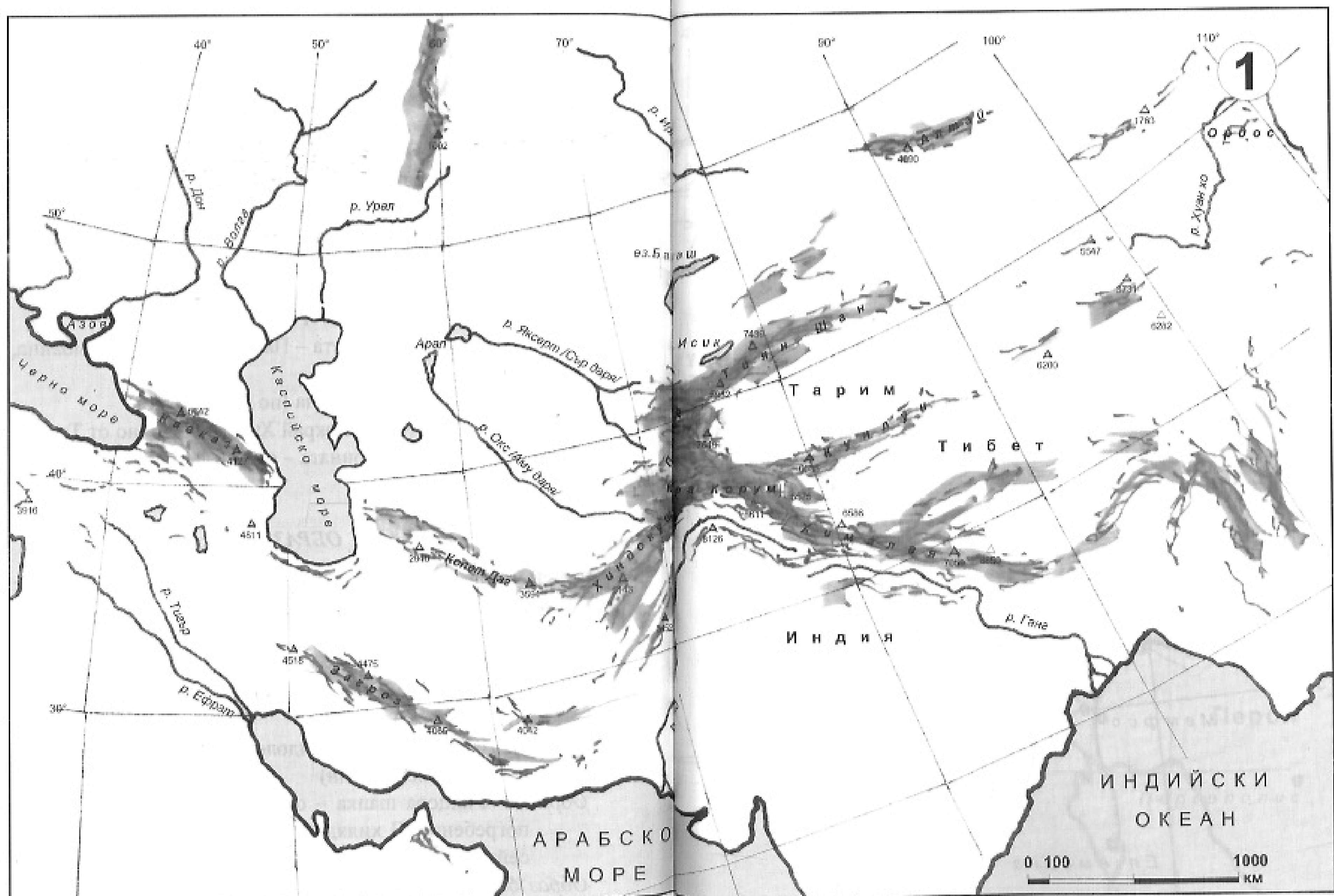
ПРИЛОЖЕНИЕ

КАРТИ-СКИЦИ

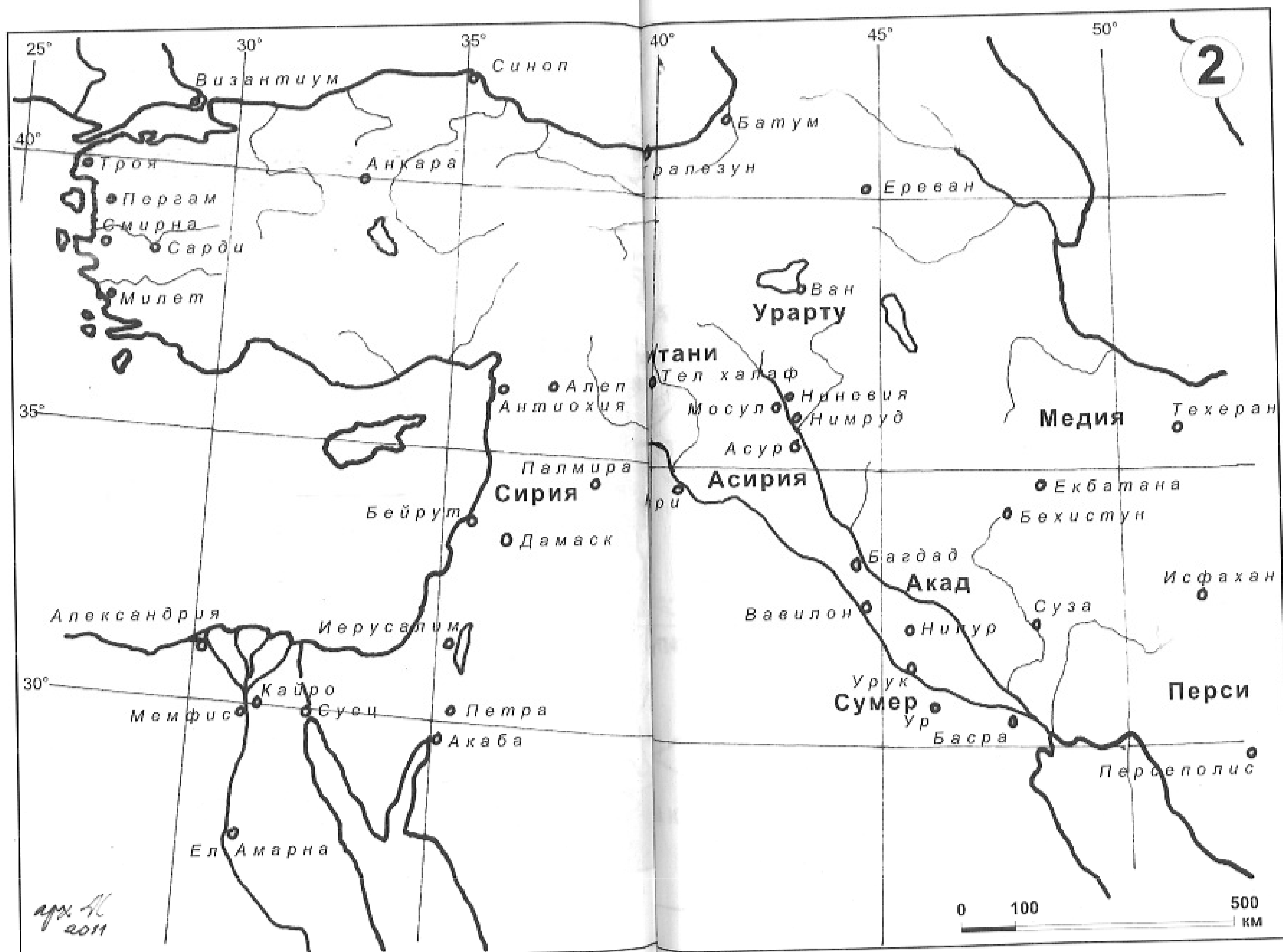
Карта 1. От Източното Средиземноморие до Жълтата река – физическа география
Карта 2. Началото – Предна Азия
Карта 3. Централна Азия (западно от Памир) – VI–IV в. пр. Хр.
Карта 4. Централна Азия – IV–I в. пр.Хр.
Карта 5. Покривът на света – Памир; Таримска котловина, Болор
Карта 6. Таримска котловина (по Свен Хедин)
Карта 7. Древен Китай покрай Хуанхо (източно от Тарим)
Карта 8. Пътят на коприната – след II в. пр. Хр.

ОБРАЗИ

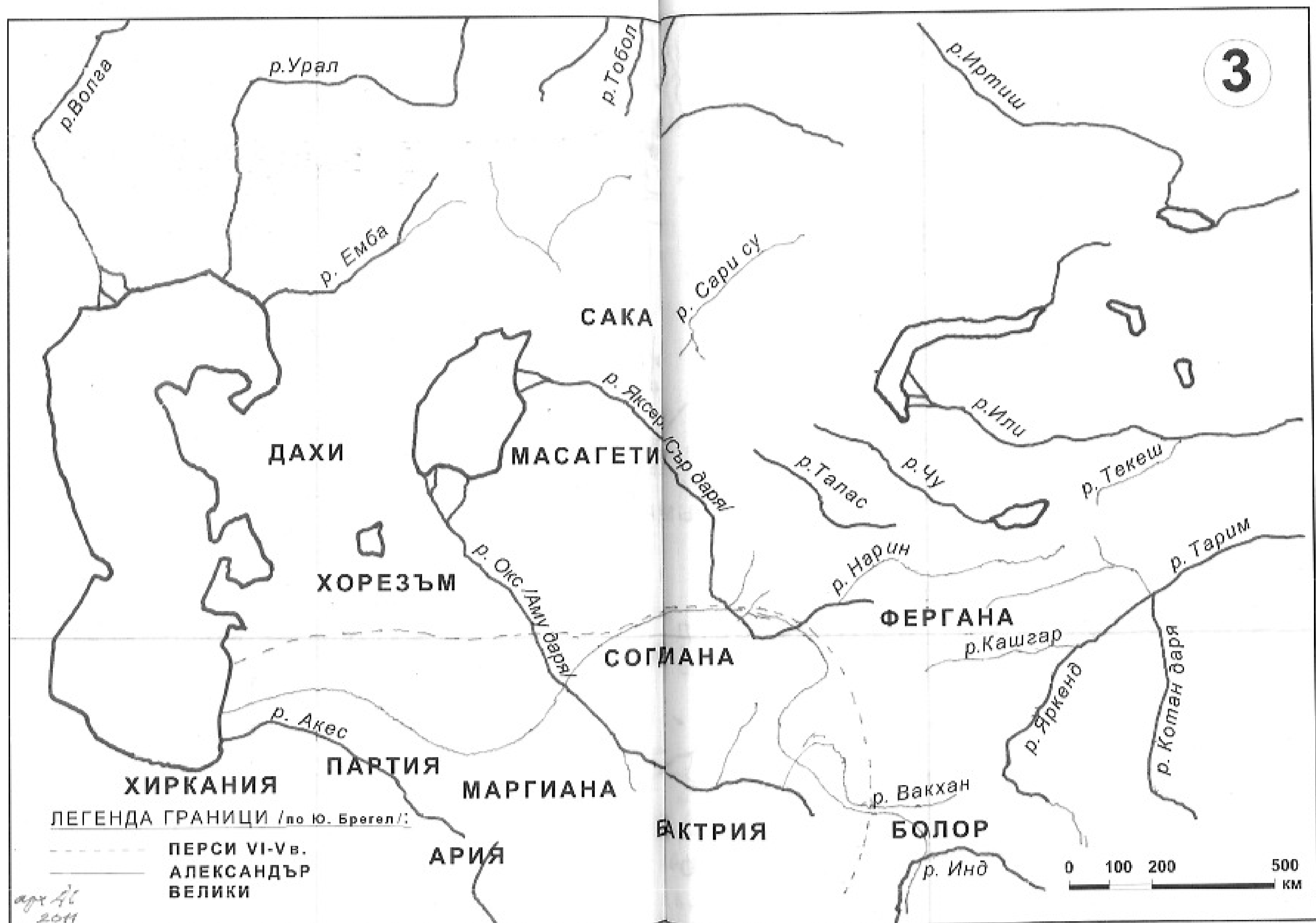
Образ 1. Коринтски капител от Ай Канум (Гръко-Бактрия); по-рано от 145 г. пр. Хр. (по Фр. Хибърт)
Образ 2. Глинена плочка – клинообразно писмо (по Дж. Нейсмит)
Образ 3. Валяк за отпечатване върху глинена плочка (по Дж. Нейсмит)
Образ 4. Некропол от II хилядолетие пр.Хр. край Малката река (по Свен Хедин)
Образ 5. Филцова шапка – от естествено мумифицирано погребение, II хилядолетие пр. Хр. в Таримския басейн (по Свен Хедин)
Образ 6. Казан (cauldron) – хунски тип (Дейвис-Кимбол, Диксън, Гюла и Жимин); открит по Северния степен път от Алтай до Средна Европа

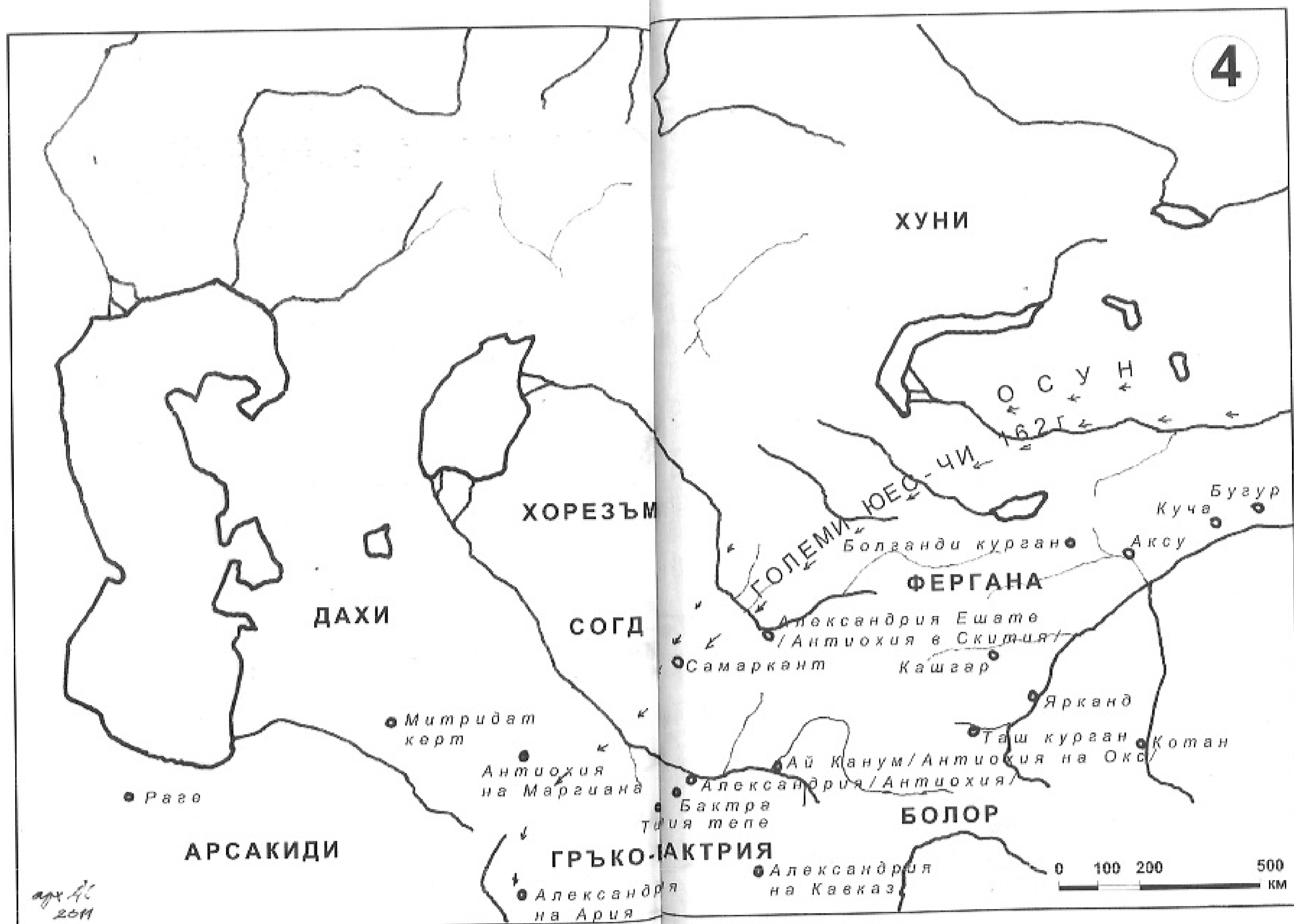

Карта 1. От Източното Средиземноморие до Жълтата река – физическа география

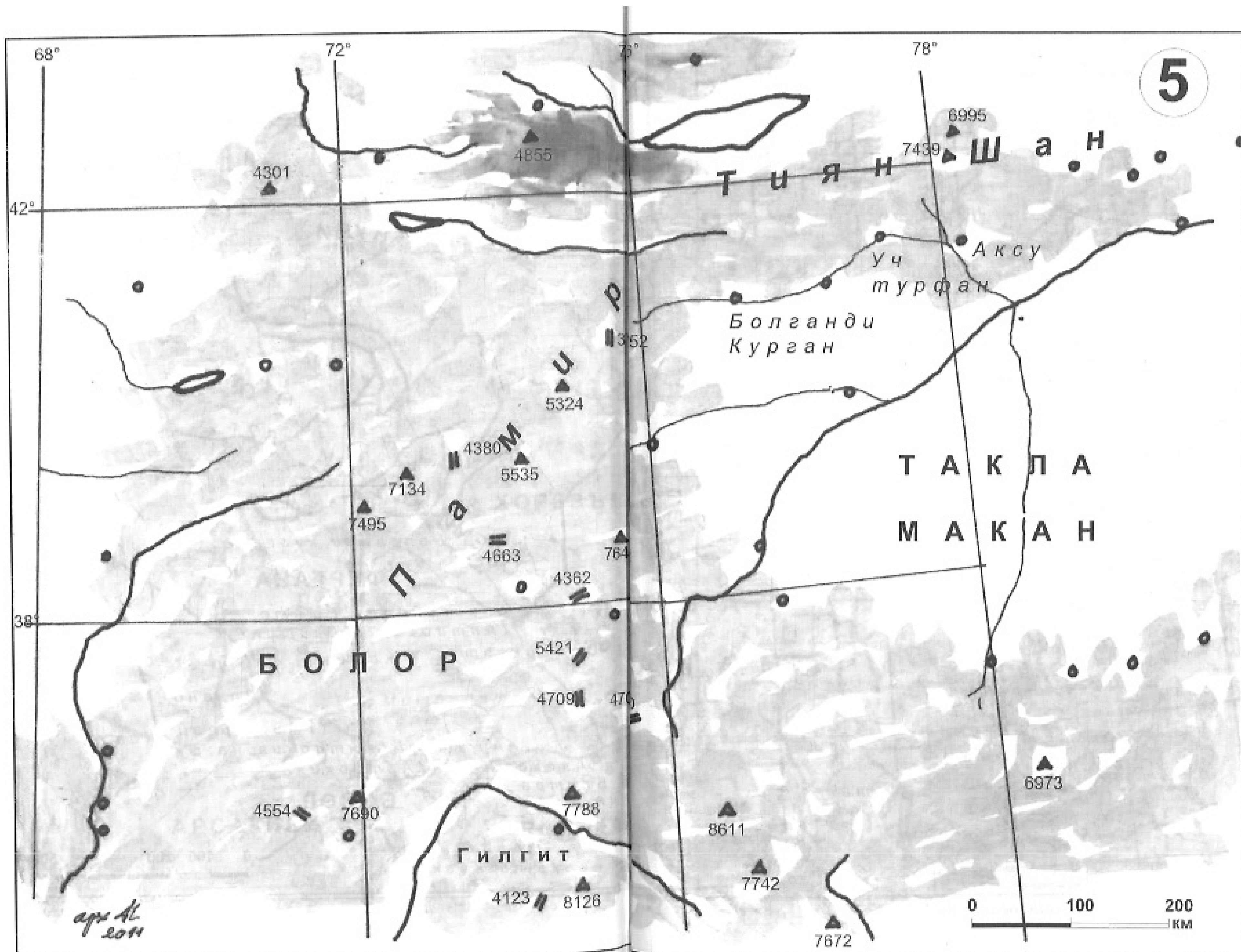

Карта 2. Началото – Предна Азия

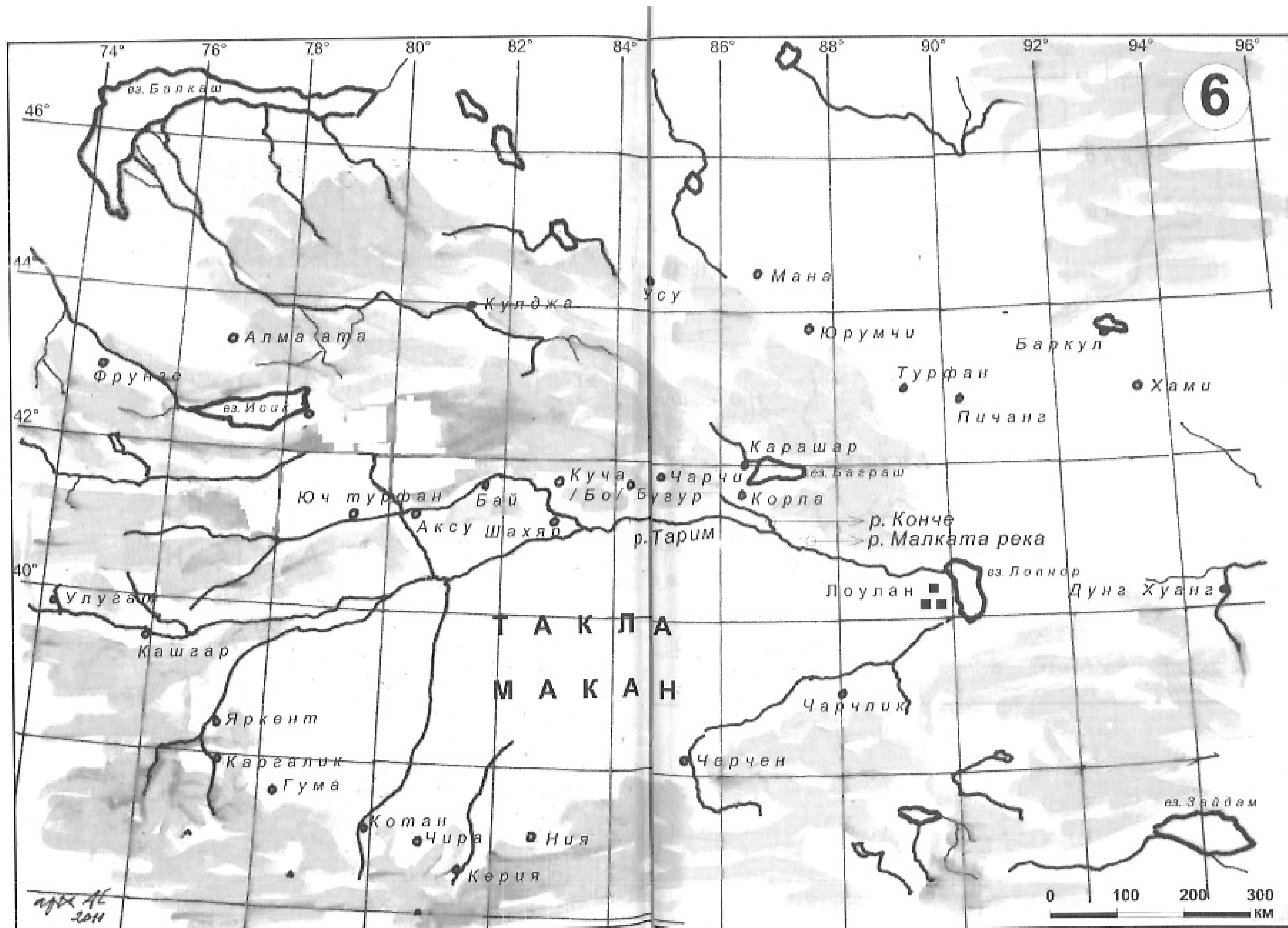

Карта 3. Централна Азия (западно от Памир) – VI–IV в. пр.Хр.

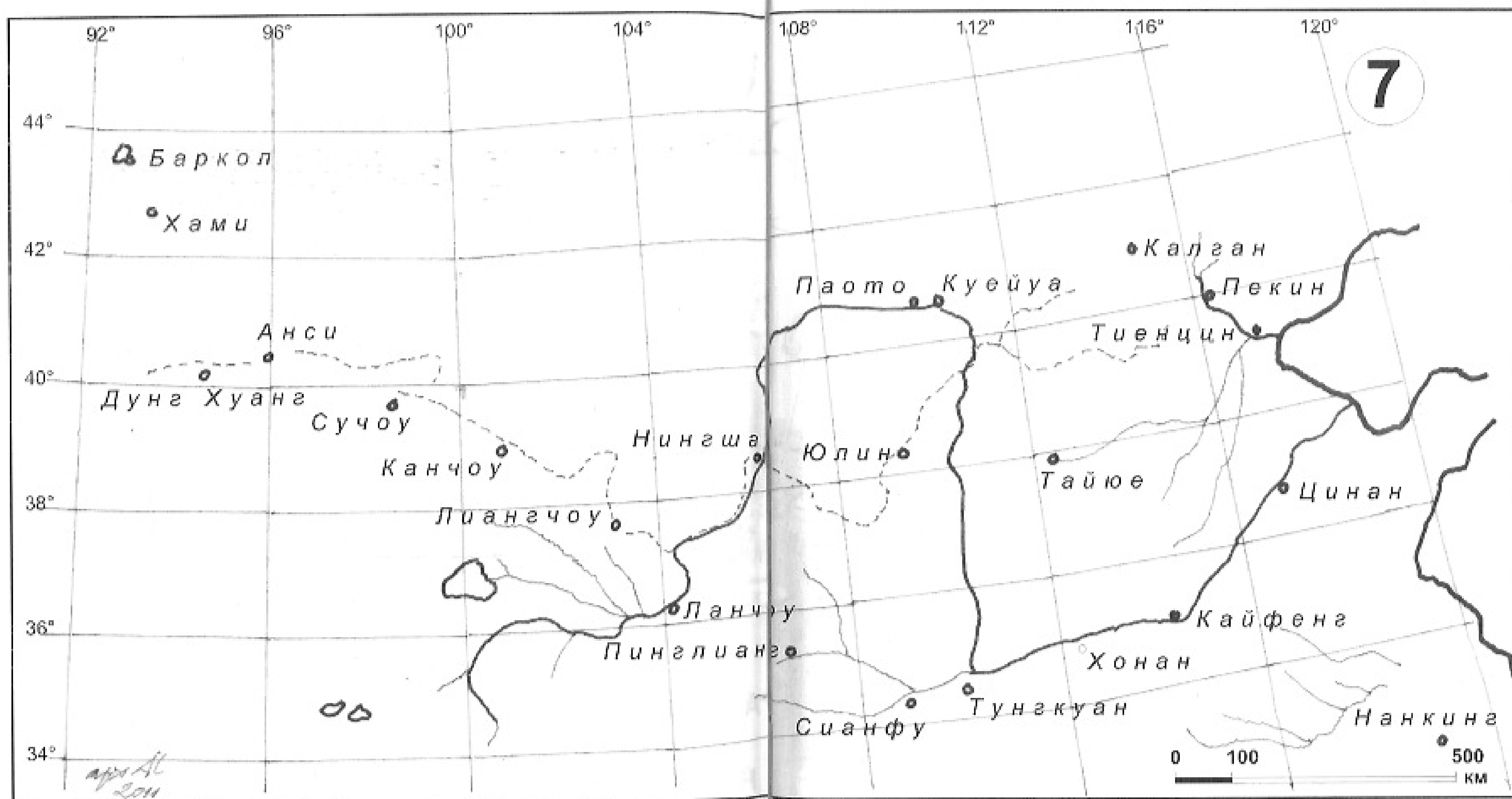

Карта 4. Централна Азия – VI–I в. пр.Хр.

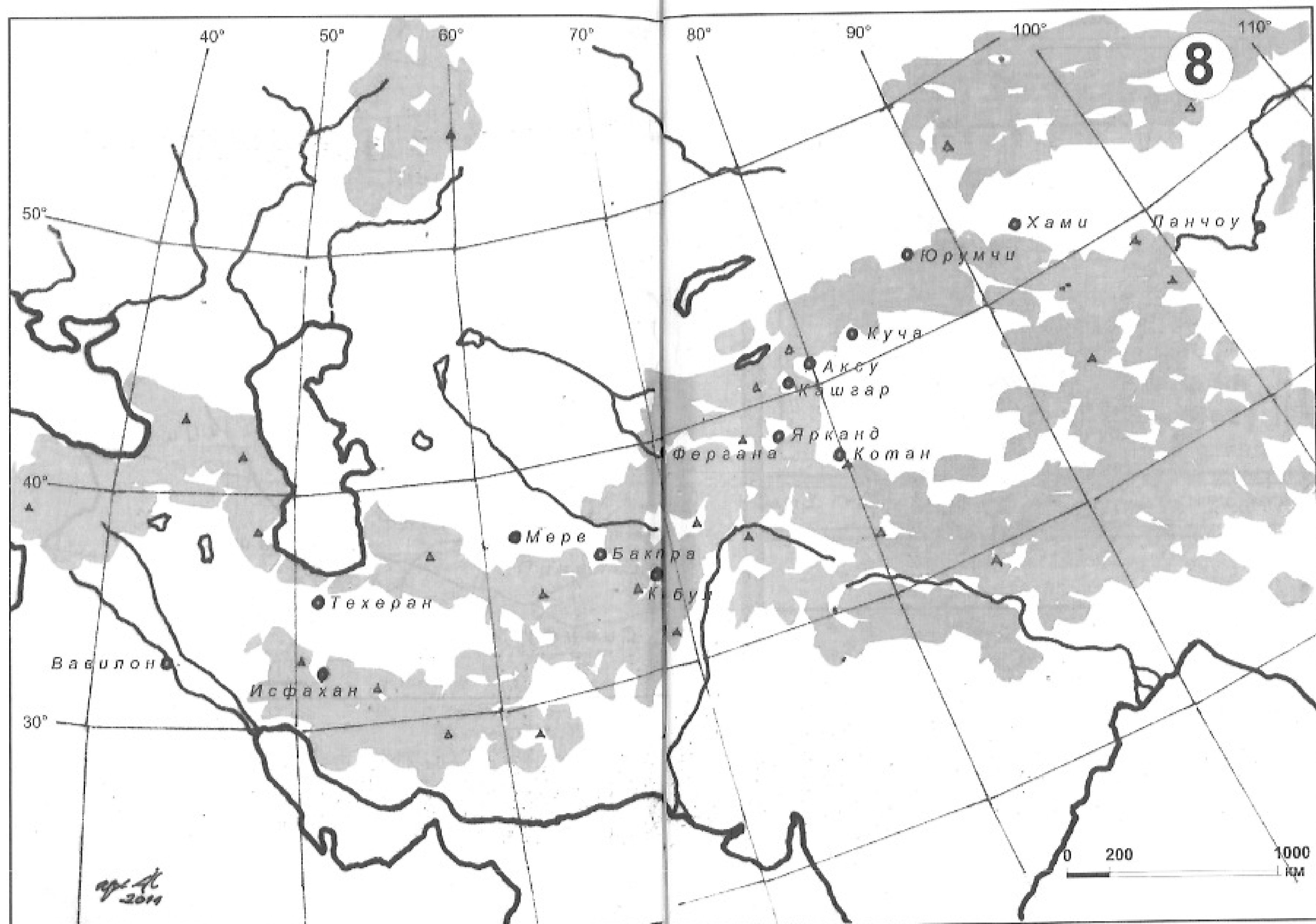

Карта 5. Покривът на света – Памир; Таримска котловина, Болор

Карта 6. *Таримска котловина (по Свен Хедин)*

Карта 7. Древен Китай покрай Хуан-хо (източно от Тарим)

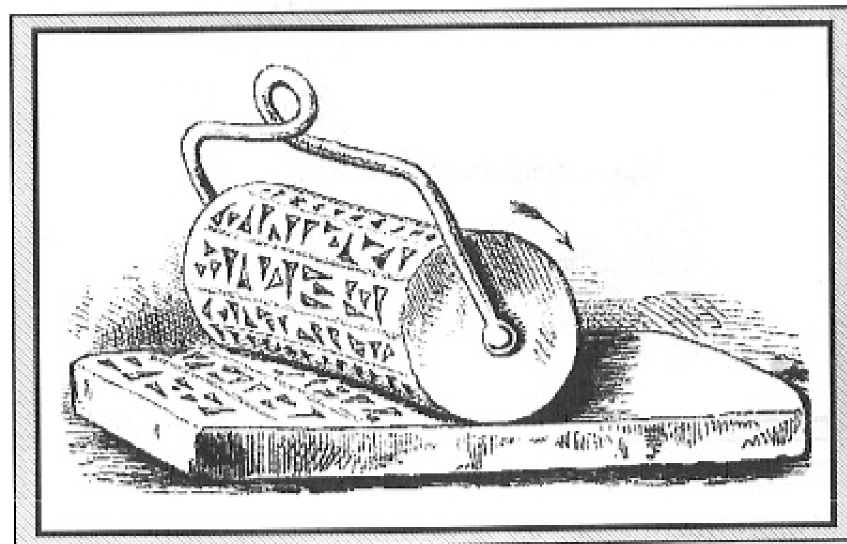

Карта 8. *Пътят на коприната – след II в. пр.Хр.*

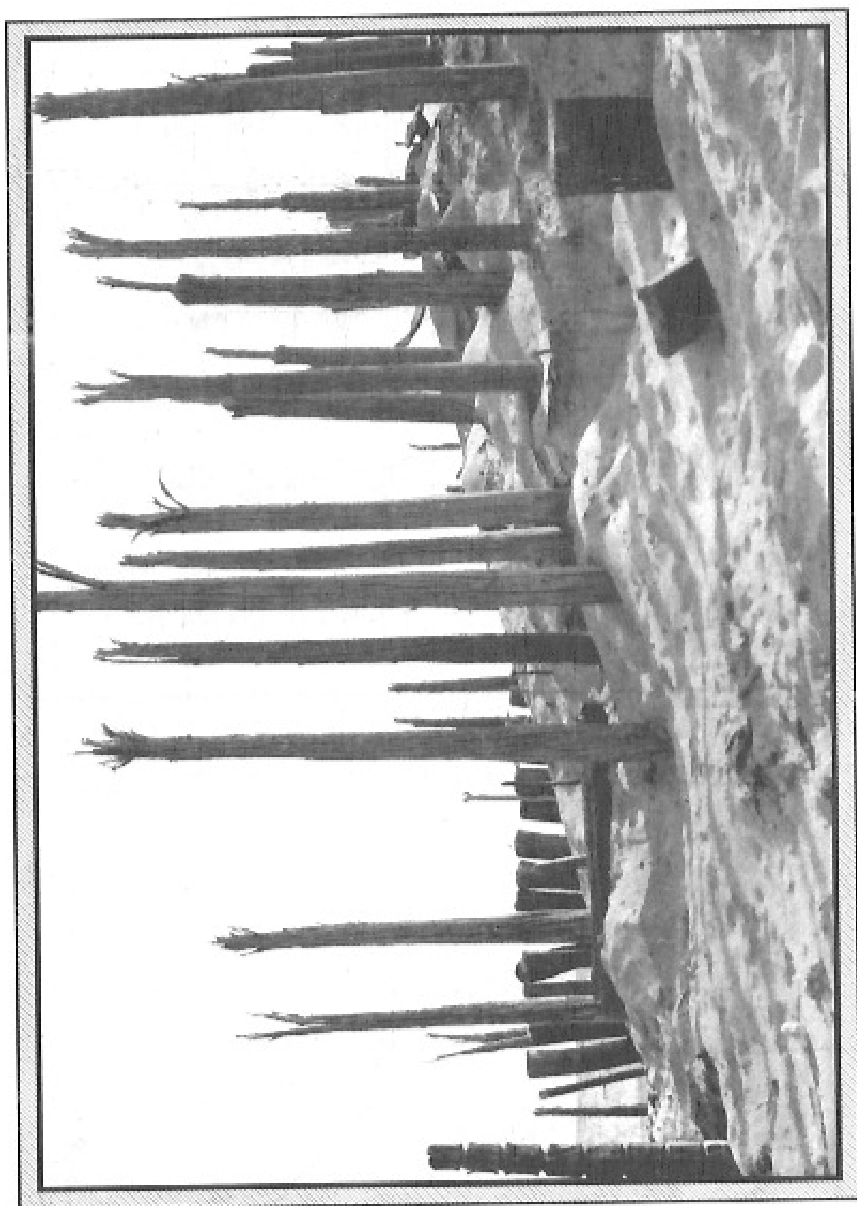
Образ 1. Коринтски капител от Ай Канум (Гръко-Бактрия); по-рано от 145 г. пр.Хр. (по Fr. Hiebert)

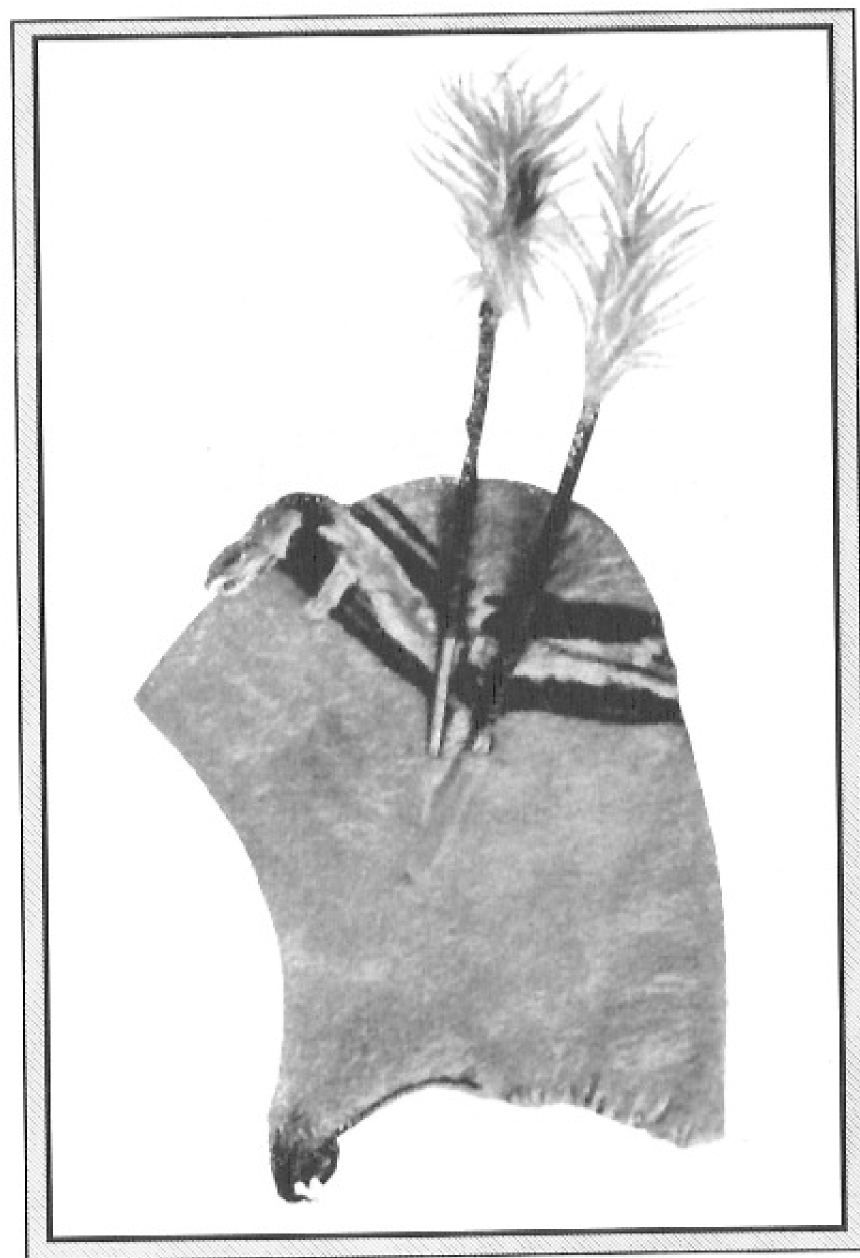
Образ 2. Глинена плочка – клинообразно писмо (по J. Naesmyth)

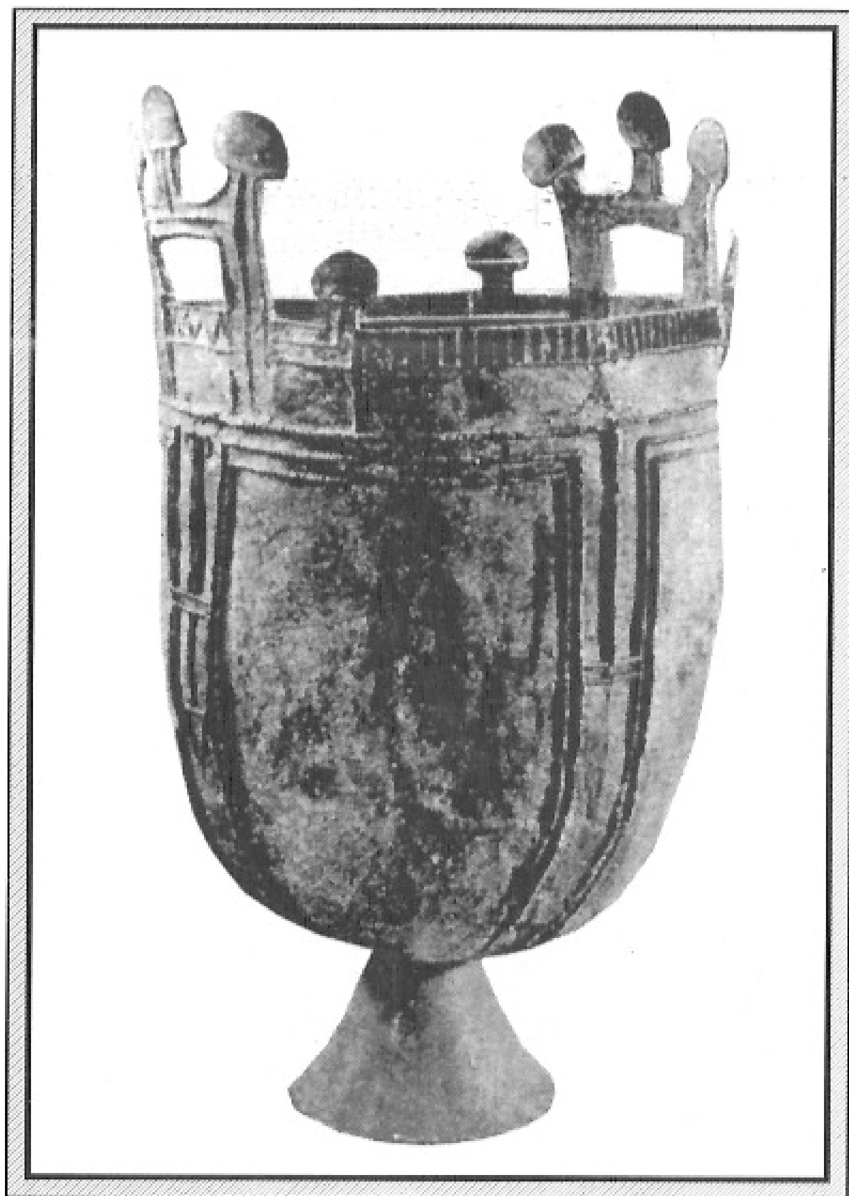
Образ 3. Валяк за отпечатване върху глинена плочка (по J. Naesmyth)

Образ 4. *Некропол от II хилядолетие пр.Хр. край „Малката река" (по Sven Hedin)*

Образ 5. *Филцована шапка – от естествено муфицирано погребение, II хилядолетие пр.Хр. в Таримския басейн (по Sven Hedin)*

Образ 6. *Казан (cauldron) – хунски тип (по Davis-Kimball, Dixon, Gyula и Zhimin); открити по Северния степен път от Алтай до Средна Европа*

ДИМИТЪР Д. СЪСЕЛОВ-син

БЪЛГАРИ В ДРЕВНОСТТА ОТСАМ И ОТВЪД ПАМИР

Книга втора

Българска, първо издание

Научен рецензент: доц. д-р Владимир ПОПОВ

Стилов редактор и графичен дизайн: Детелин ГИНЧЕВ
Компютърен дизайн на корицата: Борислав АНГЕЛОВ
Предпечатна подготовка: Издателство „Слово"

Формат 84 х 108/ 32; Печатни коли 25

Издателство „СЛОВО" – Велико Търново
Печат: „Абагар" АД – Велико Търново

Адрес на издателството
5000 Велико Търново, п. к. 467
тел. 062/ 62-79-90, тел./факс 062/ 62-79-70
e-mail: slovo_vt@abv.bg; slovo_vt@mail.bg
www.izdatelstvo-slovo.com
търговски отдел 062/ 64-48-19
офис в София: ул. „Мизия" № 17, тел. 02/ 944-01-66

Цена: 15 лв.